

บทที่ 2

การสำรวจองค์ความรู้

เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการศึกษา เรื่อง การเปลี่ยนแปลง วัฒนธรรมข้าวของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำสาขาที่ราบแม่น้ำบางปะกง และเพื่อสร้างองค์ความรู้และ กรอบแนวคิดในการศึกษา ผู้วิจัยได้แบ่งส่วนต่าง ๆ ในการศึกษา ดังนี้

1. แนวคิดทางด้านสังคมวิทยา และทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงสังคม
 - 1.1 แนวคิดทางด้านสังคม
 - 1.2 ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่
2. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม วัฒนธรรมข้าว และ การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม
 - 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม และวัฒนธรรมข้าว
 - 2.2 ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม และวัฒนธรรมข้าว
3. แนวคิดที่มีอิทธิพลเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลง
 - 3.1 ความทันสมัย (Modernization)
 - 3.2 ระบบชลประทาน (Irrigation)
 - 3.3 ระบบอุปถัมภ์ (Patronage system)
 - 3.4 เครือข่ายทางสังคม (Social network)
4. แนวคิดทางด้านเศรษฐกิจ และทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ
 - 4.1 แนวคิดทางด้านเศรษฐกิจ และทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ
 - 4.2 การวิเคราะห์โครงสร้างทางเศรษฐกิจ
5. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดสังคมวิทยา วัฒนธรรม และทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงสังคม

แนวคิดทางด้านสังคมวิทยา (Sociology)

แนวคิดทางด้านสังคมวิทยาเป็นสาขาหนึ่งที่มนุษย์ได้พยายามคิดค้นขึ้นมาเป็นการเฉพาะ บุคคล หรือ กลุ่มบุคคลเพื่อการพัฒนาทำความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาของพฤติกรรมในสังคม ของชาวนา ความเปลี่ยนแปลง ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในชนบท (เจิดชาย เหล่าห้ำ, 2515, หน้า 2) ทั้งนี้เพื่อดำรงเผ่าพันธุ์ด้วยการสร้างกฎระเบียบในการดำรงชีวิตที่จะอยู่ร่วมกันใน สังคมอย่างราบรื่นไม่เอารัดเอาเปรียบมากเกินไป และในขณะเดียวกันก็เป็นการช่วยสร้างขวัญ

และกำลังใจในการทำงาน (สุพรรณดี ไชยอำพร และสนิท สมัครการ, 2548, หน้า 3) เพื่อสร้างความเจริญก้าวหน้าของสังคมให้ดำเนินต่อไป และเพื่อศึกษารากฐานของสังคมชาวมาในการอยู่ร่วมกันอย่างแท้จริงผู้เขียนจึงได้มีแนวความคิดว่า การที่ได้ศึกษาสังคมของชาวมาโดยศึกษาโครงสร้างทางสังคม หน้าที่ของสังคม หรือองค์ประกอบของสังคมและกระบวนการทางสังคม (Social process) ที่มีการเคลื่อนไหว และมีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม จะเป็นส่วนช่วยที่สำคัญในการสร้างความเข้าใจให้กับสังคม และความสัมพันธ์ในทางสังคมของชาวมา รวมถึงปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมนั้น ๆ ได้ดียิ่งขึ้น (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550, หน้า 26-27)

ลักษณะของคำว่า “สังคม”

โดยทั่วไป คำว่า “สังคม” (Society) เป็นสถาบันที่มีลักษณะเป็นทั้งนามธรรมและรูปธรรม ซึ่งนักสังคมวิทยาสมัยใหม่เพื่อช่วยให้เข้าใจธรรมชาติของวัฒนธรรมและการจัดระเบียบทางสังคมของในแต่ละสังคมนั้น ๆ (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2521, หน้า 8) ซึ่งการที่จะเป็นสังคมได้จะต้องประกอบไปด้วยกลุ่มคนมากกว่า 2 คนขึ้นไป เช่น กลุ่มครอบครัว กลุ่มเพื่อนบ้าน และกลุ่มระดับประเทศ ที่มาอยู่ร่วมกันเป็นระยะเวลายาวนานในขอบเขตหรือพื้นที่ที่ได้กำหนดขึ้น ซึ่งการ รวมตัวกันของสมาชิกในสังคมจะต้องประกอบไปด้วยคนทุกเพศทุกวัย ซึ่งมีการติดต่อปฏิสัมพันธ์ต่อกัน โดยมีวัฒนธรรมหรือระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิตเป็นของตนเอง และที่สำคัญ ก็คือ จะต้องสามารถหาเลี้ยงตัวเองได้ด้วย (สุดา ภิรมย์แก้ว, 2552, หน้า 69) โดยสังคมจะต้องมีสถาบัน ต่าง ๆ ในการรองรับเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของสมาชิกตลอดจนควบคุมพฤติกรรมของ สมาชิกของสังคมให้มีระเบียบและสังคมดำเนินสืบต่อไปได้ด้วย ทั้งนี้การที่สังคมจะอยู่รอดเป็นสังคมได้จะต้องพิจารณาจากองค์ประกอบสำคัญ 4 ประการ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2551, หน้า 6) คือ

1. สังคมต้องสนองความจำเป็นขั้นมูลฐาน (Basic needs) ความจำเป็นในที่นี้เป็นความต้องการทางด้านร่างกายหรือ ความต้องการทางชีววิทยา เช่น น้ำ อาหาร ยา รักษาโรค ความต้องการทางเพศ ส่วนในด้านความปลอดภัยในสังคมจะต้องมีวิธีการ หรือ มาตรการในการกวดขันรักษาความปลอดภัยทั้งชีวิตและทรัพย์สิน ตลอดจนความต้องการทางด้านจิตใจที่สามารถคาดหวังจากสังคมที่เกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน
2. สังคมจะต้องมีการสืบแทน (Recruitment) สังคมจะดำรงสืบต่อไปจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง เป็นการสืบทอดทั้งประเพณี ค่านิยม ความเชื่อ หรือวิธีการดำเนินชีวิต การอบรมขัดเกลาจึงเป็นส่วนสำคัญของการสืบทอดทางสังคม
3. สังคมจะต้องมีการควบคุมทางสังคม (Social control) มีการวางระเบียบ กฎเกณฑ์ของสถาบันสังคมจะเป็นส่วนช่วยให้สังคมสามารถรักษาความอยู่รอดของสังคมได้

4. สังคมจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social change) สังคมจะอยู่รอดได้ จำเป็นต้องยอมรับสภาพความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเพราะในโลกนี้ได้มีการติดต่อสื่อสารถึงกันและการติดต่อนั้นนำมาซึ่งการรับเทคโนโลยีความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์การรับรู้และการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจึงเป็นสิ่งที่ยากแก่การคงอยู่ของสังคมและวัฒนธรรมแบบเดิม ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การที่จะเข้าใจสังคมอย่างแท้จริง รวมถึง การที่จะให้สังคมดำรงอยู่ได้นั้น การศึกษาสังคมจะต้องเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลง หรือกระบวนการทางสังคม สถานภาพและบทบาททางสังคม การจัดลำดับช่วงชั้นทางสังคม (Social stratification) การเคลื่อนไหวทางสังคม (Social mobilization) การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม (Social and culture change) ปัญหาสังคม (Social problems) และพฤติกรรมเบี่ยงเบน (Deviant behavior) (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550, หน้า 66-67) โดยสถาบันจะมีส่วนในการเชื่อมโยงเพื่อความอยู่รอดหรือความคงอยู่ได้นั้นสิ่งที่สังคมจะปฏิเสธไปไม่ได้เลย ก็คือ การที่สังคมจะต้องยอมรับสภาพของการเปลี่ยนแปลง หรือกระบวนการทางสังคมที่จะเกิดขึ้นในสังคมทุกขณะจากเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์ที่นำสมัย ด้วยการรับมาจากการรู้ตัวและไม่รู้ตัว ต้องยอมรับการสืบทอดทั้งประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ หรือวิถีในการดำรงชีวิต และการขัดเกลาทางสังคม

ประเภทของสังคม

การศึกษาประเภทของสังคม สามารถแบ่งได้ตามหลักการของนักวิชาการทางด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาได้ ดังนี้

1. ความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นแนวคิดของนักสังคมวิทยาที่มีแนวความคิดคล้ายกัน อย่างเช่น เฟอดินานด์ โทนีส์ (Ferdinand Tonnies: 1855-1936) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน ซี.เอส. คูลีย์ (C.H. Cooley) โดยแบ่งออกเป็น (Organic solidarity) 2 ประเภท คือ ประเภทแรก สังคมปฐมภูมิ (Primary relationship) หรือ Gemeinschaft เป็นสังคมที่บุคคลมีการพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกัน โดยสมาชิกมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ โดยมีอาชีพทำการเกษตร จับปลา ล่าสัตว์ อยู่ร่วมกันเป็นหมู่บ้าน สมาชิกจะรู้จักกันอย่างคุ้นเคยกัน และมีความสัมพันธ์ฉันพี่น้องโดยมีฐานะความเป็นอยู่คล้าย ๆ กัน โดยยึดถือจารีตประเพณีเป็นแนวทางในการติดต่อทำกิจกรรมต่าง ๆ ส่วนประเภทที่สอง สังคมทุติยภูมิ (Secondary relationship) หรือ Gesellschaft เป็นสังคมที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับแบบแรก คือ เป็นสังคมแบบชาวเมืองที่มีพันธะทางด้านจิตใจมีน้อยกว่าแบบแรกสมาชิกในสังคมมีความสัมพันธ์แบบผิวเผิน มีอาชีพตามความสามารถหรือความถนัดของแต่ละคนมีการแบ่งงานกันทำโดยคำนึงถึงผลประโยชน์มาจากแรงจูงใจ (สุดา ภิรมย์แก้ว, 2552, หน้า 68) เป็นสำคัญใช้ตัวบทกฎหมาย หรือข้อตกลงที่เป็นสัญญาที่เป็นทางการสำหรับการควบคุมความสัมพันธ์ต่อกันเป็นหลัก (จันทอง อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2540, หน้า 30)

2. หลักเกณฑ์การแบ่งงานทำ เป็นแนวความคิดของเอมีล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) โดยใช้หลักเกณฑ์การแบ่งงานกันทำออกเป็น 2 ประเภท ประเภทแรก คือ ความเป็นปึกแผ่นของกลไก (Mechanical solidarity) ที่ไม่คำนึงถึงการแบ่งงานกันทำอย่างชัดเจน ประเภทที่สอง เป็นปึกแผ่นทางอินทรีย์ (Organic solidarity) เป็นการแบ่งงานกันทำอย่างเด่นชัดโดยพิจารณาจากอาชีพ ความคิดเห็น และการกระทำ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2551, หน้า 9)

3. หลักเกณฑ์ของการทำมาหากินเป็นหลัก เนื่องจากการทำมาหากินเป็นกิจกรรมที่สำคัญและมีผลต่อการใช้ชีวิตด้านอื่น ๆ โดยอาจจะแบ่งเป็น 5 ประเภท คือ 1. สังคมล่าสัตว์และเก็บอาหาร (Hunting and gathering society) เป็นสังคมที่มีอาชีพที่ไม่ยุ่งยากมากนัก คือ การล่าสัตว์และการเก็บอาหาร 2. สังคมเลี้ยงสัตว์ (Herding society) เป็นสังคมที่ดำรงชีวิตอยู่กับฝูงสัตว์และเร่ร่อนไปเรื่อย เช่น ฝูงแกะ ฝูงวัว หรือ ม้า 3. สังคมทำไร่ (Horticultural society) หรือ สังคมกสิกรรมพืชสวน การทำมาหากินยังคงใช้อุปกรณ์ที่ง่าย ๆ ไม่ค่อยมีความทันสมัยมากนัก เช่น จอบ เสียม หรือใช้ไม้แหลมสำหรับขุดดินหยอดเมล็ดพืช 4. สังคมกสิกรรม (Agrarian society) เป็นสังคมที่มีปัจจัยมาจากความต้องการเพาะปลูกให้มีประสิทธิภาพมากเพื่อเลี้ยงคนจำนวนมากเทคนิคการไถจึงถูกนำมาใช้ในไร่นาและต่อมามีการพัฒนาในสังคมชาวเมือง จนกระทั่งขยายขึ้นเข้าสู่อาณาจักรและสังคมนครรัฐ หรือ นครรัฐที่ไม่ใหญ่โตมากนักและในที่สุดพัฒนาจนกระทั่งตกเป็นของเจ้าที่ดินผู้ปกครองในที่สุด 5. สังคมอุตสาหกรรม (Industrial society) เป็นสังคมที่ใช้เครื่องมือเครื่องมือนวัตกรรมโดยมีจุดเริ่มต้นที่ประเทศอังกฤษที่เป็นการปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ 18 โดยการผลิตมุ่งที่จะทดแทนการใช้แรงงานคนและสัตว์ การผลิตกลายเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ (จ่านงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2540, หน้า 30)

4. หลักเกณฑ์จากเทคโนโลยี โดยแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ประเภทแรกมีการใช้เทคโนโลยีแบบดั้งเดิมหรือล้าสมัย ไม่ค่อยมีการติดต่อหรือสัมพันธ์กับภายนอกมากนัก อาชีพส่วนใหญ่ในสังคมตามรูปแบบนี้ส่วนใหญ่มีอาชีพผูกพันกับธรรมชาติ เช่น การล่าสัตว์ หาของป่า สนิทสนมคุ้นเคยกัน ประเภทที่สอง สังคมชวานา มีอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ สังคมยังคงผูกพันกับธรรมชาติและขนบธรรมเนียมประเพณี ประเภทที่สาม สังคมสมัยใหม่ หรือ สังคมเมือง อาชีพส่วนใหญ่ไม่ใช่เป็นเกษตรกร โดยใช้หลักเหตุผลในการดำเนินชีวิตให้ความสำคัญกับส่วนรมน้อยกว่าส่วนตัว (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550, หน้า 10)

5. หลักเกณฑ์ทางเศรษฐกิจในการแบ่งความเจริญ โดยแบ่งออกเป็นประเทศกำลังพัฒนา หรือ ค่อยพัฒนาประเทศพัฒนาแล้ว หรือบางครั้งอาจจะเรียกว่า เป็นสังคมเกษตรกรรมกับสังคมอุตสาหกรรม โดยดูจากอาชีพของประชากรประเทศนั้น ๆ

6. หลักเกณฑ์การแบ่งอาณาเขตบริเวณจากความคิดทางการเมือง เช่น สังคมไทยมีบริเวณอาณาเขตหรือพรมแดนติดประเทศพม่า หรือ สังคมเวียดนาม หมายถึง ประเทศเวียดนาม การแบ่งจากหลักเกณฑ์ต่าง ๆ เหล่านี้แท้จริงแล้วก็เพื่อหวังผลทางวิชาการ ในการที่จะพยายามศึกษาหาความจริงในทางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ของประเทศเหล่านั้นนั่นเอง

การจัดระเบียบสังคม (Social organization) หรือ ระเบียบสังคม (Social order) หรือ โครงสร้างทางสังคม (Social structure)

เป็นคำที่นักสังคมวิทยา มักนิยมใช้ทดแทนกัน โดยมีความหมายอย่างเดียวกันหรือในทำนองเดียวกัน (จันงค์ อธิวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2540, หน้า 32) ทั้งนี้ก็เพื่อต้องการให้สมาชิกในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างเป็นระเบียบตามความคาดหวังของสังคม ทั้งนี้การที่จะจัดระเบียบเพื่อให้เกิดความเรียบร้อยในสังคมได้ จะต้องมีความเข้าใจพื้นฐานเบื้องต้นของการจัดระเบียบทางสังคม และการปฏิบัติที่ถูกต้องตามแบบแผนการจัดระเบียบทางสังคม (ผะอบ นะมาตร์, 2524, หน้า 33) ซึ่งกฎเกณฑ์ระเบียบแบบแผนทั้งหลายเป็นเรื่องเกี่ยวกับความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างบุคคลและกลุ่ม เช่น จัดความสัมพันธ์ระหว่างสามี-ภรรยาและบุตร การจัดระเบียบสังคมของกลุ่มกรรมกร โดยทุกสังคมจะต้องมีการจัดระเบียบที่เข้มงวดแตกต่างกัน (อัมพร สุคันธวิช และศรีรัฐ โกวงศ์, 2552, หน้า 71) การจัดระเบียบสังคมของกลุ่มอาชญากร การจัดระเบียบสังคมหมู่บ้าน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในแต่ละสังคมจำเป็นต้องมีการจัดระเบียบสังคมเพื่อการดำรงอยู่กันต่อไป

1. องค์ประกอบของการจัดระเบียบทางสังคม องค์ประกอบที่สำคัญในการจัดระเบียบสังคม ได้แก่ บรรทัดฐานทางสังคม (Social norm) และสถานภาพทางสังคม (Social status) ค่านิยมทางสังคม (Social Value) รวมถึงการจัดช่วงชั้นทางสังคม (Social stratification) (Social institutions) ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการมีชีวิตร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นสังคม เพื่อใช้ในการควบคุมและเป็นแนวทางการปฏิบัติต่อกันในสังคม (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550, หน้า 68-74)

1.1 บรรทัดฐานทางสังคม หรือ ปทัสถานทางสังคม เป็นแบบแผนพฤติกรรมที่เป็นที่คาดหวังของสังคมในแต่ละสังคมยึดถือเป็นมาตรฐานกำหนดให้สมาชิกปฏิบัติตาม โดยทั่วไป บรรทัดฐานเป็นสิ่งที่อยู่ในความรู้สึกนึกคิดของบุคคล เราสามารถตระหนักถึงการมีอยู่ของบรรทัดฐานได้จากความรู้สึกอยู่ตลอดเวลาจากการที่เราลงมือกระทำไปนั้นมีความรู้สึกไม่สบายใจหรือวิตกกังวลโดยกลัวการกระทำที่ตนกระทำไปนั้นจะถูกลงโทษ หรือมีปฏิกิริยาตอบโต้ ดังนั้นบรรทัดฐานจึงมีลักษณะเป็นนามธรรมที่มีลักษณะเป็นสัญลักษณ์ที่คนในสังคมกำหนดขึ้นและรับรู้ร่วมกัน ซึ่งโดยทั่วไปบรรทัดฐานแบ่งออกเป็นลักษณะย่อย ๆ คือ

1.1.1 วิธีประชา (Folk ways) ถือเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ทำกันอยู่เป็นประจำ มีการยึดถือเป็นหลักปฏิบัติจนเคยชิน ได้แก่ การกิน การเดิน การนั่ง การแต่งกาย ฯลฯ ซึ่งผู้ฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติอาจจะได้รับบทลงโทษจากสังคมด้วยการนินทา หัวเราะเยาะเย้ย หรือการถูกตำหนิจากสมาชิกในสังคม เช่น การมีเมตตากับคนพิการ เด็กปัญญาอ่อน การเคารพด้วยการยกมือไหว้ การมีน้ำใจกับผู้ที่อ่อนแอกว่า

1.1.2 จารีต (Mores) เป็นบรรทัดฐาน ที่ยึดถือว่าสำคัญในความรู้สึกของคนทั่วไป ในสังคม เป็นตัวกำหนดการกระทำในสิ่งใดถูก สิ่งใดผิด การกระทำใดเป็นการกระทำที่ดีและการกระทำใดเป็นสิ่งที่ชั่ว ซึ่งการกำหนดดังกล่าวถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะได้รับการลงโทษอย่างรุนแรงจากคนอื่น ๆ โดยเฉพาะการกระทำที่เกิดขึ้นไปกระทบต่อหลักความเชื่อทางศีลของคนทั่วไปยึดถือมักจะได้รับ การลงโทษอย่างรุนแรง เช่น ในเรื่องการชู้สาว การผิดลูกผิดสามีของคนอื่น บางสังคมมีการลงโทษหรือประหารชีวิตจนตาย ซึ่งถ้ามีการแบ่งจารีตก็สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประการ คือ (สุตา ภิมย์แก้ว, 2552, หน้า 79) ประการแรก เป็นกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลต่าง ๆ เช่น นักกฎหมายต้องมีการตัดสินใจที่ใช้หลักคุณธรรมความจริง เด็กต้องเคารพผู้ใหญ่ ลูกต้องมีความกตัญญูต่อพ่อแม่ ฯลฯ ส่วน ประการที่สอง เป็นข้อห้าม ห้ามมีความสัมพันธ์กับเลือดเนื้อเชื้อไขเดียวกัน คนที่นับถือศาสนาอิสลามห้ามกินหมู ฯลฯ

1.1.3 กฎหมาย ถึงแม้ว่าในสังคมจะมีบทลงโทษที่เป็นกฎทางศีลธรรมและระเบียบสังคมอยู่แล้วก็ตาม แต่ตราบใดที่เมืองมีการขยายโดยมีพื้นที่ทั้งประชากรเพิ่มขึ้น และภายในสังคมได้เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มในสังคมเดียวกัน กฎหมายจึงเป็นสิ่งสำคัญในปกป้องกันและแก้ไขปัญหา ทั้งนี้วิถีชีวิตชาวบ้านและจารีตเป็นบรรทัดฐานที่สั่งสมและปฏิบัติกันมาอย่างยาวนานการจะแก้ไขให้ทันกับสถานการณ์ปัจจุบันจึงเป็นสิ่งที่แก้ไขลำบากกฎหมายจึงจำเป็นสิ่งที่จะเป็นในการตัดสินใจปัญหาสังคมที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะกฎหมายสามารถช่วยในการตัดปัญหาการละเลยไม่ใส่ใจในบางอย่างของสมาชิกสังคม กฎหมายจึงเป็นบทลงโทษอย่างเป็นทางการที่ใคร ๆ ก็ต้องแก้ไขเพื่อประโยชน์ส่วนตนได้ เช่น ปัญหาการก่ออาชญากรรม ปล้น ทำร้ายร่างกาย การลักขโมย เป็นต้น

2. สถานภาพทางสังคม เป็นตำแหน่งของบุคคลในสังคมที่ได้มาจากการเป็นสมาชิกของกลุ่ม จะกำหนดสิทธิและหน้าที่ ทั้งหมดที่บุคคลมีอยู่และเกี่ยวข้องกับผู้อื่น สถานภาพจะกำหนดว่าบุคคลนี้แตกต่างจากบุคคลนั้นอย่างไร และมีหน้าที่รับผิดชอบอย่างไรในสังคม โดยทั่วไป สถานภาพจะมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกับบทบาท (Role) เพราะบทบาทจะแสดงตามสถานภาพ และเมื่อนำบรรทัดฐาน สถานภาพและบทบาทมาประกอบกันจะกลายเป็นโครงสร้างทางสังคม โดยเฉพาะในสังคมที่ซับซ้อน หรือสังคมทุติภูมิ การติดต่อกันของสมาชิกในสังคมที่ซับซ้อนจะ

เป็นไปตามสถานภาพของแต่ละบุคคลนั้น ๆ เช่น มีตำแหน่งในทางสังคมอย่างมากมาย (ผะอบ
 นะมาตร์, 2524, หน้า 41) เช่น ตำแหน่ง (Position) ของบุคคลหนึ่งอาจจะเป็นทั้งผู้ใหญ่บ้าน
 ประธานสมาคม กรรมการหอการค้า ในขณะที่เดียวกันก็เป็นทั้ง พ่อ ลุง ตา น้า พี่ชาย เพื่อน น้อง ของ
 บุคคลในกลุ่มในสังคมนั้น ๆ ก็เป็นได้หรือบางครั้งเราก็คาดหมายสภาพของคนอื่น
 ผิดจะรู้สึกถึงความสำคัญของสถานภาพได้ดี เช่น เข้าไปซื้อของในร้านขายของและถามลูกค้าคน
 หนึ่งว่าสิ่งนั้นราคาเท่าไร เมื่อเห็นสิ่งผิดปรกติ เช่น ไม่มีคำตอบ หน้างอ ทำท่าง หรือ พยายาม
 เดินเลี่ยง ไปจึงรู้ว่าเข้าใจผิดไม่ใช่เจ้าของร้านหรือลูกจ้างแต่บรรทัดฐานทางสังคมมีอยู่ในกรณีแบบนี้
 คือ การกล่าวคำขอโทษที่เข้าใจผิด (งามพิศ สัตย์สงวน, 2551, หน้า 71) ดังนั้นสถานภาพจึงเป็นสิ่ง
 เฉพาะบุคคล ๆ และควบคุมโดยบรรทัดฐานของสังคมนั้น ๆ แต่ถ้าจะแบ่งสถานภาพออกเป็น
 ประเภทก็สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ประเภทแรก เป็นสถานภาพที่ได้มาโดยกำเนิด
 (Ascribed status) หรือ สถานภาพที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิดที่เลือกไม่ได้ เช่น เพศหญิง เพศชาย หรือ
 ตำแหน่งทางเครือญาติ เป็นลูกปู่ ย่าตายาย หรือ เป็นพี่เป็นน้อง หรือ เป็นไพร่ ทาส โดยเฉพาะสังคม
 ที่ไม่เปิดโอกาสให้เปลี่ยนวรรณะดังเช่นสังคมอินเดียในอดีตที่เป็นสังคมปิด (Closed society)
 ประเภทที่สอง สถานภาพตามความสามารถ (Achieved status) เป็นสถานภาพที่ได้มาภายหลังจาก
 การเกิดและเติบโตขึ้นโดยสถานภาพนี้จะไม่จำกัดอายุแต่อย่างใดแต่ขึ้นอยู่กับความสามารถจะเลือกหรือ
 การกำหนดโดยบุคคลผู้นั้นจะต้องมีความกระตือรือร้น ขวนขวายช่วยเหลือตัวเองในการทำมาหากิน
 เช่น เป็นชาวนายากจนก็ไม่ได้หมายความว่า จะจนไปตลอดชีวิตแต่ชาวนาอาจจะใช้ความสามารถ
 ลงแรง ลงทุนขยายตลาด การค้าข้าวหรือทำธุรกิจส่งออกได้ผลกำไร สถานภาพที่เคยเป็นชาวนาจน
 มาก่อนก็เปลี่ยนสถานภาพไปเป็นชาวนาที่ร่ำรวยหรือมีฐานะที่ดีขึ้นหรือบางครั้งได้รับเกียรติยศใน
 สังคมและตำแหน่งในสังคม

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า สถานภาพเป็นตำแหน่งของบุคคลที่เกิดขึ้นจากการเข้าเป็นสมาชิก
 ของกลุ่มและกลุ่มจะเป็นผู้กำหนดสิทธิและหน้าที่ทั้งหมดของบุคคล ๆ นั้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความรู้
 ความสามารถ ความขยันขันแข็ง อดทน ฯลฯ แต่อย่างไรก็ตาม สถานภาพที่เกิดขึ้นดังกล่าวอาจจะสามารถ
 เปลี่ยนไปได้แต่สิ่งที่จะเกิดขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม การที่บุคคลคนนั้น ได้มีสถานภาพและบทบาท
 เพิ่มขึ้น โครงสร้างของสังคมย่อมมีความเปลี่ยนแปลงและซับซ้อนเพิ่มขึ้นซึ่งปัจจัยแวดล้อมที่มีส่วน
 ในการกำหนดบทบาทและสถานภาพเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในภายหลัง อาจจะประกอบได้ด้วยแนวคิด
 ทางสังคม 5 ประการ ดังนี้

2.1 ค่านิยมทางสังคม สิ่งที่สมาชิกในสังคมมีความสนใจให้ความเคารพบูชายกย่อง
 และมีความสุขที่จะได้เห็น ได้ฟัง ได้เป็นเจ้าของ ค่านิยมของสังคมจึงเป็นวิธีการจัดรูปแบบความ
 ประพฤติ ที่มีความหมายต่อบุคคลและเป็นแบบฉบับของความคิดที่ฝังแน่นสำหรับยึดถือใน

การปฏิบัติของคนในสังคม(สุพัตรา สุภาพ, 2543, หน้า 21) อย่างไรก็ตามก็มีการที่จะอธิบายว่าในสังคมมีค่านิยมเป็นเช่นใดนั้น มีข้อสังเกตที่นำมาใช้เป็นหลักในการพิจารณา (รัชนีกร เศรษฐ, 2528, หน้า 48)

2.2 สมาชิกในสังคมมีการเลือกที่จะกระทำหรือหรือชื้ออะไร เช่น ชาวอเมริกันรักษาหรืออนุรักษ์วัตถุโบราณเพราะให้ความสำคัญกับของเก่า แต่ถ้าเลือกที่จะทำลายวัตถุโบราณความคิดของเขาที่จะเป็นค่านิยมที่ให้ความสำคัญในความก้าวหน้าและความทันสมัย

2.3 การให้ความสนใจของคนในสังคมในเรื่องราวต่าง ๆ เช่น ศาสนา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ นิทานพื้นบ้าน ฯลฯ ซึ่งเป็นแหล่งที่เกี่ยวกับค่านิยมของคนในสังคมนั้น ๆ

2.4 คนในสังคมมีระบบการลงโทษและให้รางวัลจากปัจจัยเรื่องใด

2.5 การสนทนาในสังคมโดยทั่ว ๆ ให้ความสำคัญเรื่องใด และกิจกรรมประเภทใดที่นิยมทำในชีวิตประจำวัน

3. การจัดช่วงชั้นทางสังคม คือ การจัดลำดับชั้นของคนตามค่านิยมในแต่ละสังคม ส่วนใหญ่การจัดช่วงชั้นทางสังคมเรามักจะหมายถึงเฉพาะความแตกต่างที่กำหนดในแง่ระดับชั้นสูงต่ำ คือ บางกลุ่มอยู่ในระดับต่ำ บางกลุ่มอยู่ในระดับสูงหรือบางกลุ่มอยู่ในระดับต่ำก่อนข้างสูง (อารง สุทธาสาสน์, 2551, หน้า 95) ทั้งนี้การจัดช่วงชั้นทางสังคมอาจพิจารณาได้จากการจัดระดับช่วงชั้นจากสังคมในอดีต หรือ สังคมก่อนอุตสาหกรรม (Preindustrial societies) และสังคมอุตสาหกรรม (Industrial societies) โดยสังคมก่อนอุตสาหกรรมมักจะดูจากความสูงและความต่ำทางชนชั้นของคนที่มีมาแต่กำเนิด ซึ่งเป็นการแบ่งชนชั้นของสังคมตามระบบวรรณะ (Caste system) เช่น เชื้อชาติ วงศ์ตระกูล เพศ ฯลฯ นอกจากนั้น ในยุคนี้ยังมีการแบ่งตามระบบศักดินา หรือระบบฐานันดร (Estate system) ได้แก่ ลักษณะการมีศักดาบรรดาศักดิ์ซึ่งมีการพบทั้งในสังคมยุโรปและเอเชีย เช่น ในยุโรปจะมีการแบ่งฐานันดรเป็น นักบวช ขุนนาง พ่อค้า และสามัญชนส่วนในสังคมเอเชีย เช่น สังคมไทยที่เกิดขึ้นในสมัยก่อนจะมีการแบ่งยศฐา บรรดาศักดิ์ โดยมีทั้งเป็นพระยา เจ้าพระยา คุณหลวง พระ ฯลฯ (เชิดชาย เหล่าห้ำ, 2515, หน้า 188-189) ส่วนในสังคมอุตสาหกรรมจะดูจากการกระทำหรือผลสำเร็จเป็นตัวกำหนดชนชั้น(Class system) เช่น ความขยันหมั่นเพียรจนร่ำรวย หรือ ศึกษาจนได้รับปริญญา (ผะอบ นะมาตร์, 2524, หน้า 60) หรือ ดูจากสถานะภาพทางสังคมเศรษฐกิจ (Social economic status) ที่คล้าย ๆ กันเป็นตัวกำหนดชนชั้น เช่น ททรัพย์สมบัติ เกียรติ หรือ อำนาจ ถือว่าเป็นชนชั้นสูงในสังคม ส่วนคนที่ยากจนไร้การศึกษาจัดเป็นชนชั้นต่ำหรือชนชั้นล่างของสังคม (จำนงค์ อธิวัฒน์สิทธิ์, 2540, หน้า 74-75)

4. สถาบันทางสังคม คือ แบบแผนพฤติกรรมที่เป็นมาตรฐานของกลุ่มหรือการปฏิบัติทางสังคม (Broom & Selznick, 1973, p. 232) ที่กำหนดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาพื้นฐานของสังคมและทำ

หน้าที่ให้สังคมคงสภาพอยู่ได้ (นิเทศ ดินณะกุล, 2551ข, หน้า 105) โดยทั่วไปสถาบันทางสังคมที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตของมนุษย์โดยทั่วไปแบ่งออกได้เป็น 7 ประเภท (ผะอบ นะมาตร์, 2524, หน้า 86) คือ

4.1 สถาบันครอบครัว (Marriage-family institutions) ด้วยการเริ่มตั้งแต่คนตั้งแต่สองคนมาอยู่ร่วมกันโดยมีความสัมพันธ์กันด้วยการแต่งงานและมีลูกเพื่อความผูกพันทางสายโลหิตหรือการรับบุตรบุญธรรมเข้ามาอยู่เป็นสมาชิกภายในครอบครัวเดียวกันซึ่งความจำเป็นนี้ ด้วยเหตุผลความจำเป็น 2 ประการ คือ ทางชีววิทยา เนื่องจากมนุษย์มีความต้องการทางเพศไม่จำกัดฤดูกาล ทำให้ต้องมีการสร้างกฎระเบียบเพื่อควบคุมพฤติกรรมทางเพศให้เป็นไปอย่างมีระเบียบ นอกจากมนุษย์เป็นสัตว์เลือดอุ่นการเจริญเติบโตต้องอาศัยระยะเวลาอย่างยาวนานตั้งแต่ด้วยการกินส่วนและความจำเป็นทางสังคมนั้นเพื่อที่จะทำกิจกรรมร่วมกันเพื่อให้สังคมดำรงสืบทอดต่อไปได้ (จ้านง อธิวิฒนสิทธิ และคณะ, 2540, หน้า 79)

4.2 สถาบันทางเศรษฐกิจ (Economic institution) เกี่ยวข้องกับการผลิตและการบริโภคในแต่ละสังคมจะมีสถาบันทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันไป คือ มีทั้ง 1. ทรัพย์สินที่เป็นตัวเงินที่สามารถจับต้องได้และเป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้เช่น ชื่อเสียง เกียรติยศ 2. สัญญาเป็นระเบียบข้อผูกพันที่ช่วยให้ทรัพย์สินสามารถเปลี่ยนมือกันได้อย่างเป็นหลักฐาน 3. อาชีพที่เป็นตัว กำหนดบทบาททางเศรษฐกิจของบุคคลตลอดจนบ่งบอกถึงความรับผิดชอบ ความชำนาญ และบทบาทของอาชีพ 4. การแลกเปลี่ยน เพื่อสนองความต้องการด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ คือ การใช้เงินใช้บัตรเครดิต หนังสือสัญญาของธนาคาร 5. ตลาดจะเป็นตัวเชื่อมโยงส่วนต่าง ๆ ทั้งอาชีพสัญญาทรัพย์สิน เข้าด้วยกันโดยการแลกเปลี่ยน

4.3 สถาบันการศึกษา (Educational institution) เกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้และการศึกษาอบรมให้การศึกษาแก่สมาชิกใหม่ของสังคม รวมทั้งการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่งโดยครอบคลุมไปถึงหลักสูตรการสอน การเรียน การสอน การฝึกอบรม และการเลื่อนชั้น (นิเทศ ดินณะกุล, 2551ข, หน้า 109-110) เป็นต้น

4.4 สถาบันศาสนา (Religious institution) เป็นแบบแผนของความเชื่อที่มั่นคงและแบบแผนแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติโดยแสดงออกทางพฤติกรรม เช่น การทำบุญ การแผ่เมตตา การสวดอ้อนวอน

4.5 สถาบันทางวิทยาศาสตร์ (Scientific institution) เกี่ยวกับการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ เพื่อความทันสมัยด้วยการดัดแปลงจากธรรมชาติ เพื่อให้วิถีการดำเนินชีวิตที่ดีขึ้นและสะดวกสบายขึ้น เช่น มีการนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้ การนำระบบเศรษฐกิจอุตสาหกรรมมาใช้แทนที่ระบบเกษตรกรรม

4.6 สถาบันการปกครอง (Political or governmental institution) เกี่ยวกับระเบียบและการควบคุมการประพฤติปฏิบัติในทางสังคมและการปกครองโดยองค์กรทางสังคม เป็นตัวควบคุมดูแลเพื่อความสงบสุขและปลอดภัย เช่น นายกรัฐมนตรี คณะรัฐบาล กระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ องค์กรอิสระ ผู้ว่าราชการ นายอำเภอ นายกเทศมนตรี ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นต้น

4.7 สถาบันสันทนาการ (Recreational institution) เกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจด้วยการใช้เวลาว่างอย่างเป็นประโยชน์ด้วยความสมัครใจและเมื่อลงมือปฏิบัติแล้วผู้ที่ทำจะไม่รู้สึกลำบากใจกับสิ่งที่กระทำไปแต่จะสร้างความเพลิดเพลินสบายใจให้กับผู้ร่วมกิจกรรมนั้นซึ่งสันทนาการนั้นมีหลายรูปแบบทั้งรูปแบบกีฬาและความบันเทิง เช่น ประเพณีแข่งควายจังหวัดชลบุรี ประเพณีโยนบัวจังหวัดสมุทรปราการ ประเพณีตีดาโชนจังหวัดเลย ฯลฯ

5. การควบคุมทางสังคม คือ การที่ประชากรมาอยู่ร่วมกันในสังคมมีการติดต่อระหว่างกัน มีความสัมพันธ์ทางสังคมเกิดขึ้นและเมื่อประชากรมีปริมาณเพิ่มขึ้นแต่ทรัพยากร ในธรรมชาติมีอยู่อย่างจำกัดทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เกิดขึ้นและเพื่อความอยู่รอดในสังคม ดังนั้นสังคมจึงจำเป็นต้องหาวิธีการหรือมาตรการที่นำมาใช้แก้ไขเพื่อเป็นแนวทางของแต่ละคนนำมาปฏิบัติ ซึ่งสิ่งที่นำมาประพฤติปฏิบัติกันในสังคมเรียกว่า “การควบคุมทางสังคม”

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม

เป็นการศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน โครงสร้าง-หน้าที่ของระบบสังคม (Johnson, 1960, p. 626) และพฤติกรรมทางสังคม โดยการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างทางสังคม เช่น การเปลี่ยนจากระบบครอบครัวขยายมาเป็นระบบครอบครัวเดี่ยว ส่วนการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของพฤติกรรมทางสังคมนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม เช่น การผลิตจากการผลิตเพื่อบริโภคมาเป็นการผลิตเพื่อขาย (เจลิเยว ฤกษ์จุฬิมล, 2552, หน้า 239) ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อ-แม่กับลูกที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละครอบครัวในหมู่บ้าน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในสังคมนี้อาจจะเป็นไปในทางก้าวหน้าหรือถดถอยเป็นไปอย่างถาวร หรือชั่วคราว โดยมีการวางแผนให้เป็นไป หรือเป็นไปเอง และที่เป็นประโยชน์หรือให้โทษก็เป็นไปได้แทบทั้งสิ้น (สุริชัย หวันแก้ว, 2551, หน้า 155-156) ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นจะแตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย ในสมัยโบราณเป็นไปอย่างเชื่องช้าเนื่องจากสิ่งประดิษฐ์คิดค้นมีไม่มากนัก ระบบการสื่อสารยังมีอยู่จำกัดทำให้ระบบการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (Cultural diffusion) เป็นไปได้ยากส่วนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในปัจจุบันเป็นไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากความเจริญและทันสมัยของระบบติดต่อสื่อสาร โลกมีอยู่ทั่วโลกและมีกระบวนการความเป็นสากล (Globalization) การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจึงเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว (สมศักดิ์

ศรีสันติสุข, 2550, หน้า 77)

นอกจากนั้นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางสังคมยังอาจหมายถึงการเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณ (Quantitative change) ของพฤติกรรม เช่น การเติบโตทางเศรษฐกิจ การเพิ่มของประชากร การเพิ่มขึ้นหรือลดลงของอัตราการหย่าร้าง อัตราการมีเพศสัมพันธ์ก่อนการแต่งงาน อัตราการย้ายถิ่น อัตราการใช้เครื่องจักรกลในการเกษตรกรรม อัตราการก่ออาชญากรรม (เจลีว ฤกษ์รุจิพิมล, 2552, หน้า 239) แต่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ การมีสภาพแตกต่างจนอาจกลายเป็น (Transformation) รูปแบบใหม่หรือชนิดใหม่ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพ (Qualitative change) เช่น การเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง หรือระบบเศรษฐกิจ การใช้พลังงานชนิดใหม่ (เจลีว ฤกษ์รุจิพิมล, 2545, หน้า 14) เป็นต้น ซึ่งจากการที่ได้ศึกษาความหมายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมยังมีองค์ประกอบหรือปัจจัยที่เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมทางสังคมด้วย

1. องค์ประกอบหรือปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม คือ

1.1 ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การที่สังคมในแต่ละสังคมจะเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตหรือแบบของความสัมพันธ์ทางสังคมได้ช้าหรือเร็วขึ้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ (จันงค์ อดิวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2540, หน้า 171) ได้แก่

1.1.1 ประชากร (Population) การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง สังคมขนาดเล็กมากมักเปลี่ยนแปลงช้าและอาจสลายได้ จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นเป็นเหตุผลผลักดันให้มีการปรับตัวในสังคม เช่น การเพิ่มผลผลิต การขยายอาณาบริเวณ การย้ายถิ่น จนกระทั่งขยายเป็นระบบเมืองหรือก้าวไปถึงขนาดที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองและบางครั้งการเพิ่มขึ้นของประชากรอาจนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มและนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างสังคมเพื่อแก้ปัญหาความอดอยาก และขาดแคลนในทรัพยากรที่จำกัดที่เกิดขึ้นในสังคม

1.1.2 สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ (Environment) เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลเหนือการดำรงชีวิตมนุษย์ ทั้งนี้เนื่องจากสภาพแวดล้อมที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติบางครั้งมนุษย์ไม่สามารถควบคุมได้มนุษย์ในสมัยโบราณจึงมีการตั้งถิ่นฐานในเขตที่ราบลุ่มริมแม่น้ำหรือไม่ร้อนจัดหนาวจัด เช่น ประเทศอินเดียขอแม่น้ำสายสำคัญ คือ แม่น้ำสินธุ จีน มีแม่น้ำเหลืองหรือแม่น้ำฮวงโห ไทย แม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้น ทั้งนี้การที่มนุษย์อาศัยธรรมชาตินั้นจุดประสงค์ที่สำคัญ ก็คือ เพื่อความอยู่รอดในการดำเนินชีวิตทั้งการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ แต่เมื่อไรก็ตามที่สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือปรากฏการณ์ทางธรรมชาติมีอันต้องแห้งแล้ง หนาวจัด น้ำท่วม หรือเกิดภัยทาง

ต้นฉบับไม่ปรากฏหน้า

จินนิยม ที่อาศัยการหมุนเวียนในการขึ้นสู่อำนาจ เช่น การขึ้นครองอำนาจระหว่างกลุ่มชนนำประเทศสิงห์ (พวกอนุรักษนิยม หรือพวกชาตินิยม) กับ ชนชั้นนำประเทศสุนัขจิ้งจอก (พวกเหลี่ยม จัตุรภาคแกมโกง)

2. แบบวิวัฒนาการ (Evolution) เป็นการเปลี่ยนแปลงไปที่ละเล็กละน้อยและใช้เวลานานมากเปลี่ยนไปสู่วิถีชีวิตใหม่ที่ไม่ซ้ำแบบเดิม โดยมองว่าแม้จะมีขั้นตอนความรุ่งเรืองและความเสื่อมทางเศรษฐกิจและการเมือง แต่แนวโน้มของสังคมส่วนใหญ่มีทิศทางไปสู่ความก้าวหน้าและความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น เช่น จากสังคมประเพณีดั้งเดิมไปสู่สังคมสมัยใหม่สังคมชนบทไปสู่สังคมเมือง จากสังคมเทวนิยมไปสู่สังคมแบบวิทยาศาสตร์

3. แบบการพัฒนา (Development) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่จะต้องมีการวางแผนที่แน่นอนขององค์กร หรือ หน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐ เป็นการเปลี่ยนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้เป็นดีขึ้นหรือมีการพัฒนามากกว่าเดิมเพื่อสนองต่อความต้องการและวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ เช่น การเสริมสร้างสวัสดิภาพของประชาชน สุขอนามัย ความมั่นคงหรือเสริมสร้างสติปัญญาให้กับสมาชิกในสังคม

4. แบบปฏิวัติ (Revolution) เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลัน หันคว้นจากสังคมหนึ่งไปอีกระบบหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงแบบนี้มักกระทบกระเทือนความรู้สึกและจิตใจของประชาชนอย่างมาก (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550, หน้า 79) โดยทั่วไปการเปลี่ยนแปลงตามรูปแบบนี้นิยมใช้กับทางการเมืองที่เกิดขึ้นจากการต่อสู้ด้วยกำลังถึงขั้น โค่นล้มกลุ่มอำนาจเดิมและจัดระเบียบการปกครองขึ้นใหม่ เช่น การปฏิวัติในฝรั่งเศส ค.ศ. 1789 การปฏิวัติในรัสเซีย ในปี ค.ศ. 1917 และการปฏิวัติในจีน ค.ศ. 1911 ฯลฯ หรือจะเป็นการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีบางอย่าง ที่มีผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นจำนวนมากและเป็นไปอย่างรวดเร็ว เช่น การปฏิวัติเขียว (Green revolution) (เจลิยว ฤกษ์รุจิพิมล, 2545, หน้า 19) หมายถึง เป็นชุดเทคโนโลยีโดยนำพันธุ์พืชที่มีผลผลิตสูงเข้ามาใช้ทดแทนพันธุ์พืชหรือวิธีแบบเดิมด้วยการใช้ระบบชลประทานที่ดี มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีทำให้โลกได้ผลผลิตอย่างมหาศาลผลที่เป็นข้อสงสัยตามมาทำให้เกิดปัญหาการวิตกกังวลกับการดำเนินชีวิตแบบเดิมจะสูญสลายไปและความยั่งยืนในอาชีพเกษตรกรรมจะลดน้อยถอยลง

แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

เนื่องจากสังคมต่าง ๆ ทั่วโลกได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในสมัยปัจจุบัน ก็มีแนวโน้มจากสังคมชนบทเป็นสังคมเมืองมากยิ่งขึ้น การผลิตแบบเกษตรกรรมเปลี่ยนไปเป็นระบบอุตสาหกรรม (Industrialization) และกลายเป็นการดำเนินธุรกิจแบบทุนนิยม ทำให้เกิด

มีการแพร่กระจายของวัฒนธรรมมวลชนมวลชน (Mass culture) เช่น การสื่อสารมวลชน การใช้ชีวิตแบบคนยุคใหม่ที่อาศัยวัตถุเครื่องทุ่นแรง และสิ่งอำนวยความสะดวกสบายต่าง ๆ มากขึ้น ทำให้สภาพชีวิตที่เกิดขึ้นเป็นผลจากความก้าวหน้าทางวัตถุ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (จำนงค์ อธิวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2540, หน้า 175) ด้วยวิธีการต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดขบวนการเคลื่อนไหวนำไปสู่ความเป็นระบบการเมืองความเป็นประชาธิปไตยในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม ด้วยปัจจัยแวดล้อมในสังคมชนบทของไทยยังมีความเป็นสังคมเกษตรกรรมอยู่มาก แต่ความพยายามเพื่อการพัฒนาเป็นระบบอุตสาหกรรมทั่วทุกหนแห่ง สังคมทุนนิยมจึงกลายเป็นแม่แบบหรือเป้าหมายของประเทศทั้งหลายทั่วโลกต่างมุ่งหวังภาคเกษตรกรรมที่อยู่ควบคู่กับวิถีชีวิตกลับถูกกลืนหรือกลายเป็นฐานสำหรับการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยเน้นให้ความสำคัญกับทุนนิยม โดยเฉพาะในปัจจุบันที่หลายประเทศรวมทั้งกลุ่มประเทศสังคมนิยม เช่น ประเทศจีนหรือรัสเซียที่เป็นประเทศสังคมนิยมก็ตาม และมีแนวโน้มในอนาคตที่ระบบทุนนิยมจะขยายตัวเพิ่มขึ้นในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก

กล่าวสรุปได้ว่า “แนวคิดทางด้านสังคมวิทยา” เป็นแนวคิดที่ใช้ศึกษาสังคมของชาวมาโนชนบทโดยศึกษาจากลักษณะของสังคม การจัดระเบียบทางสังคม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นดังกล่าว ผู้เขียนจึงได้นำแนวคิดดังกล่าวในการศึกษาการเปลี่ยนวัฒนธรรมข้าว

ทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่ (Structural-functional theory)

เป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่าง ๆ ของคนหรือระหว่างคนต่อกัน คนต่อกลุ่มคน คนต่อสภาพแวดล้อมอย่างมีระบบ จนสามารถใช้เป็นหลักเกณฑ์ในการพยากรณ์กับสิ่งที่เกิดขึ้นในอนาคตได้ ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิต เช่น พืช สัตว์ สิ่งของ เหตุการณ์ และปรากฏการณ์ ทั้งนี้การอธิบายนั้น จะต้องอาศัยหลักเหตุผล มีกฎเกณฑ์ มีระบบ ระเบียบอย่างชัดเจน เป็นปัจจัยพื้นฐานเพื่อช่วยในการพยากรณ์ (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2550, หน้า 14-15) ซึ่งการที่จะเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวมาโนได้ในที่นี้ผู้เขียนจึงได้ใช้หลักการและแนวทางของทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่ เพื่อช่วยในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และก่อนที่จะเข้าไปศึกษาโครงสร้าง-หน้าที่ของสังคม สิ่งหนึ่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ก็คือ ต้องเข้าใจแนวคิดต่าง ๆ ของสังคมเสียก่อน ซึ่งการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ตามที่เขากล่าวไว้แต่ต้นแล้วว่า การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม บางครั้งแทบจะแยกออกจากการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ไม่ออก ทั้งนี้เป็นเพราะว่าการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนทางโครงสร้างหรือรูปแบบของ

ความสัมพันธ์และการปะทะทางสังคม ส่วนการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบแผนในการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของบุคคลในสังคมนั่นเอง

การศึกษาในยุคแรก ๆ ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural-functional theory) ผู้ที่สนใจและเป็นผู้บุกเบิกแนวความคิดนี้ คือ ออกุส กองต์ (August Comte: 1798-1875) นักวิทยาศาสตร์ชาวฝรั่งเศส และเฮร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer: 1820-1903) นักปรัชญาชาวอังกฤษ โดยทั้งสองท่าน ได้เป็นผู้วางรากฐานความคิดทางสังคมและได้นำความคิดเกี่ยวกับโครงสร้างหน้าที่นิยม นำมาใช้เป็นหลักในการแนะนำวิชาสังคมเข้าสู่วงการของยุโรป ในสมัยนั้น (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2550, หน้า 27) โดยทั้งสองท่านได้มองว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีวิวัฒนาการที่เหมือนกับเซลล์ในทางชีวภาพคล้ายกับครอบครัวในโลกสังคมมองเห็นเส้นสายต่าง ๆ ในร่างกายเหมือนกับลำดับชั้นและวรรณะต่าง ๆ ในสังคม (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2540, หน้า 87) คือ เปลี่ยนจากภาวะที่ไม่แน่นอน ไม่มีความต่อเนื่อง เปลี่ยนมาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและไปสู่สภาวะที่แน่นอน โดยการเปลี่ยนนี้มีลักษณะคล้ายกับสังคมมนุษย์ที่มีการเปลี่ยนแปลงของปรากฏการณ์ธรรมชาติ ซึ่งขณะที่มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีขนาดใหญ่ขึ้นหน้าที่และโครงสร้างก็จะซับซ้อนขึ้น ถ้าไม่มีการเปลี่ยน โครงสร้างสังคม ๆ ก็ไม่สามารถจะอยู่รอดได้และการที่จะอยู่รอดได้จะต้องมีการแบ่งแยกโครงสร้าง และหน้าที่ส่วนต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้นเป็นวิวัฒนาการทางสังคมแนวทางหนึ่งที่มีลักษณะเป็นแนวตรงสายเดี่ยว (Linear) (อธิบายไว้แล้วในการแปลงวัฒนธรรม) (สุภางค์ จันทวานิช, 2551, หน้า 144) การวางรากฐาน ทางสังคมดังกล่าว ทำให้ได้รับการยอมรับว่าผู้บุกเบิกหรือเป็นบิดาคนแรกของสังคมวิทยา โดยเฉพาะกองต์ได้รับการยกย่องว่า เป็นบิดามากกว่าสเปนเซอร์ ทั้งนี้เนื่องจากกองต์ได้เป็นบุคคลแรกที่บัญญัติคำว่า “สังคมวิทยา” โดยนำมาศึกษาร่วมกับแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ อันเป็นที่มาของความคิดแบบปฏิฐานนิยม (Positivism) ซึ่งเป็นระเบียบวิธีแสวงหาความรู้มิไว้เพื่อรับใช้มนุษย์ด้วยการเฝ้าสังเกตอย่างเป็นระบบ และทำนายสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมอย่างมีเหตุมีผล (สุภางค์ จันทวานิช, 2551, หน้า 36) ส่วนสเปนเซอร์ ได้นำเรื่องของชีวภาพกับแนวความคิดของปรัชญาเชิงอรรถประโยชน์นิยม (Utilitarian philosophy) เข้ามาศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างไม่มีลักษณะที่ผสมกลมกลืนกันเท่าไรนัก จึงได้รับการยกย่องน้อยกว่ากองต์

การนำแนวคิดทางด้าน โครงสร้าง-หน้าที่นิยม นำมาศึกษาสังคมนอกจากกองต์ และ สเปนเซอร์ แล้ว ยังมีนักวิชาการสาขาอื่น ๆ ที่ให้ความสนใจในการศึกษาโดยแบ่งการศึกษาออกจกกันระหว่าง โครงสร้างและหน้าที่ หรือศึกษาทั้ง โครงสร้างและหน้าที่ หรือ นิยมใช้คำว่า โครงสร้างนิยมมากกว่าหน้าที่ (Function) ก็มี ซึ่งการศึกษาเหล่านี้ไม่ว่าจะเรียกหรือจะศึกษา อย่างไรก็ดีตาม

ดังเหล่านี้ได้นำมาซึ่งการพัฒนารากฐานในการทำความเข้าใจสังคมและเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย เช่น อีไมล์ เดอร์คไคม์ (Emile Durkheim: 1858-1917) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส ที่ได้ศึกษาระบบของสังคมโดยใช้คำว่า “ความจริงของสังคม” (Social facts) เพื่ออธิบายสังคมโดยกล่าวถึงว่า สังคมแท้จริงแล้วสังคมเป็นระบบที่มีความซับซ้อนและแบ่งงานกันทำ (สิน พันธุ์พินิจ, 2545, หน้า 62) ประกอบด้วย ส่วนที่เป็นโครงสร้าง และส่วนที่เป็นพลัง ส่วนที่เป็น โครงสร้าง เช่น กฎหมายและองค์การบริหารที่เป็นหน่วยต่าง ๆ ในสังคมที่ตั้งขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ดูแล โครงสร้าง และส่วนที่เป็นพลัง คือ ศาสนาและวัฒนธรรม ดังนั้นถ้าต้องการให้ทั้งสองส่วนสามารถจะเชื่อมโยงกันได้นั้นคนในสังคมจะต้องมีความเชื่อและความรู้สึกของสมาชิกร่วมกันไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ในเมืองหรือชนบท ภาคใต้หรือภาคเหนือ ที่เรียกว่าสำนึกร่วมกัน (Conscience collective) (สุภาพค์ จันทวานิช, 2551, หน้า 36-39) ซึ่งการที่บุคคลในแต่ละท้องถิ่นแต่ละภูมิภาคจะมีความสำนึกร่วมกันนั้นระบบสังคมจะรักษาระเบียบ เสถียรภาพ และความสมดุล สังคมจะดำรงไว้ซึ่งความเป็นระเบียบแบบแผนและเสถียรภาพของมันเองหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า สังคมจะทำหน้าที่เพื่อสมาชิก และให้สมาชิกตอบแทนสังคม โดยการปฏิบัติตามบรรทัดฐานและค่านิยมของสังคม (สิน พันธุ์พินิจ, 2545, หน้า 62)

นอกจากนั้นยังมี โบรนิสเลา มาลีเนากี (Bronislaw Malinowski) นักมานุษยวิทยาชาวฝรั่งเศส ศึกษาทฤษฎีหน้าที่ในเชิงปัจเจกบุคคล (Individualistic functionalism) ที่เน้นความต้องการของตัวผู้กระทำการ และ โครงสร้างขนาดใหญ่ ๆ เช่น สถาบันสังคม ค่านิยมทางวัฒนธรรม ฯลฯ เอ.อาร์. เรดคลิฟ-บราวน์ (A.R. Radcliffe-Brown) นักมานุษยวิทยาชาวฝรั่งเศส ที่ให้ความสนใจทฤษฎีหน้าที่นิยมระหว่างบุคคล (Interpersonal functionalism) โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่ความสัมพันธ์ทางสังคม (Social functionalism) (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2540, หน้า 85-86) คิงสลีย์ เดวิส และวิลเบอร์ต มอร์ เน้นหน้าที่ลำดับทางสังคม (Social stratification) และตำแหน่งทางสังคม โดยให้การอธิบายว่า ไม่มีสังคมใดที่จะ ไม่มีการแบ่งชนชั้นทางสังคมหรือปราศจากการแบ่งชั้น โดยสิ้นเชิงส่วนระบบตำแหน่งเป็นปัญหาสำคัญของหน้าที่ เพราะเป็นสิ่งที่จูงใจที่ทำให้บุคคลเข้าสู่ตำแหน่งได้อย่างเหมาะสมในระบบการลำดับชั้นทางสังคม ทั้งนี้เมื่อเข้ามาอยู่ในตำแหน่งแล้วสังคมจะต้องมีเครื่องตอบแทนด้วยรางวัล เงินเดือนที่สูง การนับหน้าถือตาในสังคม หรือให้ความสุขอย่างสมบูรณ์มิเช่นนั้นแล้วตำแหน่งต่าง ๆ จะไม่มีมีใครยอมรับสังคมก็จะล่มสลายไปในที่สุด อย่างไรก็ตามในปี ค.ศ. 1945 ทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่ของลำดับชั้นในสังคมก็ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนักว่าแท้จริงแล้วการจัดลำดับชั้นทางสังคมเป็นการสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับผู้อยู่ในตำแหน่งอภิสิทธิ์ชนที่มีอำนาจความนับหน้าถือตาอยู่แล้ว บุคคลเหล่านี้ควรจะยังคงได้รับผลตอบแทนจากสังคมอีกหรือ และในเรื่องตำแหน่งที่แสดงถึงความสำคัญต่อสังคม เช่น

คนเก็บขยะที่มีเงินเดือนไม่มากและเกียรติภูมิไม่สูงจำเป็นหรือที่จะมีความสำคัญต่อการอยู่รอดน้อยกว่า หรือมีความสำคัญน้อยไปกว่าตำแหน่งของเจ้าหน้าที่บริหารงานทางด้านประชาสัมพันธ์ (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2540, หน้า 89-91)

อย่างไรก็ตาม ความพยายามในการหาแนวทางเพื่อแสวงหาเหตุผลที่จะอธิบายสังคมด้วย โครงสร้าง-หน้าที่ยังคงได้รับการพัฒนามาตลอดจนกระทั่งถึงปลายศตวรรษที่ 19 และศตวรรษที่ 20 นักสังคมวิทยาที่ได้รับการยกย่องและมีชื่อเสียงในเวลาต่อมา กลับกลายมาเป็นนักสังคมวิทยา ชาวอเมริกัน ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดของชาวยุโรปในการศึกษาสังคม เช่น วิลเลียม แกรม ซัมเนอร์ (William Graham Sumner: 1840-1910) เลสเตอร์ เอฟ. วอร์ด (Lester F. Ward: 1841-1913) คับบริว ไอ ทมัส (W.I Thomas: 1863-1947) (พิติริม โซโรกิน (Pitirim Sorokin: 1889-1968) ทัลคอตต์ พาร์สันส์ (Talcott Parsons: 1902-1979) และโรเบิร์ต เมอร์ดัน (Robert Merton: 1910-2003) เป็นต้น

ดังนั้นเพื่อทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนา ผู้เขียนเห็นว่า การศึกษาโครงสร้าง และหน้าที่ ที่นำมาใช้ศึกษาเพื่อเป็นกรอบในการศึกษาวัฒนธรรมข้าวของชาวนา ตัวแปรที่ใช้ในเรื่องการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของทัลคอตต์ พาร์สันส์ (Talcott Parsons: 1902-1979) เป็นส่วนที่สำคัญอย่างมากที่จะนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาทางสังคม โดยเฉพาะสังคมชาวนา ที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบอุตสาหกรรมและลักษณะความเมืองเป็นอย่างมากในปัจจุบันมี ลักษณะ โครงสร้างและหน้าที่แตกต่างไปจากสังคมในอดีตอย่างไร

ทัลคอตต์ พาร์สันส์ กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ทัลคอตต์ พาร์สันส์ เป็นนักสังคมวิทยาชาวอเมริกันที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาทฤษฎี โครงสร้างและหน้าที่ เป็นอย่างมาก โดยผลงานของเขาได้ปรากฏอยู่ในหลายเล่ม เช่น ปี ค.ศ. 1937 ปรากฏอยู่ในหนังสือ "The structure of social action: Vol I. ปี ค.ศ. 1949 "Essay in sociological theory" ปี ค.ศ. 1951 "The social system" ปี ค.ศ. 1960 "Structure and process in modern societies" ปี ค.ศ. 1968 "Sociological theory and modern society" ปี ค.ศ. 1969 "Politics and social structure" ปี ค.ศ. 1977 "Social systems and the evolution of action theory" และในปี ค.ศ. 1978 "Action theory and the human condition" ในการศึกษาทางด้านสังคม พาร์สันส์ มองว่า สังคมมนุษย์มีลักษณะเป็นพลวัต การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นเป็น "ดุลยภาพที่มีการเคลื่อนไหว" (Moving equilibrium) ของ โครงสร้างและหน้าที่ต่าง ๆ ภายในระบบสังคมที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน ดังนั้นการที่ระบบสังคมต้องการที่จะคงรักษาความเป็นระบบไว้ได้ (สุริชัย หวันแก้ว, 2545, หน้า 44) ตัวของระบบเองจะต้องมีวิธีการเพื่อป้องกันอิทธิพลที่มาจากภายนอกสังคมด้วยซึ่งแหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตามทัศนะของพาร์สัน ก็คือ กระบวนการเรียนรู้ซึ่งเป็นระเบียบ

ที่เกิดขึ้นจากปัจเจกชนและกลุ่มชนในสังคม (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2540, หน้า 61) โดยการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นไม่ใช่เป็นสิ่งถูกต้องเสมอไปเพราะความบกพร่องในการเรียนรู้ก่อให้เกิดการปรับตัวที่ไม่สมบูรณ์ส่งผลตามมาทำให้เกิดความไม่สมดุลและความไม่มั่นคงในระบบสังคม ดังนั้นแนวความคิดของพาร์สันจึงมีแนวทางการวิเคราะห์สังคมเป็นไปแบบระบบที่เคลื่อนไปข้างหน้าเพียงอย่างเดียว พาร์สัน จึงได้ตั้งสมมติฐานเกี่ยวกับสังคมว่า “การที่มนุษย์เข้าไปอยู่ในสังคมและยอมทำกิจกรรมต่าง ๆ ตามที่สังคมได้จัดระเบียบที่กำหนดไว้ เกิดขึ้นมาจากความสมัครใจ (Voluntarism) ของแต่ละบุคคล หากได้มีใครหรือบุคคลใดเป็นผู้บังคับให้กระทำ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2551, หน้า 87)

และการที่สังคมได้เปลี่ยนแปลงไปนั้นไม่เพียงแต่ระบบสังคมจะเปลี่ยนโดยตัวของมันเองเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นยังให้ความสนใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของระบบสังคมที่มีต่อระบบการกระทำอื่น ๆ โดยเฉพาะระบบของวัฒนธรรมและบุคลิกภาพ แต่ความคิดพื้นฐานของเขาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ภายในระบบโดยที่ความสัมพันธ์ดังกล่าว ต่างก็ได้รับการกำหนดโดยความเป็นปึกแผ่นความเห็นพ้องต้องกันและความเป็นระเบียบ อีกนัยหนึ่ง โครงสร้างทางสังคมต่างก็ทำหน้าที่ในทางบวก คือ ส่งเสริมสนับสนุนกันและกัน

และการที่สังคมจะเป็นระบบแบบแผนได้นั้น สังคมจะต้องประกอบไปด้วยส่วนย่อย ๆ ซึ่งจะทำหน้าที่แตกต่างกันไป กล่าวคือ ทุกองค์การจะต้องมีโครงสร้างที่แน่นอน และมีโครงสร้างตามสายงาน และหน่วยงานต้องมีหน้าที่ของตนเอง หรืออาจกล่าวได้ว่า ไม่มีองค์กรใดที่ปราศจากโครงสร้างและหน้าที่ ทั้งนี้หน้าที่ ก็คือ กลุ่มของกิจกรรมที่ดำเนิน ไปเพื่อสนองความต้องการของระบบของสังคมนั้นเอง เช่น ระบบสังคมต้องการให้มีผู้คอยเลี้ยงเด็ก ก็ต้องมีกลุ่มกิจกรรมหนึ่งสำหรับดูแลเด็กเราเรียกกลุ่มที่เลี้ยงดูแลเด็กว่าเป็น “หน้าที่” กลุ่มกิจกรรมเหล่านี้ คือ โรงเรียน สถานเลี้ยงเด็ก และถ้าสังคมต้องการผู้ดูแลสุขภาพ กลุ่มกิจกรรมหนึ่งหรือหน้าที่ ก็คือ จะต้องเป็นโรงพยาบาล หรือ คลินิก ฯลฯ (สุภางค์ จันทวานิช, 2551, หน้า 165) และถ้าต้องการให้ระบบของสังคมและหน้าที่ทางสังคมเป็นไปตามระเบียบแบบแผน บรรทัดฐานและค่านิยม สังคมควรมีระบบสังคม และมีหน้าที่นิยม 5 ประการ (สิน พันธุ์พินิจ, 2537, หน้า 63) คือ

1. ระบบสังคมต้องมีโครงสร้างที่เหมาะสมกับหน้าที่สมาชิก และการผสมผสานเข้ากับระบบวัฒนธรรม
2. การสนับสนุนระบบอื่น ๆ อย่างเหมาะสม
3. สมาชิกของสังคมต้องได้รับความพอใจในความต้องการขั้นพื้นฐาน คือ อาหาร ที่อยู่ อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค
4. ระบบสังคมต้องสามารถควบคุมพฤติกรรมไม่พึงประสงค์ของสมาชิก

อันจะนำไปสู่ความไม่สงบเรียบร้อย และการเบี่ยงเบนพฤติกรรม

5. ระบบสังคมต้องทำตัวเองให้มีเสถียรภาพ มีความเป็นระบบระเบียบเพื่อต่อสู้กับความเบี่ยงเบนพฤติกรรมและความขัดแย้งภายในสังคม

นอกจากนั้น พาร์สัน ยังเห็นว่า การที่สังคมจะเป็นระบบได้นั้นในสังคมจะต้องมีหน้าที่คือ ต้องมีการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งกิจกรรมที่ทำเหล่านี้เป็นการทำเพื่อตอบสนองความต้องการของระบบ ดังนั้นการเข้าใจระบบสังคมได้จะต้องเข้าใจปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญ 4 ประการที่เรียกว่า “AGIL” ดังนี้

1. การปรับตัว (Adaptation) คือ การที่สังคมต้องการให้มีการปรับตัวให้เข้ากับทุก ๆ สถานการณ์และสภาพแวดล้อม เพื่อให้เป็นไปตามความต้องการของระบบ และเมื่อไหร่ก็ตามที่ไม่เป็นไปตามความต้องการ สังคมจะต้องคอยให้มีการปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อสังคมได้

2. การบรรลุเป้าหมาย (Goal attainment) สังคมจะต้องมีการกำหนดและดำเนินการเพื่อให้เป็นไปตามเป้าหมายหลัก ๆ ที่กำหนดไว้

3. บูรณาการ (Intergration) ระบบจะต้องมีหน้าที่ในการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ด้วยการประสานความสัมพันธ์ร่วมกัน ทั้งนี้เนื่องจากสังคมยังประกอบด้วยระบบย่อยที่มีความแตกต่างกัน และกลุ่มกิจกรรมเฉพาะของตนจะเป็นจะต้องได้รับการดูแลให้เกิดการประสานสอดคล้องระหว่างระบบย่อยต่าง ๆ ร่วมกันด้วย

4. การรักษาแบบแผน (Latency หรือ Pattern maintenance) ระบบจะต้องธำรงรักษาไว้และฟื้นฟู แรงจูงใจของบุคคลและแบบแผนทางสังคมในการขับเคลื่อนไปข้างหน้า

นอกจากหน้าที่พื้นฐานทั้ง 4 ข้อ พาร์สัน ยังได้เสนอว่า สังคมต้องมีระบบปฏิบัติการที่ระบบซึ่งเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน ได้แก่ สภาพแวดล้อมทางกายภาพ ระบบบุคลิกภาพ ระบบสังคม และระบบวัฒนธรรม (สุภางค์ จันทวานิช, 2551, หน้า 167)

โรเบิร์ต เมอร์ดัน (Robert Merton) นักสังคมวิทยาชาวอเมริกัน ลูกศิษย์ของทลคอตต์ พาร์สันส์ ผู้ที่เสนอในปี ค.ศ. 1955 ว่า ทฤษฎีกับการวิจัยเป็นของคู่กัน ทฤษฎีใดที่ปราศจากการวิจัยถือว่า เป็นทฤษฎีเลื่อนลอย การวิจัยที่ไม่มีทฤษฎีก็ไม่มีหลัก ไม่มีทิศทาง ทฤษฎีที่ดีควรเป็นทฤษฎีขนาดกลางเพราะเป็นทฤษฎีขนาดพอเหมาะและเมื่อทำวิจัย และพิสูจน์แล้วก็อาจสร้างทฤษฎีมหภาคในอนาคต ซึ่งทฤษฎีขนาดกลาง คือ การนำเอาหลักสากลภาพสองหลัก คือ หลักสากลภาพเชิงประจักษ์ (Empirical generalization) และทฤษฎีมีขัณมิติพิสัย (Middle-range theory) (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2550, หน้า 21-22) คือ ให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องระบบโดยมองว่าระบบหนึ่ง ๆ ประกอบขึ้นด้วยกลุ่มขององค์ประกอบสามารถรักษาความสมดุลของส่วนประกอบต่าง ๆ ได้แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงของส่วนประกอบต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลาเมื่อเกิดแรงขับในลักษณะของสิ่งรบกวน

อย่างหนึ่งขึ้นในระบบ ระบบสังคมที่สมดุลนี้จะตอบสนองต่อสิ่งกระตุ้นหรือสิ่งรบกวนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น และจะปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพอีกครั้งหนึ่ง

สรุป สังคมมนุษย์มีลักษณะเป็นพลวัต การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นเป็น ดุลยภาพที่มีการเคลื่อนไหว ของโครงสร้างและหน้าที่ต่าง ๆ ภายในระบบสังคมที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน สังคมแท้จริงแล้วสังคมเป็นระบบที่มีความซับซ้อนและแบ่งงานกันทำ ดังนั้นการที่ระบบสังคมต้องการที่จะผดุงรักษาความเป็นระบบไว้ให้ได้ ตัวของระบบเองจะต้องมีวิธีเพื่อป้องกันอิทธิพลที่มาจากภายนอกสังคมด้วย ซึ่งแหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมคือ กระบวนการเรียนรู้ อย่างเป็นระเบียบที่เกิดขึ้นจากปัจเจกชนและกลุ่มชนในสังคมที่เรียกว่า การเปลี่ยนแปลง ทางสังคม มีวิวัฒนาการที่เหมือนกับเซลล์ในทางชีวภาพ คือ เปลี่ยนจากภาวะที่ไม่แน่นอน ไม่มีความต่อเนื่อง เปลี่ยนมาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและไปสู่สภาวะที่แน่นอน โดยการเปลี่ยนนี้มีลักษณะคล้ายกับสังคมมนุษย์ที่มีการเปลี่ยนแปลงของปรากฏการณ์ธรรมชาติ ซึ่งขณะที่มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีขนาดใหญ่มากขึ้น หน้าที่และ โครงสร้างก็จะซับซ้อนขึ้น ถ้าไม่มีการเปลี่ยน โครงสร้างสังคม ๆ ก็ไม่สามารถจะอยู่รอดได้และการที่จะอยู่รอดได้จะต้องมีการแบ่งแยกโครงสร้าง และหน้าที่ส่วนต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้นเป็นวิวัฒนาการทางสังคมแนวทางหนึ่งที่มีลักษณะเป็นแนวตรงสายเดี่ยว ดังนั้นเพื่อทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงสังคมของชาวนา การศึกษาโครงสร้างและหน้าที่ จึงเป็นแนวคิดนำในการศึกษาวัฒนธรรมข้าวของชาวนา เป็นส่วนที่สำคัญอย่างมากที่จะนำมาใช้เป็นเครื่องมือ ในการศึกษาสังคมชาวนา ที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่โลกาภิวัตน์ จากสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิม ไปสู่ระบบอุตสาหกรรมและลักษณะความทันสมัยในปัจจุบัน ทำให้โครงสร้างและหน้าที่แตกต่างไปจากโครงสร้างและสังคมในอดีต

แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม วัฒนธรรมข้าว และทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม

แนวคิดทางด้านวัฒนธรรม วัฒนธรรมข้าว

วัฒนธรรม (Culture) เป็นวิถีชีวิตทั้งมวลของสังคมใดสังคมหนึ่ง ที่เกิดจากการเรียนรู้ และได้รับการถ่ายทอดต่อกันมาจากรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่ง และนำมาเป็นเครื่องกำหนดกฎระเบียบ ข้อบังคับ หรือเป็นมาตรฐานของพฤติกรรมในสังคมให้การยอมรับ และรับรู้ได้ว่าใครควรทำอะไร ไม่ควรทำอะไร โดยออกมาในรูปค่านิยม ความเชื่อ ภาษา พิธีกรรม กฎบัญญัติ

ส่วนวัฒนธรรมข้าว (Rice culture) นั้นเป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับชาวนาและเกี่ยวข้องกับข้าว วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับชาวนา เป็นแบบแผนของการประพฤติปฏิบัติ วิธีการดำเนินชีวิต การแสดงออกซึ่งความรู้สึกรักนึกคิดในสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ เป็นความเข้าใจซาบซึ้งร่วมกันที่มีการเลือกสรรแก้ไขปรับปรุงอย่างเหมาะสมตามสภาพแวดล้อมและได้นำมาใช้เป็น

แนวทาง เครื่องมือ มาตรการในการแก้ไขปัญหา เพื่อบรรลุตามจุดมุ่งหมายของชาวนาหรือสังคมชาวนา ส่วนวัฒนธรรมเกี่ยวกับข้าว มีลักษณะทางกายภาพ รูปแบบ วิธีการ กระบวนการ เครื่องมือที่ใช้ ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ความรู้ ภูมิปัญญา สภาพแวดล้อม เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อในอดีต และต่อมาได้กลายเป็นเอกลักษณ์ทางสังคมของชาวนา ที่มีความสัมพันธ์ทางด้านร่างกายที่ช่วยในการหล่อเลี้ยงให้มีความเจริญเติบโต และด้านจิตใจที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์และสร้างสายใยร้อยรัดอย่างลึกซึ้งระหว่างมนุษย์กับสัตว์ ดินฟ้าอากาศ และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ (เอี่ยม ทองดี, 2538, หน้า 12-13) ที่มนุษย์มีอำนาจในการตัดสินใจในการเพาะปลูกอย่างเต็มที่เกี่ยวกับการเพาะปลูก (Wolf, 1966, p. 2) ซึ่งการเพาะปลูกนี้อาจจะทำกิจกรรมอื่น ๆ ร่วมไปกับการทำนาอยู่ด้วย เช่น มีการเลี้ยงปลา หรือ เลี้ยงเป็ด ฯลฯ โดยการทำนานั้นจะต้องอาศัยอยู่ตามธรรมชาติและมีการเจริญเติบโตไปพร้อม ๆ กับต้นกล้าในนา หรือมีต้นหมากรากไม้ พืชผล อยู่บริเวณริมคันนาเป็นส่วนประกอบของพื้นที่ทำนา โดยทั่วไปการทำนาของชาวนามีวัตถุประสงค์หลักที่แตกต่างกันไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความต้องการเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือน หรือเป็นไปเพื่อการค้าขาย หรืออาจจะเป็นทั้งเพื่อการค้าขาย และบริโภคก็เป็นได้ ซึ่งการปลูกข้าวของชาวนาก็ไม่จำเป็นจะต้องเป็นเจ้าของที่ดินเสมอไป อาจจะเป็นผู้ที่เช่าที่ดิน ที่ดินส่วนหนึ่งมาจากการเช่า และอีกส่วนเป็นที่ดินของชาวนา หรือ การทำนาโดยไม่เสียค่าเช่า หรือการเสียค่าเช่า ๆ (งามพิศ สัตย์สงวน, 2545, หน้า 6) ซึ่งได้รับเป็นค่าตอบแทนที่เป็นตัวเงินหรือการตอบแทนด้วยวิธีการอื่น ๆ

การทำนาของชาวนาในรอบ ๑ ปี จะมีการปลูกข้าวหลายฤดูทั้งนี้ขึ้นอยู่กับชาวนาจะเลือกฤดูการปลูกข้าวเช่นไร เช่น การปลูกข้าวนาปี การปลูกข้าวนาปรัง ซึ่งฤดูทั้งสองจะมีวิธีการเริ่มตั้งแต่หาพื้นที่การเตรียมดิน ขั้นตอนการปลูก การเก็บเกี่ยว ซึ่งแต่ละขั้นตอนจะมีความแตกต่างกันไปแล้วแต่ในภูมินั้น ๆ และด้วยการรอกเวลากับขั้นตอนการเริ่มต้นของการปลูก จนกระทั่งถึงขั้นตอนการเก็บเกี่ยว ทำให้ชาวนามีเวลาเหลือพอที่จะทิ้งที่นาเพื่อไปรับจ้างทำงานอื่นได้ในเวลาสั้น ๆ เช่น รับจ้างทำปลูกผัก ถางหญ้า มอเตอร์ไซด์รับจ้าง ทำดอกไม้พลาสติกที่บ้านส่งโรงงาน ฯลฯ ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวก็ยังถือได้ว่าเป็นผู้มีอาชีพเป็นเกษตรกรที่ชาวนาเป็นหลัก ส่วนการที่เกษตรกรที่มีอาชีพรับจ้าง ปักดำ ถอนกล้า หรือเก็บเกี่ยวโดยไม่มีภาระในเรื่องปัจจัยการผลิต การตัดสินใจการกระทำกิจกรรมดังกล่าวจะไม่ถือว่าเป็นอาชีพเกษตรกรชาวนาเพราะไม่ได้เป็นอาชีพหลักที่แท้จริงของชาวนา (งามพิศ สัตย์สงวน, 2545, หน้า 6) ดังนั้นจึงกล่าวสรุปได้ว่า เกษตรกรชาวนาจะต้องมีอาชีพการทำนาปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก จะทำอย่างอื่นได้แต่เพียงเป็นอาชีพเสริม หรือว่างเว้นจากฤดูกาลทำนา การเพาะปลูก การเก็บเกี่ยวหรือกิจกรรมที่เกี่ยวกับการปลูกข้าว ส่วนวัฒนธรรม (Culture) ที่ใช้ควบคู่กับวัฒนธรรมข้าวของชาวนา เป็นคำภาษาอังกฤษ หรือคำมาจากภาษาละติน

“Cultura” แปลว่า การเลี้ยงดู การอบรม โดยมีรากศัพท์มาจาก คำว่า “Colere” เป็นคำที่กำหนดขึ้นเพื่อใช้อธิบายในเรื่องของ “การเพาะปลูก” (To Cultivate) ซึ่งจากความหมายของการเพาะปลูกเพื่อต้องการให้ต้นไม้มันจะต้องได้รับการดูแลอย่างถูกวิธีตั้งแต่การหาเมล็ดพันธุ์พืช ที่ดินนำมาปลูกในดินที่เหมาะสมและเมื่อเจริญเติบโตขึ้นจะต้องให้การบำรุงรักษาด้วยการใส่ปุ๋ย ควบคุมวัชพืชทั้งลำต้น และใบ และเมื่อออกดอกออกผลจะต้องดูแลอย่างดี เพื่อนำมาเป็นเมล็ดพันธุ์ และนำลำต้นมาขยายผลที่ดีต่อไปคำว่า “วัฒนธรรม” เอ็ดเวิร์ด บาร์เน็ต เทเลอร์ (Edward Burnett Tylor: 1871) นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษได้รับการยอมรับว่าเป็นบุคคลแรกที่ได้อธิบายความหมายของวัฒนธรรม ว่า วัฒนธรรมเป็นผลที่ซับซ้อนซึ่งครอบคลุมถึงความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ กฎหมาย ศีลธรรม และสมรรถภาพอื่น ๆ และนิสัย ที่มนุษย์ได้มาในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคม และเมื่อโลกมีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการมากขึ้น คำว่า วัฒนธรรม จึงได้รับความสนใจและมีผู้ให้คำอธิบายความหมายเพิ่มขึ้น เช่น โครเบอร์ และคลักคอกฮัน (Kroeber & Kluckhohn, 1952, p. 47) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ได้พยายามรวบรวมคำนิยามศัพท์ของคำว่า “วัฒนธรรม” ขึ้นในปี ค.ศ. 1952 จากบุคคลต่าง ๆ ได้ 164 ความหมาย และได้ตีพิมพ์ในหนังสือ “Culture: A critical review of concepts and definitions” โดยได้กล่าวสรุปว่า วัฒนธรรม ส่วนมากนิยมใช้ใน 3 ลักษณะ คือ ลักษณะแรก เป็นวัฒนธรรมที่อธิบายถึงสนิยมของชนชั้นสูงของสังคม ลักษณะที่สอง เป็นพฤติกรรมของความรู้ ความเชื่อ และความสามารถของมนุษย์โดยใช้สัญลักษณ์จากการเรียนรู้ทางสังคมเป็นตัวกำหนด และ ลักษณะที่สาม เป็นชุดหรือกลุ่มของทัศนคติที่ใช้ร่วม 4 ประการ คือ การปฏิบัติ เป้าหมาย คุณค่าและทัศนคติซึ่งบ่งบอกลักษณะถึงองค์กร สถาบันหรือกลุ่มคน และจากการที่ทั้งโครเบอร์และคลักคอกฮัน ได้รวบรวมคำนิยามแนวความคิดทางด้านวัฒนธรรมดังกล่าว ทำให้วิวัฒนาการในการศึกษาวัฒนธรรม ได้มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางด้านมานุษยวิทยาในครั้งแรกของศตวรรษที่ 20 และได้รับการยอมรับว่าเป็นบิดาทางด้านมานุษยวิทยาวัฒนธรรมในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตาม การที่โครเบอร์ และคลักคอกฮัน ได้รวบรวม และให้คำนิยามของคำว่า วัฒนธรรม และได้กล่าวสรุปว่า คำนิยามของวัฒนธรรมนอกจากจะอธิบายตามความหมายข้างต้นแล้วคำนิยามทางวัฒนธรรมนั้นยังขึ้นอยู่กับบุคคลในแต่ละยุคแต่ละสมัยด้วย เช่น ศตวรรษที่ 18 ในสังคมยุโรปเป็นจุดเริ่มต้นของการนิยามของวัฒนธรรมโดยมีจุดมุ่งหมาย คือ การเพาะปลูกหรือการปรับปรุงทางด้านเกษตรกรรม ศตวรรษที่ 19 เป็นการทำให้ดีขึ้นชัดเจนขึ้นโดยเฉพาะการผ่านกระบวนการศึกษาและนำไปสู่การทำให้สมบูรณ์หรือความต้องการของประเทศกลางศตวรรษที่ 19 วัฒนธรรม เป็นความสามารถของมนุษย์โดยทั่วไป ศตวรรษที่ 20 เป็นวิชาความสัมพันธ์ทางด้านมานุษยวิทยาและวัฒนธรรมภายใต้ควบคุมปรากฏการณ์ของมนุษย์แต่

ไม่รวมถึงการสืบทอดทางพันธุกรรม โดยเฉพาะคำว่า วัฒนธรรมในทางมานุษยวิทยาของอเมริกา ได้ใช้ 2 ความหมาย คือ ความสามารถของมนุษย์ในการระบุ แยกแยะ ด้วยการแสดงออกถึง จินตนาการและสร้างสรรค์และวิถีทางที่แตกต่างกัน โดยที่ประชาชนอาศัยอยู่ในสถานที่พื้นที่ ที่แตกต่างกันบนพื้นโลก

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 วัฒนธรรมมีความสำคัญมากขึ้นและเป็นสิ่งที่นักสังคมวิทยา จิตวิทยาการศึกษาการบริหาร เข้ามาให้ความสนใจ ส่วนศตวรรษที่ 1940-ปัจจุบัน การศึกษาวัฒนธรรม เป็นกลุ่มหนึ่ง ที่ใหญ่กว่าความคิดดังกล่าวที่ได้ชี้แนะ และนักมานุษยวิทยาได้นำไปสำรวจชีวิตต่าง ๆ และทำความเข้าใจธรรมชาติของวัฒนธรรม คือ การศึกษาวัฒนธรรมของโลกแบบองค์รวมโดยมี ปัจจัยทางเทคโนโลยีเข้ามาเป็นตัวเปลี่ยนแปลง

คำว่า “วัฒนธรรม” นอกจากโคโรเบอร์และคลักคอสัน ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาที่ได้ศึกษา เกี่ยวกับคำนิยามของคำว่า “วัฒนธรรม” นักวิชาการทางด้านสังคมวิทยา เช่น เบอร์ทรานด์ (Bertrand, 1967, p. 88) และมาร์วิน (Marvin, 1965, p. 31) ยังได้นิยาม “วัฒนธรรม” ว่าเป็นขบวนการอบรม ปลูกฝัง สั่งสอน เรียนรู้ในการดำรงชีวิตเพื่อถ่ายทอดต่อรุ่นหลังให้ดำรงสืบต่อไป

จากการศึกษาพัฒนาการของวัฒนธรรม ซึ่งเป็นคำที่เริ่มมีขึ้นใช้ในสังคมตะวันตกและมี พัฒนาการและนำมาใช้ในสังคมไทย และมีการบันทึกคำว่า “วัฒนธรรม” ไว้ตามส่วนต่าง ๆ เช่น บันทึกอยู่ในพจนานุกรมฉบับฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ที่ได้แยกคำว่า “วัฒนธรรม” กับ “วัฒนธรรม” ออกจากกัน “วัฒนธรรม” หรือ “วัฒนธรรม” หมายถึง ความเจริญของงาน และคำว่า “วัฒนธรรม” คือ สิ่งที่ทำให้ความเจริญของงานให้แก่หมู่คณะ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, 2546, หน้า 1058) ส่วนงานเขียนของนักวิชาการ อมรา พงศาพิชญ์ (2551, หน้า 25) และยศ สันตสมบัติ (2548, หน้า 5) ได้อธิบายความหมายของวัฒนธรรม เป็นสิ่งที่มนุษย์กำหนดขึ้น ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่มนุษย์ทำตามสัญชาตญาณ ทั้งนี้อาจประดิษฐ์สิ่งของขึ้นใช้หรืออาจเป็นผู้กำหนดพฤติกรรม และหรือความคิดตลอดจนวิธีการหรือระบบการทำงานเพื่อต้องการให้สังคมจะได้เข้าใจตรงกัน และยึดระบบเดียวกัน หรือตกลงกันในความหมายของระบบสัญลักษณ์ และเมื่อสร้างขึ้นแล้วจึงมี การสอน ถ่ายทอดให้คนรุ่นหลังได้เรียนรู้หรือนำไปปฏิบัติ และมนุษย์ก็จะรู้ว่าอะไรคือ ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม และอะไรที่มนุษย์ส่วนใหญ่จะรู้ว่าอะไรควรทำหรือไม่ควรทำ โดยทำการศึกษาด้านเพื่อบันทึก ทำความเข้าใจและอธิบายวิถีชีวิต ระบบความเชื่อ การผลิต พิธีกรรม ระบบการเมือง การรวมกลุ่ม ดนตรี ภูมิปัญญา ภาษา กฎระเบียบและลักษณะทางสังคม วัฒนธรรมในด้านอื่น ๆ เพื่อทำการเปรียบเทียบและอธิบายความคล้ายคลึงกัน และความแตกต่างของ มนุษย์ในสังคมทั่วโลก

องค์ประกอบของวัฒนธรรม

การที่คนได้เข้ามาควบคุมธรรมชาติทำให้เกิดพฤติกรรมมีการจัดระเบียบทางสังคม ค่านิยม ศิลปกรรมต่าง ๆ รวมถึงวิทยาการสมัยใหม่ทางด้านเทคโนโลยีที่ทันสมัยที่เกิดขึ้นทำให้เกิด การเปลี่ยนแนวคิด และพฤติกรรมในการตอบสนองรองรับกับสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคม และเพื่อเป็นการปรับตัวให้ทันกับสภาพสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ในแต่ละสังคมจะมีองค์ประกอบ หรือรูปแบบของ วัฒนธรรม 4 ประการ ดังนี้ (แปลก สนธิรักษ์, ม.ป.ป; หน้า 44)

1. คติธรรม หมายถึง ความเชื่อ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ตลอดจนอุดมการณ์ต่าง ๆ เช่น ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมซึ่งเป็นเครื่องชี้เจตนา ความเชื่อในเรื่องของการมีฟ้าเดียวเมฆเดียว ที่ถือเป็นขนบธรรมเนียมค่านิยมของสังคมที่บ่งบอกว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง และคิงามของสังคมไทยซึ่ง ควรแก่การยกย่อง ความเชื่อในเรื่องของการตาย และการเกิดใหม่ ความเชื่อในเรื่องพระเจ้าองค์เดียว หรือหลายองค์ ตลอดจนทัศนคติการยอมรับในสิ่งที่ถูกต้อง เหมาะสมหรือไม่ซึ่งแล้วแต่กลุ่มคนจะ นำมาใช้ข้อใดในการตัดสินใจ หรือเป็นเครื่องวัดสภาพแวดล้อมของตน

2. เนติธรรม หมายถึง กลุ่มสังคมที่มีการจัดสภาพแวดล้อมที่อยู่รอบตัวเราได้เป็น ระเบียบ และมีระบบในการบริหารงานอย่างชัดเจนทำให้เกิดความสะดวกสบายรวดเร็ว ถูกต้อง และมีประสิทธิภาพในการบริหารงาน หรือทำงาน และปกครองคนได้อย่างดี เช่น สถาบัน สมาคม สโมสร วัด สภาภาษา สหพันธ์กรรมกร กลุ่มลูกเสือ ครอบครัวยุคใหม่ (องค์กรที่เล็กที่สุด) องค์กรที่ใหญ่ ที่สุด (องค์กรสหประชาชาติ) เป็นต้น

3. สหธรรม หมายถึง วัฒนธรรมทางสังคม เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่ยอมรับกัน โดยทั่วไปด้วยการแสดงออกในรูปพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ประเพณีการ โกนผมไฟ พิธีแต่งงาน การตาย หรือพิธีตั้งศพ

4. วัตถุธรรม คือ วัฒนธรรมทางวัตถุที่มีรูปร่างสามารถมองเห็นสัมผัสจับต้องได้ เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ในระบบการเกษตรกรรม อาคาร บ้านเรือน ระบบการอุตสาหกรรม สถานที่ ต่าง ๆ โบสถ์ วิหาร และเครื่องมือเครื่องใช้ทางวัฒนธรรม เช่น ถ้วย ชาม จาน ค้อน มีด ตลอดจน ผลผลิตของมนุษย์ในทางศิลปกรรม เช่น รูปปั้น ภาพเขียน ส่วนองค์วัตถุที่ไม่มีรูปร่างจะเป็นเครื่อง หมายที่แสดงถึงสัญลักษณ์ในการติดต่อสื่อความหมาย เช่น ภาษา ตัวเลข มาตรการ ชั่ง ตวง วัด

สรุปได้ว่า การอธิบายความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม” ส่วนใหญ่มีแนวทางเป็น ไป ในทางเดียวกันทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสาขาวิชาที่ ได้ร่ำเรียนมาและมีมุมมองที่แตกต่างกัน เช่น นักมานุษยวิทยา มองในแง่ความจำเป็นเพื่อตอบสนองความต้องการในชีวิตมนุษย์และพฤติกรรมที่คิดและทำ ออกมา และนำมาใช้ร่วมกันอย่างเหมาะสม สะดวก สบาย และเมื่อมีการพัฒนามากขึ้นจึงได้กำหนด เป็นระบบและรูปแบบเพื่อสอดคล้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์โดยเน้นความจำเป็นพื้นฐานก่อนสิ่ง

อื่นใด และเน้นความดีงามของพฤติกรรม และจึงนำมาถ่ายทอดสู่รุ่นลูกหลาน เพื่อใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติ (นิตยพรรณ (พลวัฒน์) วรรณศิริ, 2550, หน้า 38) ศาสตร์ทางด้านมานุษยวิทยาจึงได้ศึกษาวัฒนธรรมในลักษณะขององค์ภาพรวม หรือทุกแง่มุม (Holistic approach) ส่วนสังคมวิทยาเป็นการศึกษาเน้นที่ตรงจุดที่มีการจัดสรรพฤติกรรมให้เป็นรูปเป็นร่างและศึกษาเอาส่วนที่ไม่ดีและคนไม่ยอมรับตัดทิ้งไปที่เหลือเป็นสิ่งที่ดี ๆ ที่คนทั้งสังคมยอมรับใช้กันอยู่ และส่งมอบสิ่งดีเหล่านั้นไปให้คนต่อไปได้รับรู้และเพื่อนำไปปฏิบัติ (นิตยพรรณ (พลวัฒน์) วรรณศิริ, 2550, หน้า 38) ซึ่งการที่มนุษย์ได้เข้าควบคุมธรรมชาติ และพฤติกรรมของมนุษย์ด้วยการเข้ามาจัดระเบียบทางสังคม ระบบความเชื่อ ศิลปกรรม ค่านิยม และวิทยาการต่าง ๆ นั้นขึ้นอยู่กับองค์ประกอบของวัฒนธรรม 4 ประการ ประการที่หนึ่ง องค์คติ ที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อ ความคิด ค่านิยม และอุดมการณ์ ประการที่สอง องค์การ เป็นองค์การ สถาบัน สมาคม หรือสโมสร ซึ่งมีการจัดตั้งอย่างเป็นระบบ ประการที่สาม องค์พิธีการ ขนบธรรมเนียมที่ออกมาเป็นพิธีกรรมต่าง ๆ ประการที่สี่ องค์วัตถุ เป็นองค์วัตถุที่มีรูปร่างสามารถจับต้องได้ เรียกว่า วัฒนธรรมทางวัตถุที่เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ทางเศรษฐกิจจะเน้นการศึกษาวัฒนธรรมดังกล่าวผู้วิจัยจึงได้ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาพฤติกรรมในการดำเนินชีวิตของชาวนา

องค์ประกอบของวัฒนธรรมข้าว

การศึกษาวัฒนธรรมข้าว หรือ การดำเนินวิถีชีวิตของชาวนา และเพื่อสร้างกรอบแนวคิดในการทำความเข้าใจในการศึกษาวัฒนธรรมข้าว ผู้เขียนได้แบ่งองค์ประกอบเพื่อ ทำการศึกษา ดังนี้ (สุกัญญา สุจฉายา, 2547, หน้า 39-51)

1. โครงสร้างและหน้าที่ในสังคม เป็นส่วนประกอบสำคัญในการศึกษาความสัมพันธ์และการกระทำระหว่างกันแม้เวลาจะเปลี่ยนไปสถาบันทางสังคมก็ยังคงดำรงอยู่ เช่น พฤติกรรมในทางครอบครัวระหว่าง พ่อ-แม่กับลูก สามเณร-ภรรยา บิดา-บุตร มารดา-บุตร ครู-ศิษย์ หญิง-ชาย ฯลฯ
2. หน่วยงาน หรือองค์กร ที่จัดกิจกรรมเพื่อให้การสนับสนุน ส่งเสริมวัฒนธรรมข้าว รวมถึงการปลูกข้าว การดูแลรักษาข้าว การเก็บเกี่ยวข้าว และการจัดจำหน่ายข้าว
3. พิธีกรรม และความเชื่อเป็นเรื่องเกี่ยวกับการทำมาหากินที่เกี่ยวกับข้าวหรือการเพาะปลูกของชาวนาเพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ โดยจุดประสงค์หลักของพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว เป็นการแสดงให้เห็นถึงวิธีการแก้ไขปัญหาของชาวนาที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวนา ในการเผชิญปัญหาเรื่องปาก เรื่องท้อง เรื่องความอยู่รอดโดยเชื่อมโยงกับความเชื่อทางหลักศาสนาทั้งฮินดู พุทธหรือความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อเรื่องขวัญโดยผ่านพิธีกรรมการปลูกข้าวตั้งแต่นั้นก่อนการเพาะปลูก เพื่อเป็นการบวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบรรพบุรุษให้ความคุ้มครอง

ป้องกันอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สิน เช่น พิธีแห่นางแมว สวดคาถาปลาช่อน ขั้นตอนการเพาะปลูก เพื่อบวงสรวงบอกกล่าวแก่เทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้การเพาะปลูกเป็นไปด้วยดี เช่น พิธีแรกไถนา ตกกล้าพิธีแรกดำนา พิธีบุญบังไฟ ขั้นตอนการบำรุงรักษาเพื่อให้ข้าวปลอดภัยจากสัตว์ต่าง ๆ เช่น พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีไล่หนู ไล่นก ไล่แมลงและอื่น ๆ พิธีสวดสังคหะ และขั้นตอนการเก็บเกี่ยวผลผลิต เป็นพิธีกรรมที่จัดทำขึ้นในช่วงการเก็บเกี่ยว เช่น พิธีรวข้าว พิธีแรกเกี่ยวพิธีแรกนวดข้าว พิธีแรกนวด พิธีทำขวัญข้าว พิธีปิดยุ้ง นอกจากนั้นเมื่อได้เก็บเกี่ยวข้าวเป็นผลผลิตแล้ว ข้าวที่ผ่านขั้นตอนจนกระทั่งเก็บเกี่ยวจนสำเร็จจะมีทั้งข้าวเปลือก ข้าวสาร ข้าวสุก ข้าวตอกเมล็ดข้าวเปลือกที่คว้งจนแตก) จะนำมาใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การนำข้าวสุกเพื่อใช้ในการบวงสรวงเครื่องสังเวทเวทดา หรือ นำมาเพื่อการเฉลิมฉลอง เช่น บายศรีสมโภช ส่วนพิธีกรรมที่ใช้ข้าวตอกเพื่อใช้เกี่ยวกับพิธีกรรมให้กับคนตายในงานศพชาวบ้าน เมื่อเคลื่อนศพออกจากบ้านไปวัด

4. คติชาวบ้าน คติชนวิทยา หรือ วัฒนธรรมชาวบ้าน (Folklore) ที่ใช้กับวัฒนธรรมข้าว ที่ออกมาในรูปของวิถีชีวิต ประเพณี ความเชื่อ นิยาย นิทาน เพลงภาษา สุภาษิต ปริศนา ศิลปะ สถาปัตยกรรม โขลกกลาง ยาพื้นบ้าน ตลอดจนการเล่นอื่น ๆ (Taylor, 1969, p.37)

5. ค่านิยม (Value) เป็นสิ่งที่ชาวนาใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติด้วยการให้คุณค่า ด้วยการปลูกฝังให้สมาชิกของสังคมยึดถือเป้าหมายในการดำเนินชีวิต

6. การสืบทอดวัฒนธรรมข้าว เป็นการเรียนรู้การสืบทอดวัฒนธรรมข้าวอย่างมีคุณค่า จากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง

พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับข้าว

การศึกษาวัฒนธรรมข้าวจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับข้าว และชาวนาซึ่งการผลิตข้าวในแต่ละสังคมจะมีระบบความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อมนุษย์แตกต่างกันไปทั้งนี้อาจเป็นความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลทางศาสนา หรือ ความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับสิ่งที่มีอิทธิพลเหนือมนุษย์ และต่อมานุษย์ได้ใช้เป็นแบบแผน และแนวทางในการปฏิบัติเพื่อแสดงออกถึงพฤติกรรมการผลิตข้าวในสังคมนั้น ๆ ในสังคมไทยมีระบบความเชื่อพิธีกรรมเกี่ยวกับการผลิตข้าว เช่น การบวงสรวง อ้อนวอน บูชา เสี่ยงทายก่อนฤดูกลาด หรือ ก่อนเริ่มดำเนินการทำนา เป้าหมายเพื่อการเพาะปลูกโดยตรงโดยเริ่มตั้งแต่การไถนา การปักดำเพื่อการขอโอกาสกระทำหรือล่วงเกิน พิธีกรรมเกี่ยวกับการบำรุงรักษาเมื่อปลูกข้าวไปแล้ว พิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อการเก็บเกี่ยว พิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลองหลังฤดูกลาด ซึ่งความเชื่อ และพิธีกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ในกลุ่มทางสังคมไทยค่านิยม และเคารพนับถือเป็นอย่างมากโดยเฉพาะการประกอบอาชีพทำนาที่เป็นรากฐานทางอาชีพในสังคมไทย เช่น การให้ความเคารพแม่โพสพ ฝู รุกขเทวดา ฯลฯ ซึ่งความเชื่อดังกล่าวของชาวนาเกี่ยวกับการผลิตข้าว

แท้จริงแล้วก็เพื่อขอความสมบูรณ์ และปกป้องคุ้มครองทั้งคน และพืชซึ่งความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับการผลิตข้าว และการทำนาสามารถแบ่งออกเป็นประเภทได้ดังนี้

ประเภทของพิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับข้าว

พิธีกรรมและความเชื่อที่เป็นการแสดงออกถึงการอ่อนน้อมผี การขออนุญาตเทพเจ้า อำนาจลี้ลับ เหนือธรรมชาติ การเคารพและบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวกับการผลิตข้าวของชาวนา ในสังคมไทยมีทั้งที่เป็นพิธีราษฎร์ที่จัดทำเฉพาะในครอบครัวและพิธีหลวงที่เรียกว่า ราชพิธี” เป็นกิจกรรมที่กำหนดให้มีขึ้นเพื่อจุดมุ่งหมายหลัก ๆ ในแต่ละขั้นตอนของการผลิตข้าว 5 ประการ ดังนี้ (เอี่ยม ทองดี, 2538, หน้า 48-62)

1. กลุ่มพิธีกรรมก่อนฤดูกาล หรือก่อนเริ่มต้นทำนา เป็นพิธีกรรมที่ทำขึ้นเพื่อเป็นการบวงสรวง อ่อนน้อม บูชา เทียงท่ายก่อนฤดูกาลหรือก่อนเริ่มต้นที่จะมีการทำนาเป็นการขออนุญาต แก่เทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องในการช่วยปกป้องคุ้มครองตลอดจนรักษาความปลอดภัยต่าง ๆ อันอาจจะเกิดขึ้น เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง เกิดโรคระบาด ฯลฯ
2. กลุ่มพิธีกรรมที่มีเป้าหมายช่วงการเพาะปลูกโดยตรง ต้องการบวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบรรพบุรุษให้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สินให้มีความสวัสดิมงคล มีความอุดมสมบูรณ์ขอ โอกาสและความเชื่อมั่นในการดำรงชีวิตในรอบปีนั้น ๆ
3. กลุ่มพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อการบำรุงรักษา เมื่อมีการปลูกข้าวเสร็จแล้ว ทั้งคนและข้าวจะต้องได้รับการบำรุงรักษาดูแลอย่างดี เพื่อให้ข้าวงอกงาม ปลอดภัยจากสัตว์ต่าง ๆ หนอน เพลี้ย พิธีกรรมประเภทนี้จึงจะมีการจัดขึ้นในช่วงระหว่างการเพาะปลูกจนกระทั่งเก็บเกี่ยว อาทิ พิธีไล่น้ำ พิธีปักดาเหลว พิธีสวดสังคหะ พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีไล่นู ไล่นก ไล่เพลี้ย ไล่แมลง และอื่น ๆ โดยใช้ น้ำมันต์ ผ้ายันต์ ภาวนาโดยหว่านทรายหรือเครื่องราง
4. กลุ่มพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อการเก็บเกี่ยว เป็นพิธีกรรมที่มุ่งให้ทั้งคน ข้าว และสัตว์ตลอดจนสิ่งที่เกี่ยวข้องดำเนินการเก็บเกี่ยวด้วยความสะดวกปลอดภัยและขออนุญาตล่วงเกินต่อแม่โพสพขอให้แม่อย่างได้คอกอกตกใจ พิธีกรรมประเภทนี้จัดขึ้นในช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยว อาทิ พิธีรวข้าว พิธีแรกเกี่ยวข้าว พิธีเชิญข้าวขวัญ พิธีปลงข้าว พิธีขนข้าวขึ้นยุ้ง พิธีตั้งลอมข้าว พิธีปิดยุ้ง พิธีเปิดยุ้ง
5. กลุ่มพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อการเฉลิมฉลองหลังฤดูกาล เป็นพิธีกรรมที่มีการทำกันขึ้นในช่วงที่เสร็จสิ้นการดำเนินงานในรอบปีหนึ่ง ๆ ด้วยการตอบแทนด้วยการเช่นสังเวทียให้ การคุ้มครองคนสัตว์ตลอดฤดูกาลการผลิตข้าวพร้อมกับการขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้มีการคุ้มครอง

กลุ่มพิธีกรรมก่อนฤดูกล หรือ ก่อนเริ่มต้นทำนา

ก่อนฤดูกลหรือก่อนเริ่มต้นการเพาะปลูก ชาวนาไทยในแต่ละภูมิภาคจะมีการบวงสรวงบูชาบรรพบุรุษให้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สินให้มีความเจริญสวัสดิมงคลมีความอุดมสมบูรณ์ ขอโอกาสและความเชื่อมั่นในการดำรงชีวิตในรอบปี อาทิ พิธีกรรมการบูชาแม่โพสพ การบวงสรวงเช่นไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีแห่นางแมว พิธีแห่นางดั่ง เป็นต้น

1. การบูชาแม่โพสพ

เป็นพิธีกรรมที่มีความนิยมในหมู่ชาวนาไทย ลาว และบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ศึกษาได้จากการให้คำนิยามหรือบันทึกข้อมูลรวมถึงฐานคติและ ความเชื่อเดิมที่มีการอธิบายไว้ เช่น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (2546, หน้า 877) ได้ให้คำนิยามไว้ว่า เป็นเทพธิดาประจำพืชพันธุ์ธัญญาหารทั้งปวง นอกจากนั้นฐานคติเดิมยังคงเชื่อว่า แม่โพสพคือ ผีหรือเทวดาผู้หญิงประจำพืชหรือต้นข้าวที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือ โกลบ (ขวัญข้าว) สถิตอยู่กับแม่โพสพมีหน้าที่ทำให้ข้าวแข็งแรงได้เมล็ดข้าวมาก ๆ เพื่อเป็นอาหารของมนุษย์ การทำขวัญข้าวและการบูชาแม่โพสพจึงมีบุญคุณต่อมนุษย์ ทำให้เกิดความงอกงามอุดมสมบูรณ์ของพืชที่ปลูกตามฤดูกาล แต่ด้วยการที่แม่โพสพมักจะขึ้นขี้ใจถ้าปฏิบัติต่อแม่ไม่ดี กระทำรุนแรงแม่ก็จะหนีจากไปทำให้มีความอดอยากกันทั้งพิภพ มวลมนุษยชาติจึงได้มีความเชื่อถือและมีการกราบไหว้บูชากันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ การบูชาแม่โพสพนั้นจะมีการทำขวัญข้าวก่อนการเพาะปลูก หรือ ก่อนเริ่มต้นทำนาจนกระทั่งไถคราดเก็บรวงข้าวด้วยเหล็กขึ้นขี้ โดยเชื่อว่า ถ้าพระแม่โพสพได้รับเครื่องสังเวยแล้วจะไม่ทำให้เมล็ดข้าวล้ม หนอน สัตว์ต่าง ๆ มากล้ำกราย ได้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์ตลอดจนถวายแก่พระสงฆ์เมื่อข้าวนาสุกดีแล้ว ซึ่งการทำพิธีจะต้องมีการเช่นบูชาแม่โพสพทุกกระษะที่เรียกว่า “นรกนา” โดยชาวนาจะหาฤกษ์ในการแรกนาเสียก่อนหลังจากนั้นมีการปลุกศาลเพียงตาสูงระดับสายตาค้นขึ้น ณ ที่ใดที่หนึ่งที่กำหนดไว้เป็นที่แรกนา เตรียมเครื่องสังเวยเพื่อบูชาแม่โพสพอันประกอบไปด้วยกล้วย อ้อย ถั่ว งา ส้ม บุหรี่และหมากพลูจิบอย่างละ 1 คำ ใส่งในตระกร้าสาน การเริ่มพิธีจะมีการตั้งนะโม 3 จบ แล้วกล่าวว่า “โพสพะ โภชะนัง อุตตะมะ ลาภังมัยหัง สัพพะสิทธิหิตัง โหตุ” พร้อมทั้งกล่าวคำขวัญเป็นถ้อยคำไพเราะ อ่อนนวยพระแม่โพสพให้คุ้มครองรักษาดันข้าวขอให้ปีนี้จึงทำนาได้ผลไม่ว่าจะเป็นนาหว่าน นาดำ ซึ่งการทำพิธีการแรกนาจะมีการทำบ่อย ๆ ในขั้นตอนก่อนปลูกหรือเริ่มต้นทำนาจนกระทั่งไถคราดเก็บรวงข้าวทั้งนี้เนื่องจากแม่โพสพเป็นหญิงขวัญอ่อนง่าย จึงต้องมีการทำพิธีเรียกขวัญเสมอ

ลักษณะของแม่โพสพจากฐานคติชาวบ้าน

เรื่องความเชื่อในการกราบไหว้บูชาต่อแม่โพสพ ชาวบ้านยังได้มีการอธิบายเพิ่มเติมถึงลักษณะของแม่โพสพว่า เป็นสตรีเพศ ร่างงาม แต่งกายด้วยผ้าผ่อนแพรพรรณสมัยโบราณห่มสไบ

เฉียงจากขวาไปซ้าย นุ่งผ้าจีบชายกรอม ลงมาถึงปลายหน้าแข้งทรงเครื่องถนิมพิมพาภรณ์ตระการ
ตา ไร้ผมยาวสลวยปะบ่ามีกระจงกรอบหน้าคล้ายมงกุฎและจอนหูกอนชคช้อย มือข้างหนึ่งชูรวง
ข้าวประทับนั่งพับเพียบเรียบร้อยแบบแพนงเชิงอย่างไทยโบราณ

ภาพที่ 2-1 แม่โพสพ (โรงเรียนกาญจนาภิเษกวิทยาลัย สุพรรณบุรี, 2554)

2. การแห่นางแมว

เป็นประเพณีที่ทำขึ้นเมื่อปีใดมีฝนแล้งไม่ตกต้องตามฤดูกาล หรือฝนมาล่าช้าหรือแล้ง
ผิดปกติอันจะทำให้ชาวบ้านเกิดความเดือดร้อนพืชผลในไร่นาให้ผลไม่เต็มที่อาจถึงกับให้เกิดภาวะ
ข้าวขาดแคลนได้ ชาวบ้านในภาคกลาง ภาคอีสาน ภาคเหนือ จึงได้มีการแห่นางแมวเกิดขึ้น
เพื่อเป็นการอ้อนวอนขอฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล

2.1 แห่นางแมวภาคกลาง

เริ่มจากการที่ชาวบ้านได้มีการประชุมปรึกษาหารือกันเพื่อทำพิธีแห่นางแมวตามที่
ทำสืบทอดตามที่ทำสืบทอดเป็นประเพณีต่อกันมาโดยชาวบ้านเชื่อว่าแมวเป็นสัญลักษณ์ของ
ความแห้งแล้งถ้าได้มีพิธีกรรมด้วยการแห่นางแมวแล้วไม่ช้าฝนก็จะตกลงมา โดยชาวบ้านจะนำแมว
มาใส่ “ตะข้อง” หรือ “ชะลอม” หรือเข่ง ตะกร้า สุดแต่จะหาได้เอาไม้คานสอดเข้าไปในตะข้อง แล้ว
พากันแห่ตระเวนไปทั่วหมู่บ้าน ในขณะที่แห่นางแมวไปก็จะมิชบวนแห่ตามมาด้วยในขบวนแห่ก็จะ
มีคนตีกลอง เคาะ ไม้ตีกรับ ตีฆ้อง หรือตีฉิ่ง และจะร่วมกันร้องเพลงแห่นางแมว โดยมีคำร้องสั้น ๆ
ง่าย ๆ แต่สัมผัสคล้องจองกันดังนี้ (ส. พลายน้อย, 2539, หน้า 61)

“...นางแมวย เมาร้องแจ้วแจ้วนางแมวขอไก่ ขอไม่ได้ ร้องให้ขอฝนขอน้ำมนต์
รดแมวข้าที่มีแก้วนี้ตา ออกมาเดือนหก ฝนตกทุกทีมาปีนี้ไม่มีฝนเลยพ่อตา
ลูกเขยนอนก่ายหน้าผากพ่อหม้ายลูกมากมันยากเพราะข้าวคนหนุ่มคนสาว
คนเฒ่า หัวห้อยพาเด็กน้อย มาเล่นนางแมวมาร้องแจ้วฝนก็ตกลงมา ฝนก็ตกลงมา....”

และเมื่อเคลื่อนขบวนแห่ไปบทเพลงการแห่นางแมวก็ร้องตามไปด้วย การร้องเพลง
แห่นางแมวมจะมีข้อความที่คิดเพี้ยนกันไปแล้วแต่ท้องถิ่นบางครั้งถึงขนาดใช้ถ้อยคำที่ค่อนข้างหยาบ
และเมื่อการแห่ผ่านหน้าบ้านของเจ้าของบ้านก็จะเอาขันตักน้ำสากลงไปในชะลอม หรือตะกร้า
ที่ขังแมวอยู่จากนั้นเจ้าของบ้านนั้น ๆ ก็จะให้รางวัลแก่พวกแห่ด้วยการนำข้าว ปลา อาหารมาให้
ส่วนมากมักให้เงินเล็กน้อยแก่คนถือพานนำหน้ากระบวนแห่ จากนั้นกระบวนก็แห่ไปยัง สุดเขต
ของหมู่บ้านแล้วก็กลับมาชุมนุมเพื่อเลี้ยงดูกันเป็นที่ครึกครื้น พร้อมทั้งปล่อยแมวให้เป็นอิสระ
อย่างไรก็ตามถ้าการแห่ในครั้งนี้ฝนยังไม่ตกอีกชาวบ้านก็จะรวมตัวนำแมวมานำเข้าในวันรุ่งขึ้น
และวันต่อ ๆ ไปจนกว่าฝนจะตกบางครั้งแมวที่นำมาแห่ถูกสาคน้ำจนตายไปก็มี

2.2 แห่นางแมวภาคเหนือ

การขอฝนด้วยการแห่นางแมวของภาคเหนือนิยมทำกันในช่วงเดือนพฤษภาคม-
สิงหาคม ของปีที่มีฝนแล้ง ถ้าจะว่าไปแล้วในการขอฝนของภาคเหนือมีการทำพิธีกรรมโดยมี
จุดมุ่งหมายเพื่อให้ฝนหรือดินฟ้าอากาศให้ตกต้องตามฤดูกาลเป็นไปตามธรรมชาติ ข้าวกล้าในนาให้มี
ความเจริญงอกงามไม่มีความเสียหาย มีน้ำทำนา ไม่มีปัญหาน้ำท่วม ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้น ไม่สามารถ
หาวิธีการในการแก้ปัญหาได้ ชาวบ้านจึงได้ใช้วิธีการทางธรรมชาติด้วยการแห่นางแมว เพื่อขอฝน
โดยเชื่อว่าการกระทำเช่นนั้นจะสามารถช่วยให้ฝนได้ตกต้องตามฤดูกาล การแห่นางแมว จึงมี
การร่วมกันของชาวบ้านในชุมชนด้วยการตกแต่งชะลอมหรือตะกร้า ประดับประดาด้วยดอกไม้
อย่างสวยงามหลังจากนั้นนำแมวมานำไว้ในชะลอม แล้วนำคานมาไว้โดยให้มีความยาวพอ
ส่วนใหญ่จะให้ผู้ชายเป็นคนหาม 2 คน โดยหามไปรอบหมู่บ้านและในระหว่างหามก็ได้มีการใช้
กลองยาวนำขบวนพร้อมกับร้องเพลงแห่นางแมวพร้อมกับชี้ชวนชาวบ้านให้เข้าร่วมและเมื่อ
ชาวบ้านได้ยืนพอถึงเรือนก็จะเอากระบวยตักน้ำมาราดแมวเพื่อให้แมวร้องบางครั้งก็สาปไปที่ขบวน
แข็งด้วยหลังจากนั้นเมื่อสาปเสร็จเรียบร้อยแล้วได้มีการให้รางวัลแก่พวกขบวนแห่ เช่น ข้าว ปลา
อาหาร เหล้าหรือของกินอื่น ๆ แล้วเคลื่อนต่อไปเรื่อย ๆ จนสุดเขตของหมู่บ้านขบวนแห่ นางแมว
ก็ถึงได้กลับพร้อมกับอาหารต่าง ๆ ที่ชาวบ้านให้นำมาเลี้ยงกัน

2.3 แหนางแมวอีสาน

การแห่แหนางแมวในภาคอีสานจะมีลักษณะของระบบความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณี ที่มีใกล้เคียงกับการแห่แหนางแมวในภาคกลางและภาคเหนือ กล่าวคือ ต้องการขอฝนเพื่อช่วยลดความแห้งแล้ง โดยมีแนวความคิดที่ว่า ความแห้งแล้งที่เกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุมาจากปัจจัยหลายประการ ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ การหย่อนในศีลธรรมของประชาชน โดยผู้ปกครองหรือเจ้าเมืองที่ไม่อยู่ในทศพิธราชธรรม ฉะนั้นชาวบ้านจึงได้รวมตัวกันเพื่อทำการอ้อนวอนโดยเชื่อว่า แมวมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์เป็นสัตว์เกลียดน้ำถ้าให้นำมาราดแมวจะร้องขึ้นทันที ชาวบ้านจึงได้แก่เลือดด้วยการใช้แมวในการทำพิธีกรรมเพื่อการขอฝน โดยนิยมเลือกแมวไทยพันธุ์สีสวาด (คนไทยโบราณเรียกพันธุ์แมวนี้ว่า แมวมาเลศ) เนื่องจากคนโบราณเชื่อว่าสีขนของแมวเหมือนก้อนเมฆจะทำให้ฝนตกได้แต่บางแห่งก็นิยมใช้สีดำ ในการทำพิธีกรรมจะมีการนำแมวมาใส่กะทอ (เข่ง) หรือกระบุง 1-3 ตัวใช้เชือกผูกขาไม่ให้แมวกระโดดออกมาแล้วใช้ไม้สอดฝา มีคนหาม และนำดอกไม้มาเสียบข้างกะทอ (เข่ง) หรือกระบุงนั้นและนำเทียนมา 5 กิ่ง ดอกไม้ 5 กำ เพื่อทำพิธีมีการป่าวสักเทเวหา เชิญเทวดาลงมาบอกกล่าวขอน้ำฝนกับเทวดาว่าจะขอฝนด้วยการใช้พิธีแห่แหนางแมวแล้วสั่งให้พวกหามแมวแห่เข่งไปตามถนนในหมู่บ้านมีคนทั้งผู้ชาย ผู้หญิงจะผลัดหน้าขวาทัดดอกไม้ดอกโต และเด็กเดินถือดอกไม้ตามพอไปถึงเรือนหลังไหนคนในเรือนหลังนั้นก็เอาน้ำเสามาใส่ทั้งแมวและคน เล่นเอาทั้งแมวทั้งคนหนาวไปตาม ๆ กันในบางแห่งจะมีการผูกเอาหัวล้าน 2 คน ทำฮึดฮัดจะชนกันตามไปด้วยบางจุดก็หยุดให้หัวล้านชนกันสลับคำแข่งชาวบ้านจะเอาน้ำรดเสกลงไปเรื่อย ๆ จะเข่งอย่างนี้เริ่มจาก 3 โมงเย็นจนถึง 2 ทุ่ม หรือรอบหมู่บ้านแล้วหยุดพอหยุดไม่นานฝนก็จะตกฟ้าแลบฟ้าร้องฟ้าผ่าตามมาแต่ละท้องถิ่นไม่ค่อยเหมือนกัน การแห่แหนางแมวไม่ใช่เป็นวิธีการเดียวของชาวเหนือเท่านั้น ในภาคเหนือนั้นยังมีพิธีกรรมอื่น ๆ เพื่อใช้ในการอ้อนวอนการขอฝน เช่น การแห่แหนางคิง การแห่แหนาง การทำบุญบั้งไฟ

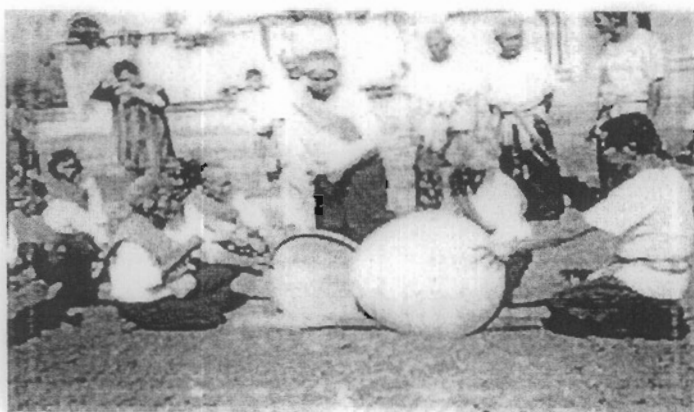

ภาพที่ 2-2 แหนางแมวภาคอีสาน (โรงเรียนกาญจนาภิเษกวิทยาลัย สุพรรณบุรี, 2554)

3. การแห่นางด้ง

การแห่นางด้งหรือนางกระด้งเป็นประเพณีที่มีมาตั้งแต่สังคมอดีตจนกระทั่งในปัจจุบัน ยังคงมีการสืบทอดอยู่ เป็นการอ้อนวอนขอฝนต่อเทพยดาสิ่งทีตนเคารพเชื่อถือ โดยในปีใดที่ฝนแล้ง ไม่ตกต้องตามฤดูกาลชาวบ้านเคียดแค้นจะมาปรึกษาหารือกันและจัดพิธีกรรมนี้ขึ้นอย่างเช่น การแห่นางด้งของชาวนครไทย อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ได้มีการจัดกิจกรรมด้วยการแบ่งหน้าที่ในการทำงานออกเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มแรก เตรียมอุปกรณ์ในการเล่นนางด้ง คือ กระด้งฝัดข้าว 1 ใบ พร้อมอุปกรณ์ในการเชิญผีนางด้งอันประกอบไปด้วยหมาก พลู ดอกไม้ ธูป เทียน น้ำแป้งหอม กลุ่มที่สอง เตรียมสถานที่เพื่อจัดพิธีขอฝน และกลุ่มที่สาม แจ่งให้ชาวบ้านทุก ๆ หมู่บ้านทราบอย่างทั่วถึงและมาร่วมพิธีครั้นถึงวันประกอบพิธีกรรม ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นเจ้าพิธีหรือคนทรงในหมู่บ้านจะทำพิธีร้องขวัญหรือร้อง ขวัญเพื่อเชิญเทวดาด้วยคำเชิญดังนี้

“เทวดาองค์ไคศักดิ์สิทธิ์	ให้เนรมิตลงมา
ขอเชิญน้องข้า	เจ้าคนทรงเอ
เข้าตัวน้องข้า	เจ้าคนทรงเอ”

ภาพที่ 2-3 การแห่นางด้ง (การเล่นนางด้ง, 2554)

เมื่อได้เชิญเทวดาเสร็จแล้วชาวบ้านที่มาร่วมพิธีขอฝนจะช่วยกันร้องเพลงนางด้งเพื่อให้ผีนางด้งมาเข้าถึงร่างคนทรง กระด้งจะสั่นและพากระด้งร่อนไปเรื่อย ๆ บางทีจะมีการ เสี่ยงทายโดยการนำภาชนะตักน้ำไปซ่อนไว้ในบริเวณใกล้ ๆ กับการประกอบพิธี ถ้านางด้งที่เข้าทรง หนาวจะ

ดักน้ำที่ช้อนนั้นพรหม เชื่อกันว่าปีนั้นฝนจะตกต้องตามฤดูกาลหรือบริบูรณ์ดีบางทีก็เสี่ยงอาจมีกา
เสี่ยงทายว่า ถ้าฝนตกต้องตามฤดูกาลขอให้นางคังฝัดข้าวถ้าคนทรงออกมาว่าฝัดข้าวอย่างสวยงาม
แสดงว่าปีนั้นฝนจะดีด้วย

4. ประเพณีบุญบั้งไฟ

ปัจจุบันการขอฝนด้วยการจัดประเพณีบุญบั้งไฟเป็นฮีด (จารีต) สำคัญฮีดหนึ่ง ในจำนวน
สิบสองฮีดของชาวอีสานทั่วทุกภูมิภาคที่นิยมจัดงานขึ้นในช่วงเดือน 6 และเดือน 7 อัน เป็นช่วงฤดู
ฝนเข้าสู่การทำนา ตกกล้า หว่าน ไถ เพื่อเป็นการบูชาเทพยดาอารักษ์ หลักบ้าน หลักเมือง และพญา
แถนซึ่งคนลาวและคนไทยอีสานเชื่อว่าเพื่อให้ฟ้าฝนตกต้องตามฤดูกาล เหมือนกับการแห่นางแมว
ของคนภาคกลาง โดยมีความเชื่อจากตำนานเชื่อม โยงกับนิทานพื้นบ้าน เรื่อง ท้าวผาแดงนางไอ่
และเรื่องสงครามระหว่างพญาคันคากและพญาแถน ซึ่งเป็นเรื่องที่เริ่มจาก เมื่อครั้งพระ โทริสสัตว์
เสวยชาติเป็นพญาคันคาก (คางคก) อาศัยอยู่ใต้ต้นไม้ใหญ่ ครั้งนั้นพญาแถน เทพผู้เป็นใหญ่ใน
สวรรค์ผู้ลบล้างกาลให้ฝนตกเกิดไม่พอใจชาวโลกจึงบันดาลให้ฝนไม่ตกตลอด 7 ปี 7 เดือน 7 วัน
ทำให้เกิดความลำบากยากแค้นอย่างแสนสาหัสมวลมนุษย์ สัตว์และพืชพากันล้มตายเป็นจำนวน
มากมวลมนุษย์ทนไม่ไหวจึงคิดทำสงครามกับพญาแถนแต่สู้พญาแถนกับกองทัพเทวดา ถูกไล่ล่า
หนีมาถึงต้นไม้ใหญ่ที่พญาคันคากอาศัยอยู่ในที่สุดพญาคันคากตกลงใจเป็นจอมทัพต่อสู้กับ
พญาแถน พญาคันคากให้พญาปลวกก่อจอมปลวกขึ้น ไปจนถึงสวรรค์ให้พญาอมอดไม้ ไปทำลาย
พญาแถนสู้ไม่ได้ยอมแพ้และตกลงทำสัญญาสงบสุขกับพญาคันคากโดยให้ปฏิบัติตาม คือ ถ้ามวล
มนุษย์ทำบั้งไฟขึ้นสู่ท้องฟ้าเมื่อใดให้พญาแถนสั่งให้ฝนตกลงมายังโลกมนุษย์ ถ้าได้ยินเสียง
กบ เขียดร้องให้รับรู้ว่ามีฝนได้ตกลงมาแล้วและถ้าได้ยินเสียงธนู (เสียงธนูหาวของว้าว) หรือ เสียง
โหวด เพื่อต้องการให้ฝนหยุดตกเพราะจะเข้าสู่ฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าวซึ่งความเชื่อดังกล่าว เป็นที่มา
ของชาวอีสานที่ว่า ถ้าปีใดไม่มีการจัดงานบุญบั้งไฟ ฟ้าฝนก็จะไม่ตกต้องตามฤดูกาล เกิดความแห้ง
แล้ง ไม่มีน้ำทำนาแต่ถ้าปีใดจัดงานประเพณีบุญบั้งไฟ ฟ้าฝนก็จะตกต้องตามฤดูกาลเกิดความอุดม
สมบูรณ์ปราศจาก โรคภัยไข้เจ็บ ดังนั้นชาวบ้านจากคุ้มต่าง ๆ จึงได้มีจัดงานบุญบั้งไฟขึ้นด้วย
การประชุมชาวบ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่ พระสงฆ์ในหมู่บ้านเพื่อขอความเห็นการจัดงานบั้งไฟควรมี
การจัดขึ้นหรือไม่ ถ้าตกลงจะจัดก็จะมีการกำหนดหน้าที่แบ่งงานกันทำต่อไปแต่ถ้าไม่มีการจัด
จะต้องส่งตัวแทนที่เป็นผู้ชายมีอายุในหมู่บ้านและหมอผีประจำหมู่บ้าน (พ่อเฒ่าจ้ำ) ไปขอขมาต่อ
เจ้าปู่ เพื่อขอเลื่อน ไปจัดในปีถัดไปซึ่งพิธีกรรมนี้จะไม่มีผู้หญิงเกี่ยวข้อง

กลุ่มพิธีกรรมที่มีเป้าหมายช่วงการเพาะปลูกโดยตรง

เป็นการบวงสรวงบนบานบอกกล่าว ถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวหรือการเพาะปลูกแก่
เทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขอให้การเพาะปลูกข้าวดำเนินไปด้วยดี ปราศจากภัยอันตรายต่าง ๆ ที่จะมา

รบกวนแก่ข้าว พิธีกรรมที่ทำขึ้นนั้นเพื่อเป็นการขออนุญาต ขอโอกาส ผ่าฝิ่ง บวงสรวง บนบาน บอกกล่าว เช่น พิธีการแรกนา พิธีเชิญแม่โพสพลงนา พิธีบูชาแม่ธรณี เป็นต้น

1. พิธีการแรกนา (นาแรก) ของราษฎร

หลังช่วงเวลาการเก็บเกี่ยว (เดือนห้า) พี่พันธุ์ธัญญาหารแล้วเริ่มเข้าสู่ฤดูกาลผลิตใหม่ (เดือนหก) ฝนเริ่มตกชววนาได้มีการเตรียมเครื่องมือทำไร่ไถนา และเพื่อเป็นการให้ได้ผลผลิต เป็นไปตามฤดูกาล ป้องกันภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับข้าว พร้อมกับเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจ ให้กับชาวนา พิธีการแรกนา (นาแรก) จึงเป็นพิธีกรรมเพื่อการบูชาแม่โพสพ เทวดา ผี พิธีกรรมนี้ จึงเป็นความเชื่อของชาวนาไทยในภูมิภาคต่าง ๆ ยังคงดำเนินสืบทอดต่อมาจนกระทั่งในปัจจุบัน

1.1 การแรกนา (แรกนาขวัญ) ภาคกลางการแรกนาหรือการแรกนาขวัญ

ในอดีต ชาวนาจะมีการทำพิธีไถนาหรือทำนาปลูกข้าวครั้งแรก ในนาจำลองขนาดเล็ก ๆ ที่สมมติขึ้นแล้วมีพิธีสู่ขวัญวงวนร้องขอต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ (บางครั้งมีการเรียกว่า ศีนาหรือพระภูมินา) จงบันดาลให้ทำนาจริง ๆ ได้ผลผลิตเป็นข้าวงอกงามอุดมสมบูรณ์เหมือนนาจำลองที่สมมติขึ้นครั้งแรก และเพื่อให้ข้าวเติบโตขึ้น โดยปราศจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และ สัตว์แมลงต่าง ๆ มารบกวน

1.2 การแรกนา (แฮกนา หรือ นาตาแฮก) ภาคอีสาน

ด้วยระบบความเชื่อที่มีมาตั้งแต่ครั้งอดีตในเรื่องของภูติผีและ บรรพบุรุษ การที่ กระทำสิ่งใดจะต้องมีการบนบานบอกกล่าวเพื่อให้ผลแห่งการกระทำกิจการนั้น ๆ สัมฤทธิ์ผล และนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของผลิตผลแห่งการอุปโภค บริโภค อยู่เย็นเป็นสุขสืบไปการแฮกนา นิยมทำกันในวันอาทิตย์และการแฮกนาหว่านนิยมทำกันในวันจันทร์ปีกตาแฮก ปักแฮก และดำนา นิยมทำวันพฤหัสบดีทำขวัญข้าววันอังคาร แฮกถางไร่ สุมไร่เอาวันศุกร์ ให้เลี้ยงตาแฮกก่อนแล้วจึง ไถแฮกนา ของเลี้ยงตาแฮกนั้น แล้วแต่เจ้าของนาเคยปฏิบัติมา แต่ส่วนมากมักจะใช้ไข่ต้มสุกที่ยัง มิได้ปลอกเปลือก เพราะเอาไว้ทายไข่หลังเลี้ยงตาแฮกแล้ว เหมือนไข่สุตรขวัญ ถ้าไข่เป็นน้ำ ทายว่า ปีนั่นฝนจะแล้ง ถ้าไข่เน่าหรือมีกลิ่นหรือเป็นสีดำ ทายว่า ศัตรูพืชจะรบกวน ถ้าไข่งามทายว่า ทำนา จะได้ผลดี

1.3 การแรกนา (แฮกนา) ภาคเหนือ

การแฮกนาเป็นพิธีกรรม และความเชื่อในขั้นตอนของการเริ่มทำนาหรือเบื้องต้นของ ชาวนาทางภาคเหนือจะทำพิธีบวงสรวงแม่โพสพ เทวดา และพระธรณีพร้อมกันไปด้วยการแฮกนา จะทำขึ้นในทุกขั้นตอนของการทำนานับตั้งแต่การหว่านกล้า การเก็บข้าวใส่ยุ้งฉางจนกระทั่งนำไป รับประทานทั้งนี้เพื่อเป็นการบำรุงขวัญ สร้างกำลังใจให้กับตัวเองและครอบครัว ตลอดจนชุมชน เมื่อเข้าสู่ช่วงเดือนทำนาหรือฤดูกาลทำนา ซึ่งการแฮกนาที่ชาวนากำหนดให้มีขึ้นทุกขั้นตอนของ

การทำงานนั้นเริ่มจากการแหกวาน แสกลไธและการแสกลปลูกโดยชวานาจะทำการแหกนาในทุก
 ชั้นตอนเพื่อเป็นการบวงสรวงต่อเทวดา เจ้าที่ แม่ธรณี แม่โพสพเพื่อให้ปกป้องรักษาต้นข้าวให้
 เจริญเติบโตไร้ศัตรูพืชมารบกวนเพื่อให้ได้ผลผลิตที่มากขึ้นพอกินไปได้ตลอดทั้งปี

การแรกนาหรือการแหกนานั้นจากการศึกษาการจดบันทึกของ สงวน โชติสุจริตน์
 (2553, หน้า 45-47) ที่เขียนอยู่ในหนังสือประเพณีไทยภาคเหนือ เรื่อง “ประเพณีการแหกนาหรือ
 แรกนา” ได้กล่าวถึง เรื่องตำนานของการแรกนาหรือการแหกนาตามแบบชาวบ้าน โดยได้กล่าวว่า
 สมัยของพระนางจามเทวี ที่มาครองเมืองหริภุญชัย และมีขุนหลวงมะลังกะ (ขุนหลวงวิลังกะ) ผู้หนึ่ง
 เป็นหัวหน้าของชนเผ่าละวะหรือละว้า ที่เป็นเจ้าของดินแดนในภาคเหนือมาแต่ครั้งบรรพกาลได้มา
 ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ อุซูปพะตาทหรือคอยสุเทพซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของคอยหลวงเมื่อถึงฤดูกาลทำนา
 ขุนหลวงมะลังกะ ได้มีการจัดพิธีการแรกนา หรือแหกนาในพื้นที่นาของตนเอง ด้วยการเลือกพื้นที่
 นาที่ราบและเป็นจุดศูนย์กลางของนาด้วยการจัดประรำพิธีให้จักราชวัตรฉัตรธงเป็นรูปสี่เหลี่ยม
 จัตุรัสกว้างประมาณ 2 วา ยาวประมาณ 2 วา ภายในทำห้างร้านไว้สูงขนาดเพียงตา จัดกระทงใส่
 อาหารคาวหวาน หมาก พลู กล้าย อ้อย เมี่ยง บุหรี่ใส่ให้พร้อม 5 กระทงนำไปวางไว้บนแท่นที่ห้าง
 ร้านนั้น และทำอีกหนึ่งกระทงเล็กเพื่อบูชาแม่พระธรณีเจ้าที่ดิน โดยนำไปวางไว้บนพื้นดินตรงเสา
 แท่นบูชานั้น บริเวณตรงกลางร้านนั้นมีไม้ลวกตัดยาวไว้ทั้งเล่มให้ยาวประมาณ 9 ศอก ไม่ต้องตัดใบ
 ที่ยอดทิ้งเอาไปปักไว้ที่ตรงกลางเสาตรงกลางจะมีตาแหลว (แหลวทำด้วยไม้ดอก) ตานเป็นรูป
 ขนาดใหญ่มัดห้อยไว้และมีดอกถักเป็นรูปลูกโซ่ห้อยลงมาสองเส้นเรียกว่าสร้อยสังวาลปลายสร้อย
 ถักด้วยดอกนี้จะไม่มีแคะเป็นรูปปลาสองตัวเรียกว่า ปลาในคำกับปลากั้ง ห้อยกวัดแกว่งอยู่และ
 มีกระทงอีกอันหนึ่งบรรจุด้วยอาหารคาวหวานมัดติดกับเสาตรงนั้นเพื่อบูชาแต่แม่โพสพผู้ให้กำเนิด
 ข้าวพร้อมกับการบวงสรวงเทวดาอารักษ์ด้วยเหล้า 1 ไหและไก่ต้ม 1 ตัว หลังจากนั้นพ่อขุนหลวง
 มีลังกะผู้เป็นประธานในพิธีได้อ่าน โองการบวงสรวง พระธรณี เจ้าที่ท้าวทั้งสี่และแม่โพสพและเมื่อ
 ทำการสักการะบูชาสำเร็จก็มีเสียงทวยความบริบูรณ์ของน้ำ การได้ผลผลิตที่ดีของข้าวกล้าในนา
 ฯลฯ จากการศึกษาศึกษาการแหกนาในภาคเหนือชวานาจะมีประเพณีและพิธีกรรมก่อนการทำนา
 ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 2-4 การเสกนาในภาคเหนือ (การเสกนาในภาคเหนือ, 2554)

2. พระราชพิธีพืชมงคล จรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

เป็นพิธีที่มีมาตั้งแต่ในสมัยโบราณทั้งในประเทศไทยและประเทศอื่น ๆ ในแถบเอเชีย (ส. พลายน้อย, 2539, หน้า 169) ที่ยังคงให้ความสำคัญและบางประเทศยังคงกระทำสืบต่อกันมา ส่วนในประเทศไทยปัจจุบันยังมีการทำพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ โดยได้กำหนดขึ้นในช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคมของทุกปี การกำหนดขึ้นประกอบไปด้วยพระราชพิธี 2 พิธีรวมกัน คือ พระราชพิธีพืชมงคลอันเป็นพิธีสงฆ์ อย่างหนึ่งและพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญที่เป็นพิธีทางพราหมณ์ที่นับถือเทพและเทวดาอีกพิธีหนึ่ง โดยพระราชพิธีพืชมงคลนั้นเป็นการทำขวัญแก่เมล็ดพืชพันธุ์ต่าง ๆ เช่น ข้าวเหนียว ข้าวเปลือกเจ้า ข้าวโพด ข้าวฟ่าง ถั่ว งา เผือก มัน ฯลฯ นำมารวมเข้าไว้ในพิธีสงฆ์เพื่อทำการเจริญพระพุทธมนต์ในตอนเย็น โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้เมล็ดพันธุ์เหล่านั้นปราศจากโรคภัยและมีความอุดมสมบูรณ์เจริญงอกงามดี ซึ่งในอดีตการกำหนดให้มีพระราชพิธีพืชมงคลหรือการทำขวัญให้แก่เมล็ดพันธุ์พืชไม่ได้มีการกำหนดวันทำพิธีอย่างแน่นอน โหราหลวงจะเป็นผู้หาฤกษ์ว่าในเดือนนั้นมีวันใดจะเป็นวันฤกษ์พืชมงคลแล้วจึงนำความกราบบังคมทูลกำหนดวันพิธีต่อไป (สามารถจันทร์สุรีย์ และภรณ์ อัญชูลี, 2543, หน้า 238) ส่วนพิธีแรกนาขวัญเป็นพิธีที่ต่อเนื่องจากพิธีพืชมงคลในตอนเย็น โดยจะมีขึ้นในวันรุ่งขึ้นต่อจากพิธีพืชมงคลแต่ได้ถูกยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2475 หลังจากที่ประเทศไทยได้มี

การเปลี่ยนแปลงการปกครองแต่ยังคงเหลือพิธีพืชมงคลเพียงอย่างเดียวที่จัดพิธีขึ้นภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่อสวดมนต์และสวดคาถาพืชมงคล ต่อมาในปี พ.ศ. 2503 ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีการฟื้นฟูขึ้นใหม่ทางรัฐบาลได้จัดให้มีพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญขึ้นให้คงเหมือนแต่ก่อน โดยกำหนด ให้มีการทำพิธี 2 วัน ในวันแรกเป็นพิธีพืชมงคล โดยมีการทำพิธีทางสงฆ์ให้มีการสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามและในวันรุ่งขึ้นทำพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพิธีทางพราหมณ์ โดยมีการกำหนดให้จัดพิธีที่ท้องสนามหลวงซึ่งในการกำหนดพระราชพิธีขึ้นนี้ถือได้ว่าเป็นครั้งแรกที่ในหลวงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้อธิบดีกรมการข้าวเป็นพระยาแรกนาที่นำกระบวยอิสริยยศแห่เข้าสู่โรงพิธีพราหมณ์ และในพระราชพิธียังได้มีการจัดให้มีการเสวยทวยร่วมอยู่ด้วยและในเวลาต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับงานพิธีพืชมงคลนี้เป็นงานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาซึ่งการกำหนดพิธีได้มีการเปลี่ยนแปลงจากเดิมไปบ้างแต่การทำพระราชพิธีเหล่านี้ยังคงสืบทอดเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญในปัจจุบัน ยังคงเป็นพระราชพิธีที่ประกอบไปด้วยพิธีสงฆ์ในวันพืชมงคล 1 วันและพิธีพราหมณ์ 1 วันในพระราชพิธีพระนังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งการจัดพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญในปีนี้ (พ.ศ. 2554) ในวันแรกได้มีการจัดทำพระราชพิธีพืชมงคลที่เป็นพิธีสงฆ์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันพฤหัสบดี ที่ 12 พฤษภาคม ส่วนวันรุ่งขึ้นในวันที่ 13 พฤษภาคม เป็นพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพิธีทางพราหมณ์ ซึ่งการจัดพิธีที่ทำขึ้นเพื่อความเป็นสิริมงคล และส่งเสริมบำรุงขวัญเกษตรกรเพื่อให้เกิดความมั่นใจในการเพาะปลูก การจัดงานจะจัดขึ้นในเดือนหกของทุกปีอันเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมในการเริ่มต้นฤดูแห่งการทำนาซึ่งการทำพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลในปีนี้มีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเป็นผู้แทนพระองค์เสด็จพระราชดำเนิน โดยรถยนต์พระที่นั่งพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์มายังพลับพลาที่ประทับ ณ บริเวณมณฑลพิธีท้องสนามหลวงเพื่อเป็นองค์ประธานในงานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญซึ่งฤกษ์พิธีไถหว่านจะอยู่ในช่วงเวลา ณ. มณฑลพิธีท้องสนามหลวงฤกษ์การไถหว่านอยู่ในช่วงเวลา 08.19-18.59 น. การทำพิธีในปีนี้นายเฉลิมพร พิรุณสาร ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็นผู้ทำหน้าที่เป็นพระยาแรกนาในปีแรกโดยมีนางสาวเดือนเพ็ญ ใจคง เจ้าหน้าที่งานธุรการชำนาญการกรมหม่อนไหม และนางสาวสรชนก วงศ์พรหม นายช่างโยธา ชำนาญงาน กรมประมง เป็นเทพีหีบทอง ส่วนเทพีคู่หีบเงิน ได้แก่ นางสาวสิริลักษณ์ สมสกุล นักวิชาการเงินและบัญชี ชำนาญการ กรมชลประทานและนางสาวเจษฎาภรณ์ สดาศักดิ์ นักวิชาการ

สหกรณ์ชานาญการ กรมส่งเสริมสหกรณ์ คูเคียง จำนวน 16 รายการและผู้เชิญเครื่องอิสริยยศ จำนวน 4 ราย พระโค แรกนา ได้แก่ ฟ้าและไส พระโคสำรอง ได้แก่ เท็ดและทูน วันประกอบพระราชพิธีนั้นจะได้มีการพยากรณ์ถึงความสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหารของประเทศ พระยาแรกนาได้ตั้งสัตยาธิษฐานเสี่ยงทายหยิบฝ้านุ่งแต่งกายซึ่งแต่ละฝั้นล้วนมีความหมายแตกต่างกันออกไป ได้แก่ หากหยิบได้ฝ้า 4 คบ พยากรณ์ว่า น้ำจะมากสักหน่อย นาในที่ดอนจะได้ผลบริบูรณ์ดี นาในที่ลุ่มอาจจะเสียหายบ้าง ได้ผลไม่เต็มที่หยิบได้ฝ้า 5 คีบ พยากรณ์ว่า น้ำในปีนี้มีปริมาณพอดีข้าวกล้าในนาจะได้ผลบริบูรณ์ และผลาหาร มังสาหารจะอุดมสมบูรณ์ดี หยิบได้ฝ้า 6 คีบ พยากรณ์ว่าน้ำจะน้อย นาในที่ลุ่มจะได้ผลบริบูรณ์ดี แต่นาในที่ดอนจะเสียหายบ้างไม่ได้อผลเต็มที่ในการเสี่ยงทายครั้งนี้นางสาวสุพัตรา ธนเสนีวัฒน์ รองปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ทำหน้าที่ถวายรายงานการพยากรณ์เสี่ยงทายฝ้านุ่งของพระยาแรกนาและพระโคกินเลี้ยง นอกจากนี้พราหมณ์จะเสี่ยงทายของกิน 7 สิ่ง ทั้งตั้งเลี้ยงพระโค ซึ่งผลของการเสี่ยงทาย คือ หากพระโคกินข้าวหรือข้าวโพด พยากรณ์ว่า ธัญญาหาร ผลาหารจะบริบูรณ์ดี พระโคกินถั่วหรืองา พยากรณ์ว่า ผลาหาร ภัคษาหาร จะอุดมสมบูรณ์ดี พระโคกินน้ำหรือหญ้า พยากรณ์ว่า น้ำท่าจะบริบูรณ์พอสมควร ธัญญาหาร ผลาหาร ภัคษาหาร มังสาหารจะอุดมสมบูรณ์และหากพระโคกินเหล้า พยากรณ์ว่า การคมนาคมสะดวกขึ้น การค้าขายกับต่างประเทศดีขึ้นทำให้เศรษฐกิจรุ่งเรือง

กลุ่มพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อการบำรุงรักษา

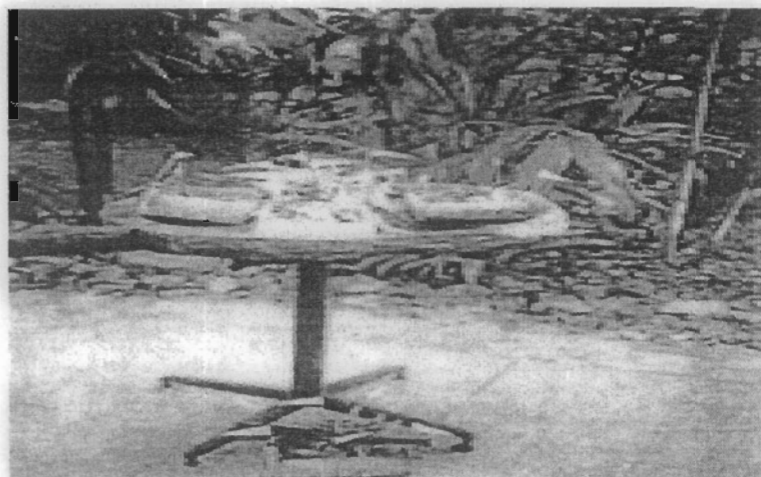
เป็นพิธีกรรมที่จัดทำขึ้นในช่วงของการเพาะปลูกจนกระทั่งมีการเก็บเกี่ยวและ เพื่อให้ข้าวได้มีการเจริญเติบโต มีความงอกงามออกรวงปลอดภัยจากศัตรูต่าง ๆ ที่เข้ามาเบียดเบียน เช่น ปลอดภัยจากอสรพิษ หนอน รวมถึงสิ่งต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นกับข้าวแต่ถ้ามีสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เข้ามา รบกวนและชาวนาไม่สามารถปกป้องและควบคุมดูแลได้พิธีกรรมจึงเป็นทางออกหรือ เป็นที่พึ่งอันสำคัญสำหรับชาวนา อาทิ พิธีไหวเจ้าที่ พิธีสวดสังคหะ พิธีขึ้นเท้าทั้งสี่ พิธีรับขวัญ แม่โพสพ พิธีไล่ตนไล่ผีไล่แมลง พิธีไหวเจ้าที่ ด้วยการภาวนา เป็นต้น

1. พิธีสวดสังคหะ

นิยมจัดทำขึ้นในภาคเหนือเพื่อป้องกันรักษาข้าวให้รอดพ้นจาก ศัตรูข้าวโดยนิยมทำในช่วงเดือน 9-10 หรือเดือนสิงหาคม-กันยายน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อขับไล่ แมงบ้ง นก หนู เพลี้ยศัตรูข้าวอื่น ๆ การทำพิธีชวานาจะทำพิธีขึ้นด้วยการนิมนต์พระสงฆ์มาสวดสังคหะ ในบริเวณพื้นที่ของนาที่ได้เตรียมไว้และในการสวดสังคหะนี้ยังได้มีการตั้งศาลบูชาปู่เถน ย่าเถนพร้อมกันด้วย เพื่อให้ปู่เถนและย่าเถนเรียกบริวารกลับไปเพื่อไม่ให้มาทำลายข้าว ส่วนพิธีทางสงฆ์ได้มีการทำเสกน้ำมนต์ น้ำส้มป่อย และเสกทราย เพื่อให้ชวานานำกลับไปพรมและหว่าน ในนาข้าวที่ถูกทำลาย

2. ประเพณีขึ้นท้าวทั้งสี่

ชาวบ้านมีความเชื่อว่าการเชิญท้าวจตุโลกบาล ผู้รักษาทิศทั้งสี่ มาเพื่อประกอบในพิธีแรกนาหรือในช่วงที่จะต้องปลูกปรักษาบำรุงข้าว (ประเพณีขึ้นท้าวทั้งสี่เป็นพิธีของชาวล้านนาที่ใช้ประกอบในพิธีกรรมแรกนาและพิธีงานมงคลต่าง ๆ เช่น ขึ้นบ้านใหม่ บวชเณร อุปสมบท งานเทศกาลตรุษสงกรานต์ งานบูชาเสาอินทขิล (หลักเมือง) งานฉลองถาวรวัตถุในศาสนา) จะสามารถช่วยป้องกันภัยอันตรายที่เกิดกับข้าวได้ โดยเริ่มต้นจากการที่มีการเชิญปุ้อาจารย์ (ผู้ที่มีความรู้พิธีกรรม) มาเพื่อทำพิธีบอกกล่าวกับท้าวทั้งสี่ คือ ท้าวจตุโลกบาลซึ่งเป็นเทพในกามาวจรภูมิผู้รักษาทิศทั้ง 4 (ตามค่านานทางศาสนากามาวจรภูมิเป็นเทพในสวรรค์ชั้นแรกใน 6 ชั้น คือ จดุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมานรดี และปรนิมมิตรสวดี) นอกจากนั้นปุ้อาจารย์ยังได้มีการกล่าวเชิญพระอินทร์ ท้าวธตรฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรุฬก และพระแม่ธรณีเพื่อมาช่วยปกป้องคุ้มครองด้วย โดยปุ้อาจารย์จะนำเครื่องบูชาที่ได้มีการเตรียมไว้ซึ่งประกอบไปด้วย กระทง เครื่องบูชา วางบนแท่นบูชาโดยทำเป็นหอประสาทมီးเสาเดียวสำหรับตั้งเครื่องบูชาจากนั้นได้นำรูปที่เตรียมไว้ 20 ดอก มาปักลงที่ตึนเสา ปุ้อาจารย์ได้ทำพิธีบอกกล่าวแม่ธรณีถึงการรับรู้โดยได้ถามแม่ธรณีว่า “แม่ธรณีเอ๋ยเจ้าอยู่รู้หรือยัง” หลังจากนั้นปุ้อาจารย์ก็ตอบรับด้วยคำตอบที่ว่า “อยู่รู้แล้ว” จากนั้นได้กล่าวต่อด้วยสวาคะตั้ง โลก้าวิฑู นะมามิ 3 ครั้ง แล้วเป่าเสกลงบนมือแล้วดับไปที่เสาสามครั้ง ต่อด้วยการร่ายคาถาขุมขุมเทวดา คำปุจาตัวตั้งสี่ และคำปุจาพญาอินทร์ การตั้งเสาบูชาและพื้นที่วางเครื่องบูชา จะต้องมีความสูงและมีพื้นที่เพียงพอสำหรับวางเครื่องบูชาไม้ที่ทำจะเป็นรูปกากบาทบนหัวเสาและให้ปลายไม้ชี้ไปสู่ทิศทั้งสี่ ถ้าพิธีท้าวทั้งสี่เป็นงานวัดที่มีการเฉลิมฉลองทุกปีการทำเสาก็จะทำถาวร แต่ถ้าหากเป็นที่บ้านซึ่งนาน ๆ จะมีงานพิธีครั้งก็อาจใช้ต้นกล้วยแทนเสาไม้ได้สะดวก เป็นกระทงทำจากกากกล้วยพับมูมให้เป็นรูปสี่เหลี่ยม ด้านล่างทำเป็นฐานรองด้วยใบตองกล้วย สะดวกใช้สำหรับใส่เครื่องบูชา อันได้แก่ ดอกไม้ รูปเทียน หมาก เมี่ยง บุหรี่ ขนม ดองจ้อ (ขงสามชาย ทำด้วย กระจายสีต่าง ๆ) ใช้ปักในและขอบสะดวก จะวางไว้บนปลายไม้ทั้งสี่ทิศ และสะดวกใหญ่ที่วางไว้ตรงบนเป็นสะดวกใหญ่สำหรับพระอินทร์ ผู้เป็นหัวหน้าหรือประธานของเหล่าเทวดาทั้งหลาย สะดวกอันสุดท้ายใช้วางไว้บนดิน โคนเสาสำหรับบูชาแม่ธรณีสะดวกที่ใช้ในพิธีมีทั้งหมด 6 สะดวกด้วยกันซึ่งในการประกอบพิธีเพื่อบูชา ชาวล้านนาจะนิยมทิศตะวันออกเพราะชาวล้านนา นิยมนอนหันหัวไปทางทิศตะวันออกซึ่งถือเป็นทิศที่มีความเจริญรุ่งโรจน์เป็นมงคลและจัดพิธีกรรมช่วงเช้าของวันรุ่งขึ้น

ภาพที่ 2-5 ประเพณีขึ้นท้าวทั้งสี่ บ้านปทุม (หมู่ที่ 2) ตำบลเหมืองหม้อ จังหวัดแพร่

3. พิธีรับขวัญ หรือ พิธีรับขวัญแม่พระโพสพ

พิธีรับขวัญข้าว โดยเฉพาะข้าวพันธุ์พื้นเมืองจะเริ่มทำขึ้นเมื่อข้าวตั้งท้อง ประมาณต้นเดือน 11 (ประมาณต้นเดือนตุลาคม) ยกเว้นในภาคใต้จะมีพิธีรับขวัญข้าว หรือ “พิธีผูกข้าว” หรือ “พิธีรวบข้าว” ในช่วงประมาณปลายเดือนอ้าย (ประมาณเดือนธันวาคม) การรับขวัญข้าวจัดทำขึ้นโดยมีฐานคติ หรือ ความเชื่อที่ว่า ข้าวจะต้องเหมือนกับคนและถ้าได้กินอาหารดี ๆ จึงนำอาหารคาวหวาน ผลไม้มีรสเปรี้ยวและอุปกรณต์ต่าง ๆ ไปทำพิธีรับขวัญข้าว เพื่อให้ ข้าวงอกงามออกรวงได้ผลผลิตเต็มช่เต็มฉาง การเลือกวันทำพิธีในแต่ละภูมิภาคจะเลือกวันทำขวัญข้าวแตกต่างกันไป ในภาคกลาง เช่น จังหวัดพระนครศรีอยุธยาจะเลือกทำในตอนบ่ายของวันศุกร์จะใช้ช่วงเวลาประมาณ 15.00 น-17.00 น. เป็นวันทำขวัญโดยถือเป็นเคล็ดที่แสดงถึงความสุขหรือสุขจะใช้ผู้หญิงทำพิธีรับขวัญ การทำพิธีเริ่มต้นจากการที่ชาวนาจะมีการตั้งศาลเพียงตาชั่วคราวขึ้นเพื่อรับขวัญแม่พระโพสพที่กำลังตั้งท้องด้วยการจัดทำบายศรีใส่ลงในขันเงินแทนพานหุ้มด้วยผ้าสไบสีเขียว ซึ่งในบางขันอาจมีการนำปურიใส่ลงในบายศรีด้วย ประดับประดาตกแต่งด้วยดอกไม้สด ดอกไม้แห้ง ค้าย และผ้าแดง-ขาว รูปขันใส่น้ำเล็ก ๆ รวมถึงนำข้าวสุก ข้าวเปลือก ไข่ต้ม พานน้ำอบ น้ำหอมแล้วนำบายศรีใส่ลงในขันเงินแทนพาน จนกระทั่งท้ายสุดหุ้มด้วยผ้าสไบสีเขียว

4. พิธีปักตาแหลว (ตาแหลว หรือเจลาว)

ตาแหลว เป็นพิธีกรรมทุกภาคของประเทศไทย โดยเจ้าของนาได้ทำขึ้นเพื่อจุดประสงค์ในการป้องกันรักษาข้าวให้รอดพ้นจากศัตรูข้าวและป้องกันผีร้ายที่เข้ามาทำลายแม่โพสพรวมถึงแสดงความเป็นเจ้าของในที่ดินของตน การทำตาแหลวนอกจากเป็นพิธีกรรมที่ทำขึ้นเกี่ยวกับนาข้าว

การทำตาเหลวยังทำขึ้นเพื่อใช้การประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ ร่วมด้วย อาทิ การสืบชะตา ทำบุญบ้าน และทำบุญเมือง เป็นต้น การทำตาเหลวที่ใช้ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับนาข้าวและพิธีกรรมเพื่อจุดประสงค์อย่างอื่นมีวิธีการทำที่มีลักษณะคล้ายกัน คือ ทำจากไม้ไผ่หรือจะทำจากตอกหนึ่งก้านที่หักไปมาเป็นแฉกหรือจะทำจากตอกหลายก้านมาสานรวมกันเป็นแฉกก็ได้ และเมื่อเสร็จแล้วนำตาเหลวผูกติดกับหลักไม้ปักไว้ 4 มุมของที่นา

กลุ่มพิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว

เป็นพิธีกรรมที่มีเป้าหมายที่สำคัญเพื่อการเก็บเกี่ยว และนวดข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตมาก และเพื่อแสดงความอ่อนน้อมกตัญญูต่อแม่โพสพ เป็นขวัญและกำลังใจในการเก็บเกี่ยวไม่ให้เจออุปสรรคระหว่างเก็บเกี่ยวจากภัยธรรมชาติและป้องกันสัตว์มาทำลายข้าวในนาในฤดูกาลการเก็บเกี่ยวมีตั้งแต่พิธีแรกเกี่ยวข้าว พิธีรวบข้าว พิธีเชิญขวัญข้าว พิธีปลงข้าว พิธีทำบุญลาน พิธีขนข้าวขึ้นยุ้ง และพิธีปิดยุ้ง-เปิดยุ้ง

1. พิธีแรกเกี่ยว

เป็นการบวงสรวงและขอมาต่อแม่โพสพก่อนที่จะมีการเกี่ยวข้าว โดยเจ้าของนาจะหาวันดีหรือหาฤกษ์ดีเก็บเกี่ยวก่อนจะมีการเก็บเกี่ยวทั่วไป เพื่อเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของและเพื่อบอกกล่าวต่อสิ่งที่เกี่ยวข้องให้ได้คุ้มครองป้องกันอย่าให้เกิดอันตรายใด ๆ

2. พิธีรวบข้าว

บางครั้งเรียกพิธี “ผูกข้าว” เป็นการทำขวัญข้าวของชาวภาคใต้มีการทำพิธีกรรมประมาณเดือนยี่ (มกราคม) เมื่อข้าวในนาเริ่มสุกพอที่จะทำการเก็บเกี่ยวได้ การทำพิธีกรรม มีองค์ประกอบหรือการเตรียมเครื่องของขลังหรือการทำขวัญในพิธีรวบข้าว ได้แก่ หัว 1 กิ่ง ไบร้ม ข้าว 1 ไบ หวาน้ำ 1 ทาง หวายขม 1 ทาง น้ำข้าว 1 ตัน คล้า 1 ตัน ไบฝักข้าว 1 ไบ ชมพุดพระ 1 ตัน มังเล 1 ตัน และว่านยายเถา และรวบต้นข้าวประมาณ 5-7 กอ มาผูกด้วยด้ายแดง ด้ายขาว ให้ติดกับหลัก หลังจากนั้นทำพิธีตั้งเครื่องพลีกรรมบนหลักประกอบไปด้วยขนมต้มแดง ขนมต้มขาว ข้าวปากหม้อข้าวเหนียว 1 ซ้อน ข้าวเจ้า 1 ซ้อน ไข่ไก่ 1 ฟอง ปลาสด ปลาสดลาด ปลาหมอบ ปลากระดี ปลาโอ เทียน 1 เล่ม รูป 3 ดอก หมาก 1 คำ ดอกไม้ 3 ดอก ใต๋ในชามเบญจรงค์ เมื่อเสร็จพิธีเริ่มเก็บเกี่ยวได้ โดยชาวนาจะใช้กะเก็บเกี่ยวข้าวเป็นรวง เพราะถือคติว่าถ้าใช้เคียวเกี่ยวแล้วแม่โพสพจะหนีไปในสมัยก่อนขณะที่เก็บเกี่ยวก็จะมีกรร้องเพลงเกี่ยวกับการเกี่ยวข้าวหรือเพลงนาไปด้วย เป็นเพลงที่หนุ่มสาวใช้เกี่ยวพาราสิกกัน ต่อมาได้ใช้เคียวเกี่ยวข้าวแทนเนื่องจากสามารถทำได้รวดเร็วสามารถนำเศษฟางที่เหลือมาเป็นอาหารแก่วัวควายที่บ้านหรือนำมาเพาะเห็ดได้ แต่ในปัจจุบันได้มีการใช้เครื่องจักรเกี่ยวข้าวแทนแรงงานคนกันเป็นส่วนใหญ่เนื่องจากมีความสะดวกรวดเร็ว

3. พิธีปลงข้าว

จัดทำขึ้นเพื่อเป็นการทำขวัญหรือขออนุญาตต่อแม่โพสพ เมื่อเกี่ยวข้าวและนำข้าวขึ้นลานก่อนที่จะเอาข้าวขึ้นมานวด ตีข้าว ฟาดข้าว โดยจะมีการทำพิธีปลงข้าวก่อน การทำพิธีนิยมทำกันในวันอังคารหรือวันพฤหัสบดี โดยมีเครื่องบูชาที่ใช้ประกอบไปด้วยฟางข้าว 1 มัด ข้าวแกลก 1 ห้า หมากสี่คำ ยาสูบสี่มวน เกลว กล่องข้าว ไข่ต้ม เผือกต้ม ไม้ตีข้าว การทำพิธีเริ่มต้นจากการนำเครื่องบูชาที่เตรียมไว้มาจัดใส่ลอมข้าวแล้วเริ่มพิธีปลงข้าว และเมื่อปลงข้าวเสร็จชาวบ้านก็จะมาช่วยกันนวดข้าว เจ้าของบ้านหรือเจ้าของที่นาก็จะทำอาหารเพื่อเลี้ยงชาวบ้านหรือเพื่อนบ้านที่เข้ามาช่วยเหลือเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีและเมื่อตีข้าวเสร็จก็ขนข้าวเปลือกขึ้นยุ้ง

4. พิธีขนข้าวขึ้นยุ้ง

พิธีกรรมขนข้าวขึ้นยุ้งนิยมทำในภาคอีสานเพื่อสร้างความเป็นสิริมงคล และเป็นการทำขวัญข้าวอีกครั้งหนึ่งเพื่อเป็นการขอขมาที่มีการนวดข้าวด้วยการฟาดข้าวหรือใช้วัว ควายเหยียบด้วยค้ำกล่าวเชิญให้แม่โพสพให้อยู่สบายและมารับเครื่องสังเวยและมาอยู่ที่ยุ้งฉาง

5. พิธีปิดยุ้ง

เป็นการขอให้แม่โพสพบันดาลให้ข้าวมีมากมาย กินไม่รู้จุกหมดพิธีนี้จะทำเมื่อนวดข้าวเสร็จเรียบร้อยแล้ว และนำข้าวเก็บเข้ายุ้งฉางแล้ว โดยจะเหลือข้าวไว้ที่ลานนวดข้าว 1 ชั้นเพื่อทำพิธี ในการทำพิธีจะทำในวันศุกร์ มีเครื่องสังเวยเป็นขนมต้มขาว ข้าวเหนียวปากหม้อและไข่ โดยจะเลือกชายหรือหญิงที่เกิดปีมะโรงตามความเชื่อโบราณที่ว่า ปีมะโรงเป็นนักขัตฤกษ์ที่ไม่ทำอันตรายแก่พืชธัญญาหาร เป็นผู้ทำพิธีที่ลานนวดข้าวโดยเอาทัพพีตักข้าวเปลือกที่เหลือในลานข้าวใส่ในขันตักไปปลงพุดไปว่า “ขอให้แม่โพสพช่วยบันดาลให้มีข้าวมากมายตักดวงเท่าไรวัวไม่หมด” เมื่อได้ข้าวเต็มขันแล้ว นำขันข้าวไปเทใส่ลงในยุ้งที่เก็บข้าวเป็นข้าวเชื้อของแม่โพสพ เมื่อเช่นสังเวยเสร็จก็เป็นอันเสร็จพิธีปิดยุ้ง

6. พิธีเปิดยุ้ง

เกี่ยวกับการขายข้าวออกจากยุ้ง ห้ามทำในวันศุกร์ พิธีเปิดยุ้งทำโดยเอาขันตักบาตรตักข้าวเปลือกไว้ 1 ชั้นแล้วเอ่ยคำบอกแม่โพสพว่า “อย่าตระหนกตกใจขอเชิญมิ่งขวัญอยู่กับเหย้าเฝ้ากับนา ตักดวงข้าวให้ไฉ่ร้อยเกวียน พันเกวียน” กล่าวเสร็จแล้วก็ตักข้าวขายต่อไปได้ ส่วนข้าวที่ตักไว้ชั้นหนึ่งนั้น นำไปสื้อมเป็นข้าวสาร แล้วหุงใส่บาตรถวายพระให้หมด ในบางท้องถิ่น เช่น จังหวัดราชบุรีถือเคล็ดว่าเมื่อนำข้าวขึ้นยุ้งแล้วจะไม่เปิดยุ้งเอาข้าวออกมาบ่อย ๆ จะเปิดเมื่อจำเป็นต้องใช้ข้าวจำนวนมาก หรือเมื่อจะขายข้าวเท่านั้น เพราะเกรงว่าแม่โพสพจะโกรธและหนีไป ดังนั้นก่อนการนำข้าวขึ้นยุ้งจะต้องแบ่งข้าวไว้กินให้พอต่อความต้องการจะได้ไม่ต้องเปิดยุ้งโดยไม่จำเป็น

กลุ่มพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อการเฉลิมฉลองหลังฤดูกาลเก็บเกี่ยว

เป้าหมายสำคัญของชาวนาภายหลังฤดูกาลเก็บเกี่ยวนั้นเพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณกับเทพอารักษ์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายที่ให้ความคุ้มครองปกป้องรักษาข้าวไม่ให้มีนกก หนู แมลงมารบกวน ทำลาย ตลอดจนคน และสัตว์เลี้ยงให้มีความปลอดภัยตลอดฤดูกาล จนกระทั่งเก็บเกี่ยวสำเร็จและใช้ฤดูหลังการเก็บเกี่ยวเพื่อขอโหสิกรรมทางกายและวาจาทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจพร้อมกับมีการเลี้ยงอาหารเพื่อนบ้านพร้อมกันไปด้วย ซึ่งพิธีกรรมนี้มีเป้าหมายหลักเพื่อการเฉลิมฉลอง

1. พิธีลาซัง

เป็นพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในแถบจังหวัดชายแดนภาคใต้ของประเทศไทย หมายถึง เป็นการลาต้นข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้ว การทำพิธีจะทำกันประมาณเดือน 5 หรือเดือน 6 ของทุกปี ชาวนาจะทำการฉลองนาที่เรียกว่า “ลาซัง” (ปุยมือเน) เพื่อเป็นการแก้บนหรือเช่นสังเวทเพชอารักษ์สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เคยบนบานมาก่อนและเพื่อบนบานไว้สำหรับปีต่อไปให้ได้ข้าวอุดมสมบูรณ์เหมือนเดิม พิธีกรรมที่กำหนดขึ้นอยู่กับความพร้อมของชาวบ้าน โดยผู้อาวุโสประจำหมู่บ้านจะมีการกำหนดวันและสถานที่ ซึ่งมักจะทำกันบริเวณกลางหมู่บ้าน หรือกลางทุ่ง โดยการทำพิธีกรรมจะจัดแบ่งออก 2 ส่วน ส่วนแรก เป็นการจัดพิธีแต่งงาน และส่วนที่สอง เป็นการเช่นไหว้ การจัดพิธีแต่งงานให้หมอไสยศาสตร์เอาซังข้าวที่ชาวบ้านตัดหรือถอนมาจากนาทุกแปลง แปลงละ 2-3 ต้น นำมารวมกันแล้วแบ่งซังออกเป็น 2 กอง กองหนึ่งทำเป็นหุ่นผู้ชายและอีกกองหนึ่งทำเป็นหุ่นผู้หญิง หุ่นผู้ชายให้ตั้งชื่อว่า “ซุมพุก” หุ่นผู้หญิงให้ชื่อว่า “สุนทรี” เพื่อทำพิธีแต่งงาน โดยมีมีการนับถือในที่นี้ว่าเป็นผีเสื้อคลันดาลประสิทธิ์ประสาทความอุดมสมบูรณ์ของข้าวกล้าพืชผลและกำจัดศัตรูพืชทั้งมวล (ผีเสื้อเพี้ยนมาจาก “ผีเชื้อ” เชื้อหมายถึง บรรพบุรุษ ปู่ ย่า ตา ทวด คนไทยในแคว้นลาวเหนือเรียก “แดน” หมายถึง เทวดา) หลังจากนั้นจัดเสื่อขึ้นต่างหาก 1 ผืนนำหุ่นทั้งสองตั้งคู่กัน หุ่นซุมพุกตั้งขวามือและหุ่นสุนทรี ตั้งด้านซ้าย ประกอบพิธีแต่งงานและนำเขียนหมาก หมอนสำหรับหนุนรูปเทียนและสำรับกับข้าวทำขวัญให้กับหุ่นทั้งสอง และเมื่อเสร็จพิธีแต่งงานผู้ร่วมงานได้ช่วยกันอาบน้ำ ทาแป้ง ประพรมน้ำหอมให้ซุมพุก จากนั้นนำซุมพุกไปริมป่าใกล้ ๆ ท้องนาช่วยกันตัดเชือกที่มัดตัวซุมพุกให้ขาดเพื่อทำลายซุมพุกแล้ว โยนซังจากที่เป็นซุมพุกสู่ท้องฟ้า จากนั้นอันเชิญเจ้าที่นาให้มารับเครื่องเช่นไหว้และขอพรให้การทำนาให้ได้ผลผลิตงอกงาม พิธีกรรมที่กำหนดขึ้นอันเป็นการเสร็จพิธี ส่วนการเช่นไหว้ เจ้าที่และแม่โพสพ มีการจัดตั้งศาลเพียงตาขึ้นจากผู้เข้าร่วมพิธีมีการนำเครื่องสังเวทอันประกอบไปด้วยคอกมะพร้าว และมะพร้าวอ่อน ๆ 1 ลูก น้ำ และข้าวเหนียว ข้าวเจ้า แกงเป็ดแกงไก่ (อาจใช้ไข่ไก่และไข่เป็ดแทนได้) ปลาหมี่หัวมีหาง

2. พิธีสู่ขวัญควาย หรือ ฮ้องขวัญควาย

เป็นพิธีที่ทำขึ้นประมาณเดือนตุลาคม-พฤศจิกายนของทุกปี โดยจะใช้เวลาประมาณ

1 วัน หลังฤดูกาลเก็บเกี่ยวทั้งนี้เพื่อเป็นการเตือนใจให้ชาวนาได้ระลึกถึงบุญคุณของควายที่ได้ให้แรงงานไถนาให้คนสามารถปลูกข้าวได้ ซึ่งบางครั้งอาจมีการเขียนตี คำว่า ใช้แรงงานในการไถคราด อันเป็นของหนัก เพื่อหว่าน เพาะปลูกข้าวจนคนได้รับผลประโยชน์จากควายและเพื่อเป็นการขอขมาที่ได้ล่วงเกิน เป็นการสอนให้คนได้รู้จักความกตัญญูรู้คุณ มีเมตตา กรุณา สำนึกในความผิดของตน ชาวนา และอย่าให้มีเวรมีกรรมต่อไป จึงได้มีการตอบแทนบุญคุณ ควายด้วยวิธีสู่ขวัญควายขอ อโหสิกรรมต่อควาย การทำพิธีผู้ทำพิธีมักเป็นเจ้าของควายหรือในกรณี ที่ไม่สะดวกในการทำพิธี อาจให้ผู้อื่นทำแทนได้ ในการเตรียมอุปกรณ์หรือของใช้ที่ต้องนำมาประกอบพิธีชาวนาจะทำบายศรี ขึ้นมา 1 ชุด ซึ่งในบายศรีประกอบไปด้วยขนม ข้าวต้ม เหล้า 1 ไห ไก่กู่ ไข่ต้ม 1 คู่ เอียงหมายนา 1 ต้น (ดอกไม้จำพวกไพล ชิง ข่า มีเหง้าในดินสูงประมาณ 1 เมตร ดอกสีขาว หน่อในดินกินลวก หรือต้มจิ้ม น้ำพริก) ข้าวตอก ดอกไม้ หลากพลู ค้ายสายสิญจน์ผูกเขาควาย หน้อย่างดี 1 หาบ ข้าวเปลือก ข้าวสาร ถั่ว งา กล้วยสุก บางแห่งจะมี สะตวง 1 อัน (กระทงที่ทำจากกาบกล้วย) มีขัน ปูอาจารย์ ผ้าขาว ผ้าแดง เงิน 10 สลึง ปัจจุบันใส่ 12 บาท และเมื่อเตรียมอุปกรณ์หรือของใช้เป็นที่เรียบร้อยพอถึงวันพิธีชาวนาจะนำควายที่เตรียมไว้ออกมา นำเครื่องประกอบพิธีไปวางไว้ตรงหน้าควายแล้วใส่แอกเข้ากับควาย จากนั้นกล่าวคำ เชิญขวัญ เมื่อถึงท่อนที่ว่า “ปลดแอกแล้ว” ก็ให้ทำการปลดแอก แล้วนำข้าวตอกดอกไม้และเครื่องเช่นไหว้อื่น ๆ นำมาวางไว้ที่เขาควาย ผู้ทำพิธีรินเหล้า แล้วทำการกล่าวคำเชิญขวัญกับควายและนำเส้นด้ายมาผูกที่คอหรือเขาควายหลังจากกล่าวจบลงก็จะทำการป้อนข้าวป้อนน้ำให้แก่ควายเมื่อเสร็จพิธีบรรดาญาติพี่น้องที่มาร่วมงานมีการรับประทานอาหารร่วมกันการทำพิธีดังกล่าว อาจจะมีแตกต่างกันไปทั้งนี้ขึ้นอยู่กับรายละเอียดของท้องถิ่นนั้น ๆ

กล่าวโดยสรุป ในวิถีชีวิตชาวนาในสังคมไทยในแต่ละภูมิภาคไม่ว่าจะเป็นภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลางและภาคใต้ ต่างมีการดำเนินชีวิต มีวัฒนธรรมเฉพาะมีการสืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยมีความเชื่อมโยงกับหลักความเชื่อทางศาสนาเพื่อจุดมุ่งหมายหลัก คือ การพึ่งพาในสิ่งแวดล้อมที่เหนือจากธรรมชาติเพื่อแสดงความอ่อนน้อม บวงสรวง บูชา เสี่ยงทาย เพื่อปกป้อง คุ้มครองให้เกิดความปลอดภัยในชีวิต ทรัพย์สิน และความอุดมสมบูรณ์ก่อนเข้าสู่ช่วงฤดูกาลผลิต ระหว่างการผลิต และหลังการผลิตเพื่อให้ทั้งผู้ที่ปลูกข้าวรวมทั้งข้าวที่เป็นผลผลิตมีการเจริญเติบโต งอกงามและปลอดภัยตลอดระยะเวลาและทุกขั้นตอนที่ปลูก

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

สนธิ สมัครการ (2549, หน้า 1-6) กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (Cultural or culture change) มักจะมีผู้คนจำนวนมากนิยมพูดหรือเขียนรวมไปกับคำว่า “การเปลี่ยนแปลงทางสังคม” (Social change) เสมอบางคนก็เขียนขึ้นต้นด้วยคำว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคม แต่เมื่อได้

อธิบายกลับพูดถึงการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม แต่ก็มีบางคนเช่นกันที่ตัดปัญหาเกี่ยวกับการอธิบายคำทั้งสองแล้วใช้วิธีผนวกกันเข้ากลายเป็น “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม” (Social and Cultural change or Socio-cultural change) ไปเสียเลย การอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมส่วนใหญ่มักจะเป็นนักมานุษยวิทยาส่วนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจะเป็นนักสังคมวิทยาและนักรัฐศาสตร์เสียมากกว่า แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า จะไม่มีทั้งนักสังคมวิทยาและนักมานุษยวิทยาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมพร้อมกันไป การที่นักมานุษยวิทยาและนักสังคมวิทยา ไม่นิยมให้คำอธิบายคำดังกล่าว ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าโดยเนื้อหาของสาขาวิชาเน้นการศึกษาที่แตกต่างกัน นักมานุษยวิทยาจะเน้นศึกษาวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเป็นสำคัญ ส่วนนักสังคมวิทยา มักเน้นศึกษาสังคมของมนุษย์ซึ่งจะมีทั้งโครงสร้างของสังคม การจัดระเบียบสังคมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนวมอยู่ด้วย เช่น เอ็ฟเวอร์เรท โรเจอร์ส (Roger, 1969, p. 3) ที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่า เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากโครงสร้างและหน้าที่ของระบบทางสังคมซึ่งการศึกษาการเปลี่ยนแปลงนั้นจะมีมิติ ของเวลาเข้ามาเกี่ยวข้องในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงด้วย ดังนั้นความจำเป็นในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จึงเป็นเหตุผลที่แตกต่างกันไปตามที่กล่าวแต่อย่างไรก็ตามคำทั้งสองคำนี้ก็มักจะอยู่ควบคู่กันเสมอไม่ว่าในอดีตหรือปัจจุบัน เพราะวัฒนธรรมคือ “วิถีชีวิตทั้งหมดของสังคมใดสังคมหนึ่ง” ซึ่งหมายความว่า “กลุ่มชนที่รวมกันอยู่อย่างมีระเบียบภายใต้วิถีชีวิตแบบใดแบบหนึ่ง” หรือ จะพูดอย่างง่าย ก็คือ สังคมนั้นประกอบ ด้วยบุคคลต่าง ๆ มารวมกัน ส่วนวัฒนธรรม ก็คือ แนวทางของพฤติกรรมที่แต่ละคนยึดปฏิบัติสืบทอดต่อ ๆ กันมา ดังนั้นเพื่ออธิบาย การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างชัดเจน สนิท สมักรการ (2542) ได้อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม น่าจะหมายถึง การเปลี่ยนในระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิตของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งซึ่งย่อมจะมีวิถีชีวิตเป็นของตนเอง ซึ่งโดยทั่วไปยากที่จะสังเกตเห็นได้ แต่ถ้าเป็นนักสังคมศาสตร์ศึกษาโดยทั่วไปจะศึกษาสังเกตพฤติกรรมของมนุษย์ที่ประพฤติปฏิบัติต่อกัน ฉะนั้นแบบแผนพฤติกรรมจึงถือได้ว่าเป็นข้อกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์แต่ข้อกำหนดดังกล่าวก็ต้องขึ้นอยู่กับอำนาจบังคับ (Sanctions) ด้วย ซึ่งบางเรื่องก็มีบทลงโทษที่รุนแรง แต่บางเรื่องก็มิได้มีข้อกำหนดลงโทษแต่อย่างใด เช่น บางสังคมวางข้อห้ามการแต่งงานระหว่างบิดา มารดากับบุตร หรือพี่น้องร่วมบิดาแต่งงานกันเอง ฯลฯ ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้น น่าจะหมายถึง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับพฤติกรรมของคนในสังคม โดยเฉพาะพฤติกรรมสังคม (Social behavior) หรือการกระทำทางสังคม (Social action) ที่เกิดจากความสัมพันธ์ต่อกันทางสังคมไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสามี-ภรรยา บิดา-บุตร มารดา-บุตร ครู-ศิษย์ หญิง-ชาย ฯลฯ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเวลาที่แตกต่างกัน รวมถึงสถานภาพและบทบาทที่ปรากฏในสังคมด้วย เช่น เมื่อร้อยปีที่

ผ่านมาตรฐานภาพและบทบาทของสตรีไทยมีความแตกต่างไปจากสภาพภาพและบทบาทของสตรีในปัจจุบันอย่างมาก นับตั้งแต่เป็น “ข้างเท้าหลัง” ไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ บทบาทส่วนใหญ่อยู่ภายในครอบครัว แต่เมื่อเวลาได้เปลี่ยนแปลงไปสู่สถานภาพของสตรีได้มีความเท่าเทียมกับเพศชาย คือได้เรียนหนังสือ ทำงานนอกบ้านและบริการสาธารณะ สิ่งที่เกิดขึ้นนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของสตรีไทยใน 100 ปีที่ผ่านมา ฯลฯ หรือการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ที่รวมกันเข้าในรูปของการจัดองค์การทางสังคมต่าง ๆ เช่น การเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบาลซึ่งก่อให้เกิดมีความเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ภาพระหว่างราษฎรกับผู้ปกครอง เป็นต้น

การอธิบายเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ยังปรากฏอยู่ในหนังสืออีกหลายเล่ม เช่น หนังสือ “มานุษยวิทยา สังคม และวัฒนธรรม” ของนิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ (2550, หน้า 247) ได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในทำนองเดียวกับสนธิ สมัครการ (2542) โดยอธิบายว่า การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบแผนของการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมที่บุคคลในสังคม ได้ประพฤติปฏิบัติติดต่อกันมาเป็นระยะเวลาอันนาน ไปสู่แบบแผนใหม่ที่ยังไม่เคยชินหรือไม่เคยปฏิบัติมาก่อน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมานั้นเป็นสิ่งที่ไม่ค่อยมีผู้ใดให้ความสนใจว่าใครเป็นผู้ริเริ่มในระบบพฤติกรรมและใครเป็นผู้สร้างหรือเป็นผู้กระทำ แต่การกระทำหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงหรือมีการเลียนแบบอย่างกันอย่างไม่รู้ตัว การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นอาจจะเปลี่ยนช้าหรือเร็วก็ได้ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกาลเวลาและ/หรือสมาชิกในสังคมนั้น ๆ ด้วยว่าจะยอมรับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหรือไม่ โดยเฉพาะสังคมไทยในปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในด้านต่าง ๆ ทั้งทางด้านศิลปะ ศาสนา เทคโนโลยี ฯลฯ (สุพัตรา สุภาพ, 2543, หน้า 104) นอกจากนั้น การที่จะทำความเข้าใจในเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมได้ จะต้องทราบถึงปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมด้วย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้ (นิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ, 2550, หน้า 247-251)

1. ขบวนการทางจิตวิทยา ได้แก่ การรับรู้ (Perceiving) แบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ

1.1 การรับรู้โดยไม่รู้ตัว (Subliminal perception) ได้แก่ การที่คนเรารับความรู้สึกที่คล้ายกันและแสดงพฤติกรรมที่ใกล้เคียงกัน โดยไม่รู้ตัว เช่น การที่มีผู้ฟังรู้สึกประทับใจหรือไม่ประทับใจกับสุนทรพจน์ที่มีผู้กล่าว และมีการแสดงออกทางสีหน้าแตกต่างกันไป มีความรู้สึกโกรธ ดีใจ เศร้า ฯลฯ ซึ่งความรู้สึกนี้ไม่สามารถหรืออธิบายได้เป็นความเข้าใจและการแสดงออกทางใบหน้าหรือท่าทาง แต่เข้าใจสังคมและวิถีการดำเนินชีวิตก็จะเข้าใจสังคมว่า มีการเปลี่ยนแปลงค่านิยมพื้นฐาน ได้อย่างอัตโนมัติ การเปลี่ยนแปลงนี้มาจากภายนอกและทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ทางสังคมและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

1.2. การรับรู้ถึงรู้ตัว (Marginal perception) เป็นการรับรู้ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นรอบตัวแต่ไม่ได้ให้ความใส่ใจต่อสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นและไม่มีการแสดงออกอย่างเปิดเผยมีผลทำให้มีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมว่าจะทำอะไร กิดอะไร ใครเป็นต้นเหตุการกิด

2. ประสบการณ์ที่ผ่านมาในอดีต จนลืมนไปแล้วเป็นประสบการณ์อย่างหนึ่งอย่างใดที่เกิดขึ้นแต่ไม่สามารถจำได้ แต่มีผลต่อพฤติกรรม เช่น ปฏิกริยาท่าทางและบุคลิกภาพหรือเป็นเรื่องเกี่ยวกับความคิดเห็นของคนอื่นแต่เราได้นำมาใช้ได้แย่งเพื่อใช้เป็นเหตุผลหรืออาจจะเป็นการลอกเลียนแบบพฤติกรรมทางสังคมมาเป็นของตนและมักลืมนว่าสิ่งนั้นเป็นส่วนที่ได้จากการรับรู้และนำมาใช้ประยุกต์กับสังคมใหม่เพื่อให้เข้ากับยุคสมัยของสถานการณ์และสภาพแวดล้อมนั้น ๆ

3. การเรียนรู้ เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์และนำมาปรับใช้ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม แม้บางครั้งจะไม่ตั้งใจที่จะเรียนรู้วัฒนธรรมของผู้อื่น แต่ที่มีการปฏิบัติตามอาจอยู่ภายใต้เงื่อนไขของสังคมอยู่เสมอด้วยการเรียนรู้และปฏิบัติตาม

4. การเปลี่ยนแปลงนิสัย กิจวัตร หรือพฤติกรรมโดยอัตโนมัติ การเกิดขึ้นอาจเกิดขึ้นอย่างไม่รู้ตัว หรือ เกิดจากความเบื่อซ้ำ ๆ ซาก ๆ จำเจของมนุษย์ที่ได้เปลี่ยนพฤติกรรมไปโดยไม่มีใครชี้แนะ หรือเป็นการเปลี่ยนที่เกิดตามธรรมชาติ

5. การเลียนแบบ เป็นสิ่งที่พบเห็นอยู่ในสังคมเสมอ ๆ เช่น ท่าทาง การเดิน สำนวน การพูดจา ฯลฯ ซึ่งอาจเกิดจากการเรียนรู้มาก่อน เป็นการรับวัฒนธรรมใหม่ ๆ มาใช้ หรือเป็นการหยิบยืมวัฒนธรรมต่างถิ่นเข้ามาใช้โดยนำมาดัดแปลงให้เข้ากับตน

6. ความคิดเห็น เป็นข้อสันนิษฐานหรือ ขบวนการเสนอความเห็น และการเปรียบเทียบเรื่องใดเรื่องหนึ่งให้ผู้อื่นฟัง เช่น วันนี้เขาอารมณ์ดีกว่าเมื่อวาน หรือคนนี้มีความสามารถมากกว่าคนโน้น ซึ่งเป็นการใช้ความคิดเห็นส่วนตัวในการตัดสินใจเหตุการณ์ หรือมีประสบการณ์ต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างเพียงพอซึ่งทำให้อื่นคิดคล้อยตามมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนทัศนคติ ความเชื่อ และค่านิยมเกิดขึ้นได้

7. การ โยกย้ายถิ่น เป็นการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งใหม่และกลุ่มคนใหม่ การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อสร้างความยอมรับและทำให้ผู้ที่ย้ายมาใหม่มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากจนไม่สามารถสังเกตเห็นได้

8. สภาวะจิตไร้สำนึก พฤติกรรมที่แสดงเกิดจากการบงการ โดยอัตโนมัติ เป็นความเคยชินที่ฝังใจทีละเล็กทีละน้อย เช่น การเชื่อฟังและทำตามผู้ใหญ่

9. การสร้างความรู้สึกร่วมและผูกพันทางสังคม เป็นพฤติกรรมร่วมที่แสดงจากความรู้สึกอารมณ์ เช่น การเชียร์กีฬาพร้อมกัน การเดินขบวนประท้วง ฯลฯ ซึ่งเป็นการ โน้มน้ำอารมณ์ให้ไปแนวทางเดียวกัน

การอธิบายเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงสังคมอีกเล่มหนึ่ง ที่ได้พยายามจะอธิบายความแตกต่างระหว่างการเปลี่ยนแปลงทางด้านวัฒนธรรมและสังคม ปรากฏอยู่ในหนังสือ “สังคมและวัฒนธรรม” เป็นของภาควิชาสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่เขียนโดยสุริชัย หวันแก้ว (2551, หน้า 156-158) ในหัวข้อ “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม” ซึ่งสุริชัย ได้จำแนกวัฒนธรรมออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ วัฒนธรรมด้านวัตถุ (Material culture) คือ มีลักษณะเป็นรูปธรรมและสามารถสังเกตเห็นได้ง่าย เช่น สิ่งของเครื่องใช้ อันเป็นสิ่งประดิษฐ์ที่มนุษย์สร้างขึ้น และวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ (Non-material culture) คือ เป็นสิ่งที่สังเกตเห็นได้ยากและลึกซึ้ง เพราะเป็นนามธรรม เช่น ระบบค่านิยม บรรทัดฐานและสัญลักษณ์ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม จึงหมายถึง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในด้านต่าง ๆ ที่มนุษย์ประดิษฐ์หรือสร้างขึ้น และที่สำคัญ คือ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านค่านิยม บรรทัดฐานและระบบสัญลักษณ์ต่าง ๆ ในสังคมนั้น ๆ ซึ่งสามารถจำแนกประเภทของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม ได้จากแหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลง และแหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลงจากภายในระบบสังคม

1. แหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลง

1.1 การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ประกอบด้วย การเปลี่ยนแปลงจากภายใน

(Endogenous change) เช่น จากการประดิษฐ์คิดค้นวิธีการผลิต จากการต่อสู้ขัดแย้งระหว่างกลุ่มและกระบวนการในสังคม จากการริเริ่มดำเนินการเปลี่ยนแปลง จากชนชั้นนำ หรือ จากขบวนการปฏิวัติโดยประชาชน และการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก (Exogenous change) เช่น การรับเอาเทคโนโลยีหรือสิ่งประดิษฐ์ (Invention) จากภายนอก

1.2 จากหน่วยงานหรือสถาบัน เช่น จากสถาบันทางการเมือง สถาบันทางเศรษฐกิจ หรือ สถาบันความเชื่อหรืออุดมการณ์

1.3 มีปัจจัยการเปลี่ยนแปลงอะไรหรือสภาพเงื่อนไขก่อนการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างไร

1.4 กลุ่มสังคมใดที่เริ่มการเปลี่ยนแปลง เป็นกลุ่มเศรษฐกิจ กลุ่มการเมือง กลุ่มศาสนา หรือ กลุ่มปัญญาชน ฯลฯ

2. แหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลงจากภายในระบบสังคม

2.1 การใช้สิทธิอำนาจในสังคมบางครั้งมักก่อให้เกิดการต่อต้านอย่างเปิดเผยหรืออย่างลับ ๆ หรือบางครั้งอาจมีปัญหาจากการดูแลอำนาจ

2.2 กระบวนการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) อาจไม่มีความสมบูรณ์หรือได้รับโอกาสในทางปฏิบัติไม่เท่ากัน เกิดความขัดแย้งหรือเลือกปฏิบัติ

2.3 กระบวนการแข่งขันและขัดแย้งภายในระหว่างกลุ่ม

2.4 เกิดความเหลื่อมล้ำในสังคมทางในด้าน โอกาสชีวิตและทรัพย์สินระหว่าง
ฐานันดร ระหว่างชนชั้นต่าง ๆ และระหว่างกลุ่มต่าง ๆ

2.5 กลุ่มครอบครองผลประโยชน์อยู่แล้วอาจขัดขวางการเปลี่ยนแปลงอันจะทำให้
กลุ่มของตนมีฐานะต่ำกว่า และมีการกระจายผลประโยชน์

ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม สุริชัย ได้ให้คำจำกัดความว่า เป็นระบบสังคม
กระบวนการแบบอย่างหรือรูปแบบทางสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณี
ระบบครอบครัว หรือระบบการปกครองไม่ว่าจะเป็นด้านใดก็ตาม การเปลี่ยนแปลงนี้อาจเป็นไป
ในทางก้าวหน้าหรือถดถอยหรือเป็นไปอย่างถาวร ชั่วคราว โดยมีการวางแผนหรือไม่มีการวางแผน
อาจมีประโยชน์หรือมีโทษ ซึ่งคำจำกัดความของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตามที่กล่าวข้างต้น
การเปลี่ยนแปลงทางสังคม นั่นก็คือ เป็นเรื่องเกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมโดย
ไม่จำเป็นว่าจะจะเป็นในแง่ดีหรือไม่ดีโดยเริ่มมีพัฒนาการมาตั้งแต่สังคมในอดีตที่มีการเปลี่ยนแปลง
เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้งานของ นิเทศ ดินฉะกุล (2551, หน้า 7) เรื่อง การเปลี่ยนแปลงทาง
สังคมและ วัฒนธรรม ยังได้เสนอแนวคิดของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Conceptualization of
social change) นั้นมักจะหมายถึง การเปลี่ยนแปลงของ โครงสร้างหรือรูปแบบของความสัมพันธ์
และการปะทะสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับบทบาท ระเบียบ แบบแผน ค่านิยม และ
วัฒนธรรมซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดขึ้นมีหลายระดับตั้งแต่ระดับบุคคลไปจนถึงระดับโลก
ที่มีความสลับซับซ้อนระหว่างกัน ในสิ่งต่าง ๆ ของโครงสร้าง รวมทั้งความสัมพันธ์กับปัจจัยด้าน
อื่น ๆ ที่ไม่ใช่ทางสังคมด้วย เช่น การเปลี่ยนแปลงทางนิเวศวิทยา ประชากรและเทคโนโลยี ฯลฯ
ซึ่งการเปลี่ยนแปลงสังคมที่เกิดขึ้นนั้น ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงสามารถศึกษาได้จากประเด็น
ต่าง ๆ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550, หน้า 78) ดังนี้

1. จำนวนของการเปลี่ยนแปลง (The amount of a change) เป็นการเน้นที่ความสำคัญ
ของการเปลี่ยนแปลงมีปริมาณความสำคัญมากน้อยขนาดไหนและมีผลกระทบต่อสังคมอย่างไร
2. ระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลง (The duration of a change) มีการเปลี่ยนแปลง
อย่างช้า ๆ หรือฉับพลัน ถ้าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันจะมีความแตกต่างกับการใช้
เวลามาก
3. ธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลง (The nature of a change) โดยทั่วไปการเปลี่ยนแปลง
ที่เป็นไปตามธรรมชาติสามารถแบ่งออกได้ 3 แบบ คือ

3.1 การเปลี่ยนแปลงแบบวิวัฒนาการ การเปลี่ยนแปลงมีลักษณะเปลี่ยนไปอย่างช้า ๆ โดยไม่รู้ตัว การเปลี่ยนแปลงนี้จะไม่ส่งผลกระทบต่อความรู้สึกหรือวิถีการดำเนินชีวิตของคนต่อประชาชน เช่น การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

3.2 การเปลี่ยนแปลงแบบพัฒนา การเปลี่ยนแปลงนี้จะมีลักษณะของแผนการในการดำเนินการและจุดมุ่งหมายที่แน่นอน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงให้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้พัฒนาขึ้นยิ่งกว่าเดิมด้วยวิธีการอย่างช้า ๆ จนประชาชนเกิดการยอมรับ

3.3 การเปลี่ยนแปลงแบบปฏิวัติ เป็นการเปลี่ยนอย่างฉับพลันที่ทันใดจากระบบสังคมหนึ่งไปอีกระบบสังคมหนึ่ง เป็นการจัดโครงสร้างเสียใหม่ซึ่งการเปลี่ยนแปลงด้วยวิธีการนี้จะนำมาซึ่งผลกระทบต่อสภาพความรู้สึก และจิตใจของประชาชนเป็นอย่างยิ่ง

กล่าวโดยสรุป การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของนักวิชาการต่างได้ให้ความหมายของการเปลี่ยนแปลงที่มีในลักษณะคล้ายกันหรือในทำนองเดียวกันที่ว่า การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิตของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ซึ่งย่อมมีวิถีชีวิตเป็นของตนเองแต่โดยทั่วไปแล้ว การเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่ยากต่อการสังเกต หรือให้ความสนใจว่าใครเป็นผู้ริเริ่มในระบบพฤติกรรม และใครเป็นผู้สร้างหรือผู้กระทำ บางครั้งอาจจะมีการเลียนแบบอย่างแบบไม่รู้ตัวและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะช้าหรือเร็วขึ้นอยู่กับกาลเวลาและหรือสมาชิกในสังคมนั้น ๆ ด้วยว่าจะยอมรับกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหรือไม่ ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างหรือรูปแบบของความสัมพันธ์ และการปะสัมพันธ์กันทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับระเบียบแบบแผน ค่านิยม และวัฒนธรรม ไม่ว่าจะจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่าง สามิ-ภรรยา บิดา-บุตร ครู-ศิษย์ หญิง-ชาย ฯลฯ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับช่วงเวลา สถานภาพ บทบาท ที่ปรากฏในสังคมซึ่งแหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลงอาจจะมีที่มาจากเปลี่ยนแปลงภายใน เช่น การประดิษฐ์คิดค้น จากการต่อสู้ทางชนชั้น ระหว่างกลุ่มหรือกระบวนในสังคม หรือการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก เช่น การรับเทคโนโลยี หรือมาจากการเปลี่ยนแปลงภายในระบบสังคม เช่น สิทธิอำนาจในสังคม การบวนการขัดเกลาทางสังคม ความเหลื่อมล้ำทางสังคม กระบวนการแข่งขัน แต่อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ยังเกี่ยวข้องกับปัจจัยด้านอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับทางสังคมอยู่ด้วย เช่น นิเวศวิทยา ประชากร เทคโนโลยี ระบบข้อมูลข่าวสาร และนวัตกรรมใหม่

ดังนั้นการที่จะศึกษาการดำรงชีวิตของชาวนาโดยควบคู่ไปกับวิถีชีวิตการปลูกข้าวด้วยการอาศัยวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือยังคงรักษาต่อไปได้หรือไม่หรือมีปัจจัยหรือผลกระทบอย่างไร

ที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวที่อยู่ควบคู่กับสังคมชาวนาไทยมาช้านานจึงต้องสิ้นสุดลง และเพื่อศึกษาสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดในสังคมชาวนาชนบทผู้เขียน จึงได้นำแนวคิดทางด้านสังคมวิทยาชนบทเข้ามาศึกษาเพื่อรู้ถึงพื้นฐานหรือเบื้องลึกของสังคมของชาวนาเพื่อศึกษาถึงสังคมของชาวนา การจัดระเบียบ องค์ประกอบในการจัดระเบียบ การควบคุมสังคม การเปลี่ยนแปลงทางสังคม การนำแนวคิดนี้มาจะหาคำตอบ หรือตอบปัญหาของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของสังคมชาวนาได้ดียิ่งขึ้น

ทฤษฎีวิวัฒนาการ วัฒนธรรมข้าว และการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

ตามที่ได้มีการแยกอธิบายความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม” “การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม” และ “การเปลี่ยนแปลงทางสังคม” มาแล้วข้างต้น ดูเหมือนว่าผู้ที่สนใจศึกษาเรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จะมีความสับสนกับคำเหล่านี้อย่างมากว่า แท้จริงแล้ววัฒนธรรมคืออะไร การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมคืออะไร การเปลี่ยนแปลงทางสังคมคืออะไร แต่เมื่อได้นำคำเหล่านี้มาอธิบายและศึกษาร่วมกันแล้ว ผู้ศึกษาวัฒนธรรมหรือสังคมก็มีความรู้สึกที่มีความเข้าใจในสิ่งที่จะศึกษาเพิ่มขึ้น ดังนั้นเพื่อศึกษาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยทางด้านสังคมที่มีต่อวัฒนธรรมข้าว การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และปัญหาของชาวนา ผู้เขียนเห็นว่า ถ้าได้นำทฤษฎีทางวัฒนธรรม และทางด้านสังคมวิทยาเข้ามาใช้ เป็นเครื่องมือในการศึกษาในครั้งนี้ จะมีส่วนช่วยในการอธิบายหรือตอบ โจทย์กับงานวิจัยนี้ได้

ทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolutionary theories)

การศึกษาเกี่ยวกับทฤษฎีทางวัฒนธรรมแต่เดิมใช้แนวคำสอนเก่าตามคัมภีร์ไบเบิลและคริสต์ศาสนาในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยกล่าวว่า สิ่งมีชีวิตในโลก ไม่ว่าจะเป็พืชหรือสัตว์ เกิดจากพระเจ้าทั้งสิ้น นักมานุษยวิทยาได้เริ่มต้นศึกษาและได้เสนอทฤษฎีวิวัฒนาการมาตั้งแต่ประมาณกลางคริสต์ศตวรรษที่ 18 แล้ว โดยพยายามที่จะศึกษาจุดกำเนิดและการเปลี่ยนแปลงของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในโลก (บุญเดิม พันธรอบ, 2528, หน้า 51) จนกระทั่งในปี ค.ศ. 1859 แนวความคิดวิวัฒนาการของชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) ได้มีอิทธิพลต่อนักคิดเหล่านั้น โดยได้มีการตีพิมพ์อยู่ในหนังสือ “The origin of species” ที่ถือได้ว่าเป็นงานของนักประวัติศาสตร์วิทยาศาสตร์สมัยใหม่เป็นชิ้นแรกที่ได้เสนอทฤษฎีวิวัฒนาการ ซึ่งทฤษฎีดังกล่าวนี้ ชาร์ลส์ ดาร์วิน เรียกว่า “กฎแห่งการเลือกสรรทางธรรมชาติ” (Law of natural selection) ซึ่งเป็นการศึกษาเฉพาะวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ทางกายภาพ (Franklin, 1970, pp. 101-145) ที่เกิดจากการต่อสู้เพื่อ การดำรงอยู่ของสิ่งมีชีวิต จุดกำเนิดของสิ่งมีชีวิตและได้นำมาสรุปเป็น “ทฤษฎีวิวัฒนาการ” ดังนี้ คือ

1. สิ่งมีชีวิตมากมายมีการดำรงชีวิตที่ดี
2. จำนวนของสิ่งมีชีวิตมีแนวโน้มจะเพิ่มสูงขึ้นตามความหมายของการอยู่รอด
3. ผลกระทบ คือ จะมีการต่อสู้เพื่อความมีชีวิตรอดภายในสิ่งมีชีวิตอย่าง

เดียวกันและระหว่างสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ 4. การต่อสู้ สิ่งมีชีวิตที่แข็งแรงเหมาะสมและปรับตัวได้ในที่สุด จะมีชีวิตอยู่ต่อไป และสิ่งมีชีวิตที่อ่อนแอกว่าจะถูกทำลายหรือตายในที่สุด (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2551, หน้า 144)

การเสนอแนวความคิดดังกล่าวของชาร์ลส์ ดาร์วิน ได้เป็นที่สนใจของทั้งนักสังคมวิทยา นักสังคมศาสตร์และนักมานุษยวิทยาเป็นอย่างมากโดยแบ่งออกเป็น 2 แนวคิด คือ แนวคิดแรก เป็นแนวคิดของนักวิวัฒนาการสายเดี่ยว (Unilinear evolution) และแนวคิดที่สอง เป็นแนวคิดของนักวิวัฒนาการหลายสาย (Multilinear evolution)

1. วิวัฒนาการสายเดี่ยว มีความเชื่อว่า วิวัฒนาการที่เกิดขึ้นจะต้องมีลำดับหรือเป็นขั้นตอนของการพัฒนาที่ตียิ่งขึ้น ซึ่งนักวิชาการที่มีแนวความคิดในเรื่องของลำดับการพัฒนา มีทั้งนักมานุษยวิทยาและนักสังคมวิทยา เช่น เฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer, 1820-1903) นักสังคมวิทยาชาวอังกฤษ เลวิส เฮนรี มอร์แกน (Lewis Henry Morgan, 1818-1881) และ เอ็ดเวิร์ด บี. ไทเลอร์ (Edward B. Tylor, 1832-1917) นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษ นักวิชาการที่กล่าวมาแล้วนี้ ถึงแม้ว่าในแต่ละคนจะมีแนวคิดเรื่องวิวัฒนาการสายเดี่ยวที่เป็นขั้นตอนเหมือนกัน แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ทุกคนจะมีความเชื่อที่เกิดขึ้นในแต่ละขั้นตอนที่เหมือนกัน กล่าวคือ

สเปนเซอร์ เป็นนักวิวัฒนาการร่วมสมัยกับดาร์วิน (อมรา พงศาพิชญ์, 2549, หน้า 8) ที่ได้นำเอาความคิดการวิวัฒนาการเข้ามาสู่แนวความคิดเรื่องของสังคม เขาเห็นว่า ความก้าวหน้ามักจะเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับวิวัฒนาการเสมอ และได้เสนอผลงานของเขาไว้ในหนังสือ "Principle of sociology" โดยมีความเชื่อที่ว่า วิวัฒนาการทางสังคมเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติในโลกและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างง่าย ๆ มาเป็นสังคมที่มีความสลับซับซ้อนจากลักษณะที่เป็นอย่างเดี่ยว (Homogenous) มาเป็นหลาย ๆ อย่างผสม (Heterogenous) (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2521, หน้า 32) ซึ่งงานที่เขาศึกษาได้เสนอวิวัฒนาการของการแต่งงานจากการแต่งงานแบบมีสามีภรรยาหลายคนหรือมากคู่มากเมีย (Polygamy) มาเป็นแต่งงานแบบคู่เดียวเมียเดียว (Monogamy) โดยกล่าวว่า การวิวัฒนาการของสังคมเกิดจากการเพิ่มการแบ่งงานกันทำตามความสามารถพิเศษ และความซับซ้อนของสังคม (บุญเดิม พันรอบ, 2528, หน้า 53)

ไทเลอร์ ได้อธิบายวิวัฒนาการวัฒนธรรมในผลงานของเขา ที่ชื่อว่า "Primitive Culture" ในปี ค.ศ. 1871 โดยได้สนใจศึกษาวิวัฒนาการความเชื่อหรือศาสนาของมนุษย์แต่ไม่สนใจเทคโนโลยีมากนัก ความเห็นของไทเลอร์ มนุษย์มีวิวัฒนาการมาหลายขั้นตอนโดยวิวัฒนาการขั้นตอนแรกเริ่มจากวิญญาณนิยม (Animism) (บุญเดิม พันรอบ, 2528, หน้า 52-53) โดยเชื่อว่า กุติผีหรือวิญญาณต่าง ๆ ที่สิงสถิตอยู่ตามธรรมชาติ ได้แก่ ต้นไม้ ผืนดิน กุณา แม่น้ำลำธาร และต่อมาวิวัฒนาการได้กลายมาเป็นจากความเชื่อในศาสนาที่มีเทพเจ้าหลายพระองค์ (Polytheism)

และเหลือเพียงพระองค์เดียวแทน (Monotheism) (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2551ง, หน้า 147) และในที่สุดความเชื่อเหล่านั้นก็ได้วิวัฒนาการกลายเป็นความเชื่อแบบวิทยาศาสตร์ในที่สุด

มอร์แกน ได้เขียนหนังสือ สังคมโบราณ "Ancient society" ไว้เมื่อปี ค.ศ. 1877 โดยได้รวบรวมข้อมูลจากสังคมระดับเผ่า (Tribal society) ที่อยู่ในออสเตรเลียและทวีปอเมริกา รวมไปถึงวัฒนธรรมของกรีกและโรมันเพื่อแสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมของมนุษย์ได้มีวิวัฒนาการมาจากภาวะของความหยาบกระด้างเข้ามาสู่ภาวะของอารยธรรม กล่าว คือ วิวัฒนาการนั้นเป็นไปเพื่อสิ่งที่ดีขึ้นและก้าวหน้าขึ้น (สนิท สมัครการ, 2549, หน้า 16) ต่อมาในปี ค.ศ. 1954 ได้พิมพ์หนังสือเรื่อง The league of the iroquois หนังสือเล่มนี้ยังคงสนใจในเรื่องระดับชนเผ่าเช่นเคย แต่ต่างกันตรงที่ว่า หนังสือเล่มนี้เป็นการศึกษาความเป็นอยู่ของพวกอินเดียนแดงเผ่าอิโรควัวส์โดยเฉพาะ นอกจากนั้น ยังได้ศึกษาถึงสิทธิ หน้าที่และระบบครอบครัวกับเครือญาติในหมู่ชนเผ่าอินเดียนแดง แต่เนื่องจากประสบการณ์ที่เคยเป็นนักกฎหมายมาก่อน และเคยศึกษาระบบชนเผ่านี้มาระยะหนึ่งแล้ว ทำให้เขาได้หันมาสนใจศึกษาถึงสิทธิทางครอบครัวรวมถึงสิทธิประโยชน์ และการเสียผลประโยชน์ของอินเดียนแดงเพิ่ม ผลของการศึกษาชนเผ่า มอร์แกนเห็นว่า พฤติกรรมของสถาบันสังคมพื้นฐานที่เขาศึกษา คือ สถาบันครอบครัวและเครือญาตินั้นมีความเป็นมาเป็นลำดับขั้น มันไม่ได้เกิดขึ้นมาในขณะที่เขาเห็นและเจริญทันทีทันใดแต่มันผ่านขั้นตอนมาเป็นลำดับ (นิยพรธ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ, 2550, หน้า 75) ซึ่งมอร์แกนได้แบ่งวิวัฒนาการของสังคมและวัฒนธรรมออกเป็นลำดับหรือ 3 ขั้นตอน (บุญเดิม พันรอบ, 2528, หน้า 52) ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 สังคมป่าเถื่อน (Savagery) เป็นสังคมที่มนุษย์รู้จักใช้อานวยความสะดวกด้านต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน และมนุษย์รู้จักประดิษฐ์ค้นร่นขึ้นใช้ ในยุคนี้มนุษย์ถือครองทรัพย์สินร่วมกัน ในด้านครอบครัวปรากฏว่าพี่น้องแต่งงานกันเอง

ขั้นตอนที่ 2 สังคมอารยธรรม (Barbarism) เป็นสังคมที่มนุษย์รู้จักเลี้ยงสัตว์การใช้เครื่องมือที่ทำด้วยเหล็กในโลกเก่าการรู้จักประดิษฐ์เครื่องปั้นดินเผาและการเกิดขึ้นของเกษตรกรรมในโลกใหม่ซึ่งในขั้นตอนนี้มนุษย์รู้จักสะสมทรัพย์สินสมบัติที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาเทคโนโลยีใหม่ ๆ พวกเขาจะเป็นผู้ควบคุมทรัพย์สินสมบัติรวมทั้งการที่มนุษย์เป็นเจ้าของทรัพย์สินส่วนตัวแทนการครอบครองสมบัติร่วมกัน

ขั้นตอนที่ 3 อารยธรรม (Civilization) เป็นยุคที่มนุษย์มีการประดิษฐ์อักษรขึ้นใช้ มีการประดิษฐ์เครื่องมือการใช้แทนแรงงานด้วยเครื่องจักรทำให้เกิดมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมขึ้น เกี่ยวกับเรื่องครอบครัว ปรากฏว่า เป็นครอบครัวเดี่ยวเมียเดียว (งามพิศ สัตย์สงวน, 2538, หน้า 58) ซึ่งทั้ง 3 ขั้นตอนข้างต้น การที่ มอร์แกน ได้นำทฤษฎีวิวัฒนาการมามาใช้เป็นบุคคลแรก ๆ เพื่ออธิบายปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและทางสังคม โดยมีแนวคิดพื้นฐานในการศึกษาที่ว่า

วิวัฒนาการจะเกิดขึ้นได้จะต้องมีการผ่านขั้นตอน (Stages) ต่าง ๆ ทีละขั้นแล้วจึงพัฒนาการมาจนถึงในยุคปัจจุบันนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม แนวความคิดของมอร์แกน ถึงแม้ว่าจะมีการแบ่งขั้นตอนของการวิวัฒนาการออกเป็น 3 ขั้นตอนตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่มอร์แกน ยังได้มีการแบ่งเป็นขั้นตอนย่อย ๆ เพื่ออธิบายสังคมที่มีความเคลื่อนไหวของแต่ละขั้นจากสังคมที่เป็นสังคมป่าเถื่อนและวิวัฒนาการมาเป็นสังคมอารยธรรมของมนุษย์ออกเป็นขั้นตอนย่อย ๆ อีก 7 ขั้นเพิ่มอีกด้วย (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2551, หน้า 146-147) ซึ่งขั้นตอนย่อย ๆ คือ 1. สภาพขั้นต่ำของสังคมดึกดำบรรพ์ (Lower status of savagery) เริ่มต้นจากมนุษย์ชาติหาเลี้ยงชีพโดยอาศัยธรรมชาติ 2. สถานภาพขั้นกลางของสังคมดึกดำบรรพ์ (Middle status of savagery) มนุษย์ได้รู้จักคบปลา ล่าสัตว์เพื่อยังชีพ และรู้จักใช้ไฟ 3. สถานภาพขั้นสูงของสังคมดึกดำบรรพ์ (Upper status of savagery) มนุษย์รู้จักประดิษฐ์กันธนูและลูกศร 4. สถานภาพขั้นต่ำของสังคมป่าเถื่อน (Lower status of barbarism) มนุษย์รู้จักประดิษฐ์เครื่องปั้นดินเผา 5. สถานภาพขั้นกลางของสังคมป่าเถื่อน (Middle status of barbarism) ในสังคมนี้มนุษย์เริ่มรู้จักเลี้ยงสัตว์ มีการเพาะปลูก และการทำเขื่อนกันน้ำอย่างง่าย ๆ เพื่อทำการเกษตรกรรม 6. สถานภาพขั้นสูงของสังคมป่าเถื่อน (Upper status of barbarism) มนุษย์รู้จักทำเครื่องมือจากเหล็ก 7. สถานภาพของอารยธรรม (Status of civilization) เริ่มตั้งแต่มนุษย์ได้ประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นใช้มาจนกระทั่งปัจจุบัน

สรุปได้ว่า จากการที่มอร์แกนและไทเลอร์ ได้นำทฤษฎีวิวัฒนาการคาร์วิน มาศึกษาสังคมและวัฒนธรรมด้วยการศึกษาวิวัฒนาการพฤติกรรมของมนุษย์ตามที่กล่าวมาแล้วนั้นยังคงไม่ได้ข้อสรุปหรือข้อยุติอย่างไร เพราะแนวความคิดของเขายังมีบุคคลอีกจำนวนมากให้การปฏิเสธต่อแนวคิด โดยเฉพาะข้อบกพร่องที่ว่า พฤติกรรมของมนุษย์จำเป็นต้องมีขั้นตอนการพัฒนาเป็นลำดับขั้นและมีการเปลี่ยนแปลงจากยุคหนึ่งไปสู่ยุคหนึ่งในลักษณะแนวตั้ง (Vertical) ซึ่งการมองดังกล่าวมีลักษณะค่อนข้างจะคับแคบและทำให้เกิดคำถามตามมาที่ว่า สังคมหนึ่งจะมีวิวัฒนาการจากรูปแบบของยุคหนึ่งไปสู่ยุคหนึ่งจริงหรือและถ้ามีวิวัฒนาการเป็นไปตามขั้นตอนนั้นจริงทำไมสังคมจึงมีความเจริญไม่เท่ากันในระยะเวลาเท่า ๆ กัน และทำไมสังคมหนึ่งจึงมีความเจริญกว่าอีกสังคมหนึ่ง เช่น ประเทศไทยตั้งประเทศมาประมาณ 700 ปีมาแล้ว เมื่อเปรียบเทียบกับสหรัฐอเมริกาซึ่งตั้งประเทศมาไม่เกิน 300 ปี จึงเจริญกว่า ฯลฯ (นิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ, 2550, หน้า 78) ซึ่งความคิดในลักษณะวิวัฒนาการแนวตั้งหรือแนวตั้งนี้ ต่อมาได้ถูกนักวิชาการรุ่นหลัง ๆ ได้นำมาปรับเป็นแนวคิดที่เน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อม (Adaptation) และนำเสนอแนวการวิเคราะห์ใหม่ทำให้แนวคิดวิวัฒนาการได้รับการยอมรับอีกครั้ง โดยมองว่า

การวิวัฒนาการจะมาจากหลากหลายแหล่งและมาด้วยความเจริญเติบโตในแหล่งใดแหล่งหนึ่งก็เป็นได้

2. วิวัฒนาการหลายสายหรือ วิวัฒนาการขนาน (Multilinear or Parallel evolution)

เกิดขึ้นจากการที่วิวัฒนาการสายเดี่ยวได้ถูกพิจารณาในการที่ไม่สามารถอธิบาย การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างแท้จริงได้ โดยเฉพาะปัญหาเรื่องของการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (Culture diffusion) ซึ่งกลุ่มนักคิดแนวนี้ได้ให้ข้อสันนิษฐานว่า การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจากสังคมหนึ่งอาจแพร่กระจายไปสังคมอื่นได้หรือมีการหุบยืมทางวัฒนธรรมเกิดขึ้น ทำให้ในสังคมหนึ่ง ๆ หรือวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ ไม่จำเป็นต้องมีขั้นตอนของวิวัฒนาการ (สนิท สมักรการ, 2549, หน้า 18) ซึ่งการให้ข้อคิดเห็นดังกล่าว กลุ่มผู้ที่ให้ความสนใจในการศึกษา และเป็นผู้ริเริ่มวางเกณฑ์แนวคิดแบบวิวัฒนาการหลายสายเป็นนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันทั้ง 2 ท่าน ได้แก่ เลสลีย์ เอลวิน ไวท์ (Leslie Alvin White, 1900-1975) และจูเลียน สจิวต์ (Julian Steward, 1902-1972) ไวท์ เป็นบุคคลหนึ่งในกลุ่มวิวัฒนาการหลายสาย ที่ไม่เห็นด้วยกับทฤษฎี Historicalism (จะกล่าวต่อไป) ของ ฟรันซ์ โบแอส (Franz Boas) และทฤษฎีวิวัฒนาการสายเดี่ยวของไทเลอร์และมอร์แกน (นิยพรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ, 2550, หน้า 79) ที่ให้ความสำคัญกับขั้นตอนของวิวัฒนาการ แต่ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า ไวท์จะปฏิเสธวิวัฒนาการเสียทั้งหมด สิ่งหนึ่งที่เขายังคงเห็นด้วยกับขั้นตอนของวิวัฒนาการ ก็คือ พฤติกรรมของมนุษย์ที่ปรากฏขึ้นในสังคมมีการพัฒนาเป็นขั้นตอน โดยทั้งนี้ไวท์ได้นำวิวัฒนาการทางวัตถุไปผูกโยงกับพฤติกรรมของคนในสังคม โดยเขาเชื่อว่า อิทธิพลทางวัตถุมีผลต่อระดับการพัฒนาการของสังคมมนุษย์ 3 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 ทางด้านเทคโนโลยีเศรษฐกิจและกระบวนการผลิต ส่วนที่ 2 โครงสร้างทางสังคม และส่วนที่ 3 อุดมการณ์และวัฒนธรรม ซึ่งทั้ง 3 ส่วนนี้ ไวท์เห็นว่าส่วนที่ 1 มีอิทธิพลเหนือส่วนอื่น ๆ (อมรา พงศาพิชญ์, 2549, หน้า 10) ดังนั้นการที่พฤติกรรมของมนุษย์มีความเจริญเป็นลำดับขั้นตอนตามยุคสมัยได้นั้นเป็นเพราะว่า มนุษย์โดยทั่วไปแล้วสามารถควบคุมธรรมชาติด้วยวัตถุได้ เพราะฉะนั้นถ้าคนเป็นคนดีแล้วพฤติกรรมก็ย่อมดีตามมาด้วย ถ้าทรัพยากรมนุษย์ดีวัฒนธรรมก็ย่อมจะดีตามมาด้วยเช่นกัน สจิวต์ เป็นอีกบุคคลหนึ่งที่อยู่ในกลุ่มวิวัฒนาการหลายสาย ซึ่งผลงานของเขาปรากฏอยู่ในหนังสือ Theory of culture change และได้มีการตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1955 โดยมีความเชื่อว่า วัฒนธรรมหรือพฤติกรรมของคนจะเป็นอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์อาศัยอยู่ สิ่งแวดล้อมที่หลากหลายจะทำให้มนุษย์มีความหลากหลาย สิ่งแวดล้อมที่อึดคักจะทำให้มนุษย์คิดปรับตัวให้อยู่รอดได้ในสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นนั้นได้ (นิยพรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ, 2550, หน้า 79) นอกจากนั้นสจิวต์ ยังได้ชี้ให้เห็นว่า สภาพแวดล้อมที่ต่างกันจะมีอิทธิพลทำให้มนุษย์วิทยาได้เข้ามาใกล้กับสาขาวิชาอื่น ๆ เช่น ชีววิทยา เกษตร วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ฯลฯ โดยที่สจิวต์ ได้นำวิถี

การดำเนินชีวิตในสังคมและวัฒนธรรมมาศึกษากับสิ่งแวดล้อม และได้นำมาวิเคราะห์ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังนี้ (อมรา พงศาพิชญ์, 2549, หน้า 9) คือ

- 2.1 ลักษณะการหาเลี้ยงชีพกับสภาพแวดล้อม
- 2.2 พฤติกรรมการผลิตกับลักษณะการหาเลี้ยงชีพในแต่ละท้องถิ่น
- 2.3 บทบาทของพฤติกรรมการผลิตต่อวัฒนธรรม

การนำวิถีชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมมาศึกษากับสิ่งแวดล้อมของ สจ๊วต ได้ข้อสรุปว่า สภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันทำให้วิวัฒนาการต่างกันและวัฒนธรรมที่ต่างกัน ซึ่งแนวคิดในการที่จะเอาชนะธรรมชาตินี้เองที่เป็นที่มาของทฤษฎี “Cultural ecology” หรือ “ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม” ซึ่งเป็นทฤษฎีต่อเนื่องกับทฤษฎี “วิวัฒนาการหลายสาขา” (Multilinear evolutionism) (นิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ, 2552, หน้า 79)

ดังนั้น การศึกษาวัฒนธรรมข้าว โดยเฉพาะในส่วนวิวัฒนาการทางวัฒนธรรม ที่ผู้เขียนได้ใช้ทฤษฎีวิวัฒนาการเพื่อให้เห็นถึง แนวความคิดและความเชื่อของนักวิชาการ 2 สาย คือ วิวัฒนาการสายเดี่ยวและวิวัฒนาการหลายสาย หรือ วิวัฒนาการขนาน เพื่อทำความเข้าใจกับเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม ซึ่งผู้เขียนเชื่อว่า วัฒนธรรมข้าวของชาวนาที่เกิดขึ้นในยุคปัจจุบัน มีวิวัฒนาการเช่นเดียวกับนักทฤษฎีวิวัฒนาการที่ได้กล่าวอ้างไว้ แต่สิ่งหนึ่งที่ผู้เขียนไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอบางประการของนักวิชาการสายเดี่ยวบางท่านที่เสนอไว้ว่า วิวัฒนาการวัฒนธรรมจะต้องเป็นไปตามขั้นตอนทุกขั้นตอนที่นักวิชาการ ได้กล่าวอ้างไว้เสมอ แต่ผู้เขียนกับเห็นว่าวิวัฒนาการของวัฒนธรรมข้าวที่เจริญรุ่งเรืองเรื่อยมาจนถึงในปัจจุบัน ไม่จำเป็นจะต้องเป็นไปตามขั้นตอนนั้นเสมอไปแต่ทั้งนี้ขั้นตอนของนักวิชาการสายเดี่ยวที่ได้เสนอไว้ว่าจะมีขั้นตอนของวิวัฒนาการวัฒนธรรมที่สลับกันก็เป็นได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอาณาบริเวณของการตั้งถิ่นฐานและสภาพแวดล้อมในด้านต่าง ๆ เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมให้เป็นที่ไป ซึ่งความเชื่อของผู้เขียนก็ได้สอดคล้องกับแนวคิดของนักวิชาการวิวัฒนาการหลายสายนั่นเองและการที่ผู้เขียนได้นำวิวัฒนาการสายเดี่ยวมาอธิบายในที่นี้ด้วย เพื่อแยกให้เห็นถึงกลุ่มทฤษฎีวิวัฒนาการนั้นแบ่งแยกออกเป็น 2 แขนงใหญ่ ที่มีแนวความคิดที่แตกต่างกัน แต่ถ้าจะกล่าวเพียงวิวัฒนาการหลายสายเพียงแขนงเดียว ผู้ที่ไม่ได้ศึกษาในเรื่องแนวคิดของทฤษฎีวิวัฒนาการอาจความเข้าใจของที่มาก็เป็นได้

แนวคิดที่มีอิทธิพลเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลง

ความทันสมัย (Modernization)

เป็นกระบวนการที่เกิดการเรียนรู้ รับรู้ ทางวัฒนธรรมจากสังคมตะวันตกมาสู่สังคมประเทศกำลังพัฒนาหลายประเทศทั่วโลกเป็นจำนวนมาก หรือที่นิยมเรียกว่า เป็นการเปลี่ยนจากสภาพสังคมประเพณีแบบดั้งเดิมไปสู่สังคมแบบใหม่ (นิเทศ ดินณะกุล, 2551, หน้า 32) ซึ่งการเปลี่ยนแปลงก่อให้เกิดการขัดเกลาทางสังคม และเป็นตัวที่ทำให้เกิดการปลูกฝังจิตสำนึกใหม่ด้วยแรงกระตุ้นทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในบริบทต่าง ๆ อันนำไปสู่กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม และนำความทันสมัยเข้ามาสู่สังคม (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2551, หน้า 20) นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงให้มีความทันสมัยนั้นยังรวมไปถึง การเป็นอุตสาหกรรม (Industrialization) ที่เปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมไปเป็นสังคมอุตสาหกรรม โดยอาศัยเทคโนโลยีและเครื่องจักรต่าง ๆ ที่ได้ผลผลิตต่างจากเดิมเป็นจำนวนมากขึ้นเพื่อเข้าสู่ตลาดการค้าขนาดใหญ่ ซึ่งกระบวนการที่นำไปสู่ความทันสมัยนั้นยังได้สร้างความเป็นเมือง (Urbanization) ซึ่งมีสัดส่วนของประชากรที่อยู่ในพื้นที่ ที่เรียกว่า เมือง (Urban or city) หรืออาจจะมีการเพิ่มขึ้นของอาคารที่ก่อนข้างถาวรซึ่งรวมกันอยู่อย่างแออัดหรือรวมเป็นศูนย์กลางประชากรส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานหนาแน่นหรือเป็นอาณาบริเวณที่ประชาชนมีอำนาจในการปกครองตนเองมีรัฐบาลท้องถิ่นหรือเทศบาลเมืองด้วยการควบคุมจากระบบราชการเพื่อจัดการกับ โครงสร้างทางสังคมที่ซับซ้อน ปัจจัยผลผลิต การกระจายตลาดสินค้าและบริการ การมีส่วนร่วมในสังคมและการเกื้อกูลระหว่างสมาชิก ซึ่งการเปลี่ยนที่เกิดจากความทันสมัย การเป็นอุตสาหกรรม การเป็นเมือง และถูกควบคุมโดยระบบราชการ (นิเทศ ดินณะกุล, 2551, หน้า 32) ได้ส่งผลกระทบต่อแนวคิดและวิถีชีวิตของชาวนา ที่ไม่สามารถใช้หลักประกันอะไรมายืนยันได้ว่าการดำเนินชีวิตของชาวนาจะดีขึ้นหรือแย่ลงกว่าเดิมอย่างไร

ระบบชลประทาน (Irrigation)

สุนทรี อาสะไวย์ (2521) ศึกษาชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431-2493 ได้แบ่งช่วงการพัฒนาชลประทานในประเทศไทยออกเป็น 3 ช่วง ช่วงแรก พ.ศ. 2431-2455 ตรงกับช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลได้ตระหนักถึงความสำคัญของระบบชลประทาน โดยได้รับข้อเสนอจาก นายเจ. โฮมาน (J. Homan Van der Heide) วิศวกรที่ปรึกษาด้านชลประทานจากเนเธอร์แลนด์ แต่ยังคงขาดความสนใจที่แท้จริง ทั้งนี้เนื่องมาจากเกิดปัญหาด้านการเมืองทั้งภายในประเทศ และระหว่างประเทศทำให้ทางรัฐบาลได้ทุ่มเทเงินงบประมาณส่วนใหญ่ไปใน

ด้านการรักษาความมั่นคงภายในของประเทศ การมุ่งพัฒนาระบบชลประทาน รัฐบาลได้มีนโยบายให้เอกชนเป็นผู้ดำเนินงานแทน ผลการดำเนินงานปรากฏว่างานของเอกชนค่อนข้างล้มเหลว เนื่องจากขาดเงินและขาดความรู้ทางด้านเทคนิค ในขณะเดียวกัน นโยบายการคลังของรัฐบาลมีแนวทางแบบอนุรักษนิยมทำให้การลงทุนของรัฐบาลมีขอบเขตจำกัด ดังนั้นถ้ามีการพัฒนาโครงการที่ดินใหม่เป็นจำนวนมากจะทำให้ชาวนาอพยพไปยังถิ่นใหม่ ๆ อาจนำมาซึ่งการกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของพวกเขาเจ้าของที่ดิน และต่อกำลังคนที่อยู่ในความควบคุมงานที่รัฐบาล การพัฒนาระบบชลประทานในช่วงนี้จึงเป็นเพียงแค่การซ่อมคลองและทำประตูน้ำกั้นคลองผลประโยชน์ที่ชาวนาได้รับจากภาครัฐจึงมีไม่มากนัก ช่วงที่สอง พ.ศ. 2456-2488 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงที่รัฐบาลประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำทำให้การทำนาไม่ได้ผลผลิตติดต่อกันเป็นเวลาหลายปี ปัญหาด้านการเมืองที่เคยประสบในช่วงแรกยังคงมีอยู่ ถึงแม้ว่าจะถูกกลืนคลายลงไปอย่างมาก เพื่อแก้ปัญหาน้ำขาดแคลนผลผลิต รัฐบาลจึงได้หันมาพัฒนาระบบชลประทานตามแบบนายเซอร์ โทมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) ชาวอังกฤษที่ได้วางไว้ทั้งหมด 5 โครงการ และรัฐบาลก็ทำได้เพียงโครงการแรกเพียงโครงการเดียว โครงการแรกที่ดินมีการกับสร้างปัญหาและไม่มีประโยชน์ต่อส่วนรวม ถึงแม้ว่าในเวลาต่อมา รัฐบาลจะได้จัดทำตามลำดับแต่งงานส่วนใหญ่ยังคงล่าช้าและไม่ทันการ ช่วงที่สาม พ.ศ. 2489-2493 ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ผลผลิตมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก รัฐบาลได้มีนโยบายบุกเบิกที่ดินในการทำนาอย่างกว้างขวาง แต่ที่ดินไม่มีความสมบูรณ์ผลผลิตที่ได้รับมีความลดลงมากขึ้น รัฐบาลจึงได้กู้เงินและจัดหางบประมาณแผ่นดินเพื่อพัฒนาระบบชลประทาน โดยนำแนวคิดของนายเจ. โยมาน วันเดอร์ ไฮเด วิศวกรที่ปรึกษาด้านชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแนวคิดของเซอร์ โทมัส วอร์ด รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นำกลับมาพิจารณา

ระบบอุปถัมภ์ (Patronage system)

เพื่อทำความเข้าใจต่อบริบทวัฒนธรรมข้าวของชาวนาการใช้กรอบแนวคิดของระบบอุปถัมภ์มีความสำคัญ และจำเป็นอย่างยิ่งทั้งนี้เพราะการอุปถัมภ์เป็นระบบความสัมพันธ์ในสังคมไทยระหว่างคนสองคนที่มีสถานภาพทางสังคมที่ไม่เท่าเทียม แต่อยู่ร่วมกันด้วยผลประโยชน์ต่างตอบแทน หรือมีความสัมพันธ์ฉันท์เพื่อนระหว่างกัน ความสัมพันธ์ในลักษณะของนายกับไพร่ที่ไพร่เป็นผู้อยู่ในการอุปการะของนายเป็นชนชั้นต่ำส่วนนายอยู่ในความอุปการะของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นชนชั้นสูงแต่ต่อมาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองความสัมพันธ์ได้ถูกเปลี่ยนเป็นไปความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าขุนมูลนายในราชการที่เป็น “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย” ให้

การสนับสนุนซึ่งกันและกัน ผู้อุปถัมภ์ (นายทุนเงินกู้ เจ้าของที่ดิน พ่อค้า ขวานารวย เพื่อนในหมู่บ้าน) ซึ่งมีทรัพย์สินเงินทอง หรือ อำนางมากกว่าที่จะเป็นฝ่ายอุปการะช่วยเหลือเพื่อให้ผู้รับการอุปถัมภ์ (ขวานา) ให้อุดหนุนจากการถูกกดขี่ความยากจน ดังนั้นเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของขวานาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว ผู้เขียนจึงได้นำแนวคิดทางระบบอุปถัมภ์ในการศึกษาวัฒนธรรมข้าวของชุมชน

เครือข่ายทางสังคม (Social network)

เพื่อทำความเข้าใจต่อบริบทวัฒนธรรมข้าวของขวานา การใช้กรอบแนวคิดของระบบอุปถัมภ์มีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะการอุปถัมภ์เป็นระบบความสัมพันธ์ในสังคมไทยระหว่างคนสองคนที่มีสถานภาพทางสังคมที่ไม่เท่าเทียมแต่อยู่ร่วมกันด้วยผลประโยชน์ต่างตอบแทนหรือมีความสัมพันธ์กันที่เพื่อนระหว่างกันความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ของสังคมไทยมีมาตั้งแต่ในอดีตก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะของนายกับไพร่ที่ไพร่เป็นผู้อยู่ในการอุปการะของนายเป็นชนชั้นต่ำ ส่วนนายอยู่ในความอุปการะของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นชนชั้นสูงแต่ต่อมาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ความสัมพันธ์ได้ถูกเปลี่ยนเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าขุนมูลนายในระบบราชการที่เป็น “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย” ให้การสนับสนุนซึ่งกันและกันผู้อุปถัมภ์ (นายทุนเงินกู้ เจ้าของที่ดิน พ่อค้า ขวานารวย เพื่อนในหมู่บ้าน) ซึ่งมีทรัพย์สินเงินทอง หรือ อำนางมากกว่าที่จะเป็นฝ่ายอุปการะช่วยเหลือ เพื่อให้ผู้รับการอุปถัมภ์ (ขวานา) ให้อุดหนุนจากการถูกกดขี่ความยากจน ดังนั้น เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของขวานาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวผู้เขียนจึงได้ใช้กรอบแนวคิดระบบอุปถัมภ์ในการศึกษาวัฒนธรรมข้าวของหมู่บ้านขวานา

แนวคิดทางด้านเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ

แนวคิดทางเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

เป็นแนวคิดเพียงบางส่วนของการศึกษาในวิชาเศรษฐศาสตร์และยังเป็นสาขาหนึ่งของวิชาสังคมที่ได้ศึกษาเรื่องของมนุษย์และเศรษฐกิจ โดยมีการ ศึกษาควบคู่กันไป การจะเข้าใจแนวคิดทางเศรษฐกิจอย่างแท้จริงจะมีส่วนช่วยทำให้เข้าใจถึงสาเหตุและที่มาของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ดียิ่งขึ้นและเพื่อเป็นการศึกษาปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของขวานาที่ได้รับอิทธิพลมาจากเศรษฐกิจ ผู้เขียนจึงได้นำแนวคิดทางด้านเศรษฐกิจเข้ามาศึกษาเพื่อช่วยในการการแปลงวัฒนธรรมข้าวของขวานาในครั้งนี้

การศึกษา “เศรษฐกิจ” หรือ “เศรษฐศาสตร์” โดยทั่วไปเป็นการศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ในการ ใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่อย่างจำกัด และให้ได้ประโยชน์สูงสุด ซึ่งการให้ความหมาย

ของของคำ ๆ นี้ได้มีนักวิชาการจำนวนหลายท่านได้ให้ความหมายเป็นไปในแนวทางเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละยุคสมัย เช่น ร็อบบิ้นส์ (Robbins, 1945, p. 16) นักเศรษฐศาสตร์ชาวอังกฤษได้อธิบายความหมายของคำว่า “เศรษฐศาสตร์” ไว้ในหนังสือ “An essay in the nature and significance of economic science” ว่า เป็นการศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ที่ต้องการเลือกที่จะใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่อย่างจำกัดเพื่อสนองต่อความต้องการของมนุษย์ที่มีเป็นจำนวนมาก (Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses) ส่วนของ Samuelson (1948, p.12) นักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน ได้เขียนไว้ในหนังสือ “Economics” โดยได้กล่าวว่า “เศรษฐศาสตร์” หมายถึง เป็นการศึกษาวิธีการที่มนุษย์ในสังคมจะใช้วิธีการใช้ทรัพยากรด้วยวิธีการตัดสินใจเลือกใช้ทรัพยากรการผลิตที่หามาได้อย่างจำกัดเพื่อใช้ในการงานต่าง ๆ เช่น นำไปผลิตสินค้าและบริการต่าง ๆ และแจกจ่ายสินค้าเพื่อใช้ในการบริโภคไม่ว่าจะในปัจจุบันหรืออนาคต ระหว่างประชากรและกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคม (Economics is the study of how societies use scarce resources to produce valuable commodities and distribute them among different people) และสำหรับ Marshall (1890, p. 11) นักเศรษฐศาสตร์ชาวอังกฤษ ได้ให้คำจำกัดความของ “เศรษฐศาสตร์” ไว้ในหนังสือ “Principle of economics” ว่าเป็นวิชาที่ศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ในการธุรกิจเพื่อดำรงชีพ (Economics is the study of people in the ordinary business of life)

จากการให้ความหมายของนักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์ กล่าวโดยรวมแนวคิดทางด้านเศรษฐกิจหรือแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ เป็นแนวคิดที่ต้องการศึกษาพฤติกรรมการตัดสินใจของบุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่มีการเลือกใช้ปัจจัยต่าง ๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติอย่างจำกัดหรือหาได้ยาก เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ด้วยวิธีการแลกเปลี่ยน และการให้บริการเพื่อประโยชน์สูงสุด ดังนั้นการอธิบายแนวคิดของเศรษฐกิจควรจะใช้วิธีการ และกระบวนการอย่างไรที่จะอธิบายเศรษฐกิจซึ่งเป็นที่เกิดขึ้นในสังคมนั้น ๆ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่มีผลต่อสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ทั้งในระดับชุมชนและระดับภูมิภาคหรือระดับชาติที่มีผลต่อ อาชีพ รายได้ การผลิต ผลผลิต การแลกเปลี่ยนซื้อขาย การบริโภค จนกระทั่งมีการขยายการถือครอง และมีการใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ให้มีระดับที่ใหญ่ขึ้น ซึ่งจากการศึกษาแนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ได้มีนักวิชาการ ได้ให้ความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับองค์ประกอบที่แตกต่างกันไป

ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

Chenery and Syrquin (n.d. อ้างถึงใน มนูญ โต้ะยามา, 2547, หน้า 174) กล่าวว่า โดยทั่วไปการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ

ซึ่งเกี่ยวข้องกับลักษณะของการใช้ปัจจัยในการผลิต (Factor of production) คือ ที่ดิน ทุน แรงงาน ผู้ประกอบการและการจ้างงานที่แตกต่างกันในสาขาการผลิตนั้น แต่ในขณะเดียวกันการเพิ่มขึ้นของมวลรวมผลิตภัณฑ์ประชาชาติก็มีส่วนสำคัญต่อโครงสร้างการผลิตด้วย ซึ่ง Jenkins (n.d. อ้างถึงใน มนุษย์ โต้ะยามา, 2547, หน้า 148) ได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมเรื่องของผลิตภัณฑ์มวลรวมของประชาชาติว่า ถ้าหากมีจำนวนเพิ่มขึ้นจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจในเชิงเปรียบเทียบจากภาคเกษตรกรรมเปลี่ยนแปลงไปเป็นภาคอุตสาหกรรมโดยเฉพาะด้านหัตถกรรม (Manufacturing) ซึ่งจากลักษณะปัจจัยการผลิตของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ Syrquin & Chenery ยังได้ใช้ตัวแปรต่าง ๆ นำมาวิเคราะห์โครงสร้างโดยแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม (มนุษย์ โต้ะยามา, 2547, หน้า 174) คือ

1. กระบวนการสะสม (Accumulation process) อันประกอบไปด้วย การลงทุน ารรับของรัฐบาล และการศึกษา

2. กระบวนการจัดสรรทรัพยากร (Resource allocation process) ประกอบด้วย โครงสร้างการผลิต โครงสร้างของอุปสงค์ในประเทศ และโครงสร้างทางการค้า

3. กระบวนการด้านประชากรและการกระจาย (Demographic and distributional process) ประกอบด้วยการจัดสรรแรงงาน ความเป็นเมือง การเปลี่ยนแปลงของประชากร และการกระจายรายได้

การวิเคราะห์โครงสร้างทางเศรษฐกิจ

การวิเคราะห์โครงสร้างทางเศรษฐกิจ ได้มีนักสังคมวิทยาชาวโปแลนด์ ที่ชื่อ ชานิน (Shanin) (มณีมัย ทองอยู่, 2546, หน้า 35) ได้ศึกษาสังคมชานนาในยุคปัจจุบัน ได้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของสังคมและเศรษฐกิจของชานนา เป็นระบบสังคมที่เชื่อมกัน และถูกรอบงำโดยสังคมอื่น ๆ ที่มีลักษณะที่กว้างขวางกว่า แต่กระนั้นก็ตามระบบสังคมชานนาก็มีโครงสร้างที่แตกต่างออกไปจากสังคมอื่น การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นสามารถกระทำผ่านการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบ 4 ประการ คือ

1. กิจการไร่นาแบบครอบครัวของชานนา เป็นหน่วยพื้นฐานของการจัดองค์การทางสังคมที่มีหลายมิติ เป็นกิจการที่มีผู้ชายมักเป็นใหญ่ที่ทำหน้าที่คอยเชื่อมโยงกิจกรรมตั้งแต่การตอบสนองความต้องการในการบริโภคของครอบครัว พันธะต่อการกุมอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองโดยกิจกรรมทางเศรษฐกิจมีการประสานความสัมพันธ์ทางครอบครัว ด้วยระบบแห่งเงินตราเป็นแรงจูงใจสูงสุด แต่การจัดสรรแรงงานในครอบครัวและความต้องการด้านการบริโภคของครอบครัวก็ไม่ปรากฏอย่างชัดเจนที่ก่อให้เกิดความหลากหลายและอาศัยทรัพยากรในการดำรงชีวิต

2. การทำการเกษตร (Land husbandry) เป็นวิธีการทำงานของแบบประเพณีในการหาเลี้ยงชีพเพื่อสนองต่อความต้องการในการบริโภคที่ไม่ได้เน้นในเรื่องการความชำนาญด้านเฉพาะด้านการฝึกงานของหนุ่มสาวเป็นไปอย่างไม่เป็นทางการในระดับครอบครัว เน้นความเป็นอิสระปัจจัยทางทรัพยากรธรรมชาติมีความสำคัญในไร่นา ที่ดิน การลงทุนต่ำ เป็นปัจจัยชี้ขาดในการจัดฐานะทางสังคม

3. วัฒนธรรมและประเพณีมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในชุมชน ความต้องการของชาวนาส่วนใหญ่ในชุมชนขนาดเล็ก ซึ่งอยู่ภายในชุมชน ได้รับการสนองต่อความต้องการด้านการดำรงชีวิตทางสังคมและการผลิตซ้ำทางสังคม (Social reproduction) ลักษณะเฉพาะของชาวนาในชุมชน คือ ถิ่นที่อยู่อาศัย เครื่องใช้ทางสังคม และจิตสำนึกมีความเชื่อมโยงต่อกันและขึ้นต่อกันส่วนทางด้านวัฒนธรรมของชุมชน ในความหมายของกฎระเบียบและการรับรู้ที่กำหนดขึ้นมาโดยสังคมมีลักษณะเฉพาะที่มีการยึดถือกฎระเบียบ ในการปฏิบัติเป็นมรดกสืบทอดต่อกันมา

4. การถูกครอบงำจากบุคคลภายนอกชุมชน ให้ตกอยู่ในฐานะ “เบี้ยล่าง” อิทธิพลทางการเมืองมีความสัมพันธ์กับการกดขี่ทางวัฒนธรรมและชุดรีดทางเศรษฐกิจแม้ชาวนาจะไม่ได้อยู่ห่างไกลจากตัวเมืองหรือศูนย์กลางของอำนาจรัฐการชุดรีดทำให้ชาวนามีการป้องกันตนเองด้วยการสร้างความเสียหายทางเศรษฐกิจ หลีกเลี่ยงการปฏิบัติตามหน้าที่ การไม่ติดต่อกับชาย ฯลฯ และในที่สุดได้ก่อขบถขึ้นชาวนาจึงมีส่วนสำคัญในการสร้างประวัติศาสตร์ร่วมสมัย

จากการศึกษาของ ซานิน ได้มีการยืนยันในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคมและเศรษฐกิจของชาวนาทั้ง 4 ประการนั้นมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงโดยจะต้องนำแต่ละข้อมาพิจารณาอย่างถ่วงถ่วงตั้งแต่ข้อแรก คือ การแพร่กระจายอย่างกว้างของความสัมพันธ์แบบตลาด การก้าวมาของระบบเงินตรา เทคโนโลยีใหม่ๆ มีอิทธิพลที่ทำให้สมาชิกของครอบครัวชาวนาเปลี่ยนไปเป็นแบบทุนนิยมหรือไม่ ส่วนประการที่สอง ต้องให้การสังเกตว่าแรงงานที่เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเน้นความสำคัญหรือเชี่ยวชาญในการทำงานแต่ละด้านหรือทำงานเฉพาะด้านหรือไม่ ประการที่สาม สืบสวนวัฒนธรรมแบบใหม่ที่เข้าไปแทนที่วัฒนธรรม ประเพณีแบบเดิมของชาวนาหรือไม่อย่างไร และประการสุดท้าย สืบสวนการเมืองอย่างลึกซึ้งซึ่งถึงรากบางอย่างที่เกิดจากการกุมอำนาจที่ไม่ใช่ชาวนา (มณีมัย ทองอยู่, 2546, หน้า 40)

ดังนั้น การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชาวนาจึงเป็นกิจกรรมที่ดำเนินการควบคู่กันไปท่ามกลางการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสังคมอื่น ๆ โดยเฉพาะสังคมเมืองซึ่งส่งผลให้กระบวนการทำนาปลูกข้าวที่เป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง (Self-sufficiency) ที่ดำเนินมาตั้งแต่ในอดีตอันได้เปลี่ยนไปสู่ระบบการตลาด (Market economy) พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน

หมู่บ้านอันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมชนบทของไทยภายใต้เงื่อนไข และรูปแบบที่ต่างกัน ไป (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537, หน้า 13) เพื่อศึกษาความการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชาวนา ศึกษาข้อมูลการถือครองที่ดิน ข้อมูลสิทธิในที่ดิน การใช้แรงงาน รายได้/ รายจ่าย เครื่องจักรกล การเกษตร วิธีการผลิต แหล่งสินเชื่อ ภาระหนี้สิน ข้อมูลการตลาด กองทุนต่าง ๆ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่สามารถนำมาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชาวนา

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

วัฒนธรรมข้าวและภูมิปัญญาของชาวนาไทย

จากการศึกษาในอดีตที่ผ่านมา ได้มีผู้ให้ความสนใจศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าวของชาวนาไทย อยู่หลายท่าน โดยแต่ละท่าน ได้มีการศึกษาวัฒนธรรมข้าวที่ต่างกัน ไป วิมล คำศรี และไพรินทร์ รุยกแก้ว (2544) ได้ศึกษาวัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา โดยมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญเพื่อศึกษาภูมิปัญญาและพลังอำนาจของชุมชนด้วยการศึกษาจากปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากปัจจัยปัจจัยภายในและภายนอกชุมชนและได้แบ่งออกเป็นแต่ละส่วนเพื่อทำการศึกษา ส่วนที่หนึ่ง ศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมข้าวและปัจจัยในการตัดสินใจ โดยศึกษาจากสภาพแวดล้อมและความเหมาะสมทางธรรมชาติ เช่น การเลือกสรรและใช้ที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ในการปลูกข้าว การเลือกสรรการใช้แรงงานและการสังเกตสภาพดินฟ้าอากาศ การเลือกสรรและการใช้พันธุ์ข้าว การเลือกสรรและใช้กระบวนการผลิต การเลือกสรรและการใช้งาน และ ภูมิปัญญาด้านการสร้างระบบ รูปแบบ ความเชื่อ ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว ได้รับความเชื่อ มาจากทางศาสนา รุกขเทวดา จากธรรมชาติหรือสิ่งเหนือธรรมชาติ ส่วนที่สอง พลังอำนาจชุมชนเกี่ยวกับวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนข้าว เช่น พลังอำนาจด้านปัจจัยการผลิต ระบบความเชื่อและกระบวนการผลิต และสร้างวัฒนธรรมการบริโภคอย่างเรียบง่าย มีความสุขตามอัตภาพที่พึงมีพอดีกับฐานะเพศวัยเป็นสำคัญ เป็นวัฒนธรรมในการบริโภคที่สมดุลระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ปลูกฝังพฤติกรรมทางจริยธรรม สร้างสภาวะเหมาะสมทางนิเวศวิทยา สร้างอิสรภาพ ทรภาพ เสรีภาพความมั่นคงของชุมชน และสร้างสรรค์เศรษฐกิจแก่ชุมชน ส่วนที่สี่ พลังอำนาจจากภูมิปัญญา ระบบความเชื่อ ประเพณีและพิธีกรรมดั้งเดิมของวัฒนธรรมข้าวกับพลังอำนาจอันเนื่องจากเทคโนโลยี และภูมิปัญญาสมัยใหม่เพื่อสร้างความสมดุลของระบบนิเวศวิทยา เสริมสร้างความสมบูรณ์ของผัก ปลา และพืชพรรณธัญญาหารที่ออกมาในระบบความเชื่อและกระบวนการผลิต วัฒนธรรมการบริโภค ส่วนที่ห้า พลังอำนาจวัฒนธรรมข้าวกับวัฒนธรรมกึ่งผลกระทบต่อที่ขัดแย้งและส่งเสริมกัน พลังวัฒนธรรมกึ่ง

สร้างความสูญเสียให้กับวัฒนธรรมข้าว 2 ประเด็นสำคัญ คือ วัฒนธรรมการทำลายระบบนิเวศของชุมชนข้าวโดยส่วนรวมแย่งปัจจัยการผลิตและ ผลกระทบที่เสริมกัน ส่วนที่หก เป็นการศึกษาพลวัตวัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา อันสืบเนื่องจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกโดยศึกษา 5 ประเด็น ประเด็นแรก คือ พลวัตวัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชน เป็นพลวัตที่อ่อนตัวจากภายในขาดการพัฒนาสืบสานต่อกับ ภูมิปัญญาดั้งเดิมของบรรพบุรุษ ส่วนปัจจัยภายนอก มีการนำเอาระบบคุณค่าใหม่เข้ามาสู่ชุมชน ประเด็นที่สอง พลวัตวัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ด้านการสร้างสภาวะเหมาะสมทางระบบนิเวศ เป็นภาวะที่อ่อนตัวจากปัจจัยภายใน เช่น ชุมชนขาดการเลือกสรรและการใช้ทรัพยากรด้วยภูมิปัญญาพื้นบ้าน บริโภคเกินความจำเป็น ปัจจัยภายนอก นโยบายและ โครงการของรัฐส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยาและการปฏิบัติงานของรัฐไม่ครบวงจร เช่นระบบชลประทาน ประเด็นที่สาม พลวัตวัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบด้านเศรษฐกิจ เป็นพลวัตที่อ่อนตัวลงถึงขั้นสูญเสีย ปัจจัยภายใน ชุมชนสูญเสียพลังการผลิต การประสบปัญหาด้านปัจจัยและกระบวนการผลิตสูญเสียแรงงาน ปัจจัยภายนอก ประสบปัญหาภัยธรรมชาติ ภาวะสงครามวิกฤติน้ำมัน ประเด็นที่สี่ พลวัตวัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ด้านการคมนาคมการขนส่ง การสื่อสาร เป็นพลวัตที่อ่อนตัวเกือบสิ้นเชิง แต่มีบางอย่างเป็นฐานอำนาจในยุคต่อมา ปัจจัยภายใน เช่น ผลกระทบทางเศรษฐกิจ ชุมชนรับเทคโนโลยีและภูมิปัญญาใหม่ ปัจจัยภายนอก เช่น การพัฒนาเส้นทางการคมนาคมทางบก และนโยบายของรัฐบาลบางโครงการและ ประเด็นที่ห้า พลวัตวัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ด้านการเมือง การปกครอง เป็นพลวัตที่อ่อนตัวลงจนสูญเสียอำนาจในที่สุด เพราะปัจจัยภายใน ระบบคุณค่าภายในเปลี่ยนคุณภาพของผู้คนไม่เท่าบรรพบุรุษ ปัจจัยภายนอก เช่น ระบบการปกครองเปลี่ยน นโยบายของรัฐส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนความศรัทธา

งานวิจัยภูมิปัญญาของคนไทยไม่ใช่มีเฉพาะบริเวณรอบทะเลสาบสงขลาเท่านั้น ภูมิปัญญาของคนไทยเกี่ยวกับการทำนาและวิถีการดำเนินชีวิตและสิ่งแวดล้อมของชาวนาในเรื่องของความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณี ค่านิยม สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ยังปรากฏอยู่บริเวณชุมชนต่าง ๆ ในแต่ละภูมิภาคที่มีความคิดสร้างสรรค์และมีคุณประโยชน์ต่อการใช้งานของชาวนาในชุมชนอยู่ด้วย ซึ่งงานของ อรศิริ ปาณินท์, จรัญพัฒน์ ภูวนันท์, ชินศักดิ์ ตันจติกุล, ปรีชญา มัททชนทวิ, พินัย สิริเกียรติกุล, และ ครุณี มงคลสวัสดิ์ (2547) ได้ใช้แนวคิดทางด้านสถาปัตยกรรม เพื่อการเชื่อมโยงกับข้าว ชีวิตความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมของชาวนา โดยได้ศึกษา ภูมิปัญญาของท้องถิ่น ในเรือน ในชุมชนและนิเวศวิทยาวัฒนธรรมการอยู่อาศัยที่ยั่งยืนของคนไทยในภาคตะวันตก และได้ศึกษาเปรียบเทียบระหว่าง 4 อำเภอใน 4 จังหวัดที่มีความหลากหลายของภูมิลักษณะ (ภูมิลักษณะเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ตั้งแต่

บริเวณภูเขาสูงสลับซับซ้อน เนินเขา ที่ราบเชิงเขาที่ราบลุ่ม ทำราบลุ่มริมน้ำ และที่ราบริมทะเล) และหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์ (มีทั้งที่เป็นคนไทยสยามดั้งเดิม คนจีนผสมกลมกลืนจนเป็นคนไทย กลุ่มไทดำ ไทพวน ไทมอญ ไทยเขมร ไทยยวน ไทยกระเหรี่ยง ไทยกระหว่าง) โดยพื้นที่ศึกษาเป็นพื้นที่อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐมในลุ่มน้ำท่าจีน อำเภอบ้านโป่งจังหวัดราชบุรีในลุ่มน้ำแม่กลอง และอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรีในลุ่มน้ำเพชรบุรี ได้ข้อสรุปทั้ง 4 อำเภอใน 4 จังหวัดยังคงมีความเชื่อ ประเพณี สิ่งศักดิ์สิทธิ์ การใช้กลอุบายเพื่อผูกโยงกับปัจจัยธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งปัจจัยต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นเหล่านี้ได้มีอิทธิพลต่อการสร้างภูมิปัญญาในด้านต่าง ๆ ได้แก่ การสร้างที่อยู่อาศัย ยุ้งฉาง และการทำมาหาเลี้ยงชีพ ถึงแม้ว่า จะมีภูมิลักษณะและความหลากหลายชาติพันธุ์ก็ตาม

งานวิจัยในทำนองเดียวกันแต่ศึกษาเฉพาะภูมิปัญญาทางสถาปัตยกรรมโดยศึกษาเฉพาะยุ้งฉางข้าว เป็นงานของวีระ อินพันทัง (2547) ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรือน ชุมชน และนิเวศวิทยาวัฒนธรรม การอยู่อาศัยที่ยั่งยืนของคนไทยในภาคตะวันตก โดยมีขอบข่ายการศึกษาในพื้นที่ทำนา 4 จังหวัด ได้แก่ สุพรรณบุรี นครปฐม ราชบุรีและเพชรบุรี งานวิจัยดังกล่าวมีลักษณะเป็นการวิจัยเชิงสำรวจ เกี่ยวกับวิถีความเป็นอยู่อย่างยั่งยืนผ่านสิ่งปลูกสร้างโดยมุ่งแสวงหาองค์ความรู้จากท้องถิ่น ด้วยการประมวลความจริงที่ปรากฏในสิ่งปลูกสร้างสำหรับเก็บข้าวเปลือก โดยอิงจากกรอบแนวคิดสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและนิเวศวัฒนธรรม ในการทำความเข้าใจกับสิ่งปลูกสร้างอันไร้สถาปนิก ในมิติการถักทอความคิดของผู้คนในสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติที่สะท้อนออกมาในสิ่งปลูกสร้าง ซึ่งผลของการวิจัยในพื้นที่ 4 จังหวัด ชาวนายังคงมีความเคารพต่อข้าวด้วยการปลูกสร้างยุ้งข้าวเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เพราะเป็นที่สถิตของแม่โพสพ โดยวางตำแหน่งยุ้งข้าวต้องจัดให้อยู่ในทิศหัวนอน คือ ทางภาคตะวันออกหรือเหนือของเรือนที่อยู่อาศัย การปลูกยุ้งชานาทั่วไปจะปลูกสร้างด้วยตนเองและร่วมแรงร่วมใจกับพี่น้องผองเพื่อนอย่างแข็งแรงโดยใช้ภูมิรู้และวัสดุปลูกสร้างล้วนเป็นสิ่งที่อยู่คู่ท้องถิ่น ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมหรือสิ่งนี้ออกแบบมานั้นไม่ใช่ของผู้ใดผู้หนึ่งแต่เป็นสิ่งที่สั่งสมจากประสบการณ์ยาวนาน แต่อย่างไรก็ตามสถานะการอยู่ของยุ้งข้าวก็มีความแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น บางท้องถิ่นมียุ้งข้าวเป็นสัญลักษณ์แสดงความเป็นครัวเรือนของชานาจำนวนมากแต่เล็กรวไปแล้วส่วนใหญ่ หรือชานาบางคนยังคงนิยมเก็บไว้ในปัจจุบัน หรือ ยุ้งข้าวบางยุ้ง ก็มีการเคลื่อนย้ายจากเก่าไปสู่ที่ใหม่โดยพ่อแม่ยกยุ้งให้

งานวิจัยภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตของชานาในภาคตะวันออกอีกเรื่องเป็นงาน ของบุญมา พงษ์โหมด (2546) ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นอำเภอมือง อำเภอบางคล้าและอำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยได้ศึกษาความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมธรรมชาติและ

สภาพแวดล้อมด้านสังคมกับภูมิปัญญาที่ยังอยู่ในท้องถิ่นทั้ง 3 อำเภอมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และสภาพแวดล้อมด้านสังคมซึ่งลักษณะสภาพธรรมชาติทั้ง 3 อำเภอเป็นที่ราบลุ่มติดกับแม่น้ำบางปะกงอุดมด้วยพืชพรรณและสัตว์น้ำเหมาะสมต่อการทำการเกษตร ประชาชนส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกร ทำนา ทำไร่ ทำสวน ทำประมง เลี้ยงสัตว์ และได้อาศัยการเรียนรู้จากธรรมชาตินำมาใช้ในการดำเนินชีวิตสามารถนำการเรียนรู้มาปรับตัวและสามารถพึ่งตนเองได้ เช่นภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม หัตถกรรม การรักษาพื้นบ้าน คติ ความเชื่อ โภชนาการ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี วิทยาศาสตร์เทคโนโลยี ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษในลักษณะการบอกเล่า การฝึกปฏิบัติ และการเรียนรู้ด้วยตนเอง แต่ในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปภูมิปัญญาที่มีแต่ก่อนลดน้อยถอยลง เนื่องจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติเปลี่ยนแปลง ความสมบูรณ์ลดลง วัตถุดิบที่มีตามธรรมชาติขาดแคลน แต่ได้มีการใช้สิ่งอื่นมาทดแทน การถ่ายทอดความรู้เหลือแต่กลุ่มผู้สูงอายุที่ยังคงรักษาไว้ ภูมิปัญญาบางอย่างหายไป มีการพัฒนารูปแบบใหม่เป็นไปเพื่อการค้ามากกว่าระบบพึ่งพาตนเองที่เคยมีแต่เดิม

วัฒนธรรมข้าวกับการเปลี่ยนแปลงของชาวนา

ในอดีตชาวนาปลูกข้าวจะมีวิธีการดำเนินชีวิตโดยอาศัยปัจจัยแวดล้อม ผสมกับความเชื่อทางศาสนา ลัทธิ ศิสา เป็นหลักซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวได้มีการสะสมและถ่ายทอดและยึดถือใช้เป็นแนวทางการปฏิบัติถึงแม้ว่าบางสิ่งบางอย่างได้ถูกยกเลิกไปแล้ว แต่ก็ยังมีบางสิ่งบางอย่างที่ยังคงรักษาและสืบทอดมาในปัจจุบันถึงแม้จะไม่ครบสมบูรณ์อย่างที่เป็นมา หรือเคยทำในอดีตก็ตามการปฏิบัติดังกล่าวได้มีการศึกษารวบรวมออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นงานเขียน หนังสือ ตำรา หรืองานวิจัย เช่น งานของ เอี่ยม ทองดี (2551) ได้ศึกษาพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา ความสำคัญของพิธีกรรม ความเป็นมา ประเภท รูปแบบ เนื้อหา บทบาท และการเปลี่ยนแปลงรวมถึงผลกระทบต่อเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม โดยกล่าวถึงในสังคมกสิกรรมจะให้ความสำคัญกับพิธีกรรมในการบวงสรวง บูชา เพื่ออ่อนนออนเทพเจ้าให้พืชพรรณธัญญาหารและเกี่ยวกับดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนธรรมชาติอื่น ๆ โดยมีความเชื่อว่า จะทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ และเพื่อเกิดความเป็นสิริมงคลและความปลอดภัยกับชีวิตทรัพย์สินและสิ่งที่เกี่ยวข้อง การเริ่มมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนามีก่อนที่จะมีพฤติกรรมการเก็บรวบรวมข้าว หรือก่อนที่จะมีพฤติกรรมการล่าสัตว์ หรือ ขุดหัวเผือกหัวมันบรี โกลหรืออาจจะไม่มีพิธีกรรมใด ๆ ก็ได้แต่เมื่อนุชย์ได้เรียนรู้ว่าเมล็ดข้าวสามารถบริโภครได้ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับข้าวจึงเริ่มขึ้นอันหมายถึง การเริ่มต้นรวมตัว (Integration) ขึ้นของพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว ซึ่งสามารถแบ่งความเป็นมาตามลักษณะพฤติกรรมของมนุษย์ที่มีต่อข้าว คือ พฤติกรรมการเก็บรวบรวมข้าว

พฤติกรรมการทำไร่เลื่อนลอย พฤติกรรมทำนาหว่าน พฤติกรรมทำนาคำ การทำนาหลายครั้งในรอบปี

ส่วนประเภท รูปแบบ เนื้อหาเกี่ยวกับข้าวและการทำนา บทบาทพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว และการทำนาแบ่งออกได้ คือ ประเภทเกี่ยวกับข้าวและการทำนา แบ่งประเภทไว้ตามแต่ละยุคสมัย เรื่อยมาจนกระทั่งในปัจจุบันแบ่งออกเป็น ห้าประเภท ประเภทที่หนึ่ง คือ พิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อ้อนวอน เสี่ยงทาย เช่น พิธีบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การเสี่ยงทายน้ำฝน ประเภทที่สอง พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก เช่น การเลี้ยงผีตาแฮกในภาคอีสาน พิธีอัญเชิญแม่โพสพลงนา ประเภทที่สาม พิธีกรรมเพื่อบำรุงรักษา เช่น พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีไล่เปลี้ยหนอนแมลง ประเภทที่สี่ พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว เช่น พิธีแรกเกี่ยวข้าว พิธีปลงข้าว ประเภทที่ห้า พิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลอง เช่น พิธีลาซัง พิธีสู่ขวัญควาย ส่วนรูปแบบพิธีกรรมแบ่งออกเป็น สองรูปแบบ รูปแบบที่หนึ่ง พิธีกรรมส่วนครอบครัว เช่น พิธีสู่ขวัญข้าวบนยุ้ง พิธีแรกไถนา รูปแบบที่สอง พิธีกรรมส่วนชุมชนหรือสังคม เช่น พิธีกรรมสังคายนา เป็นพิธีขับไล่ศัตรูข้าว ได้แก่แมลงบั้ง นก หนู พิธีเลี้ยงผีปู่ตา พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ส่วนเนื้อหาเกี่ยวกับข้าวและการทำนา แบ่งเนื้อหาเพื่อบรรลุ 6 เป้าหมาย เป้าหมายแรก เพื่อพิชิตพระชนิธัญญาหาร ความสงบสุข ปลอดภัย เป้าหมายที่สอง เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับเวลา ได้แก่ ฤกษ์ยาม วัน ขึ้น-แรม เดือน ฤกษ์ ปี ทิศ เป้าหมายที่สาม เนื้อหาเกี่ยวกับสถานที่ เป้าหมายที่สี่ เนื้อหาเกี่ยวกับเทพเจ้า เป้าหมายที่ห้า เนื้อหาเกี่ยวกับสัญลักษณ์ เช่น หุ่นหรือรูปปั้นแม่โพสพ แม่ธรณี ส่วนบทบาทพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา แบ่งออกเป็น สี่บทบาท บทบาทแรก เป็นการปลูกฝังพฤติกรรมทางจริยธรรม บทบาทที่สอง การสร้างสภาวะเหมาะสมทางนิเวศวิทยา ซึ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา เป็นการปฏิบัติการประการหนึ่งที่สอนให้มนุษย์อยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ รวมถึงธรรมชาติต่าง ๆ ได้ เช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ ในลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน เช่น ความเชื่อเรื่องป่าไม้ ต้นไม้ ความเชื่อเรื่องฟ้า บทบาทที่สาม เป็นการสร้างสรรค์อิสรภาพ เสรีภาพ ภราดรภาพ และความมั่นคงทางสังคม เช่น ความเชื่อเรื่องนาคประจำเดือน การสู่ขวัญควาย บทบาทที่สี่ บทบาทในการสร้างสรรค์เศรษฐกิจแก่มนุษย์หรือสังคม เช่น ดูภาวะเศรษฐกิจการทำนาจากนามปี ความเชื่อในการเก็บเกี่ยวและใช้ประโยชน์ข้าว ซึ่งจากการศึกษาวัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว และการทำนา ความสำคัญของพิธีกรรม ความเป็นมา ประเภท รูปแบบ เนื้อหา บทบาท และการเปลี่ยนแปลงรวมถึงผลกระทบที่มีต่อเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เอี่ยม ทองศิริ ได้สรุปผลการศึกษาว่า การเปลี่ยนแปลงพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา ปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือผลักดันให้เกิดวิวัฒนาการที่สำคัญ คือ ปัจจัยทางประชากร ปัจจัยทางธรรมชาติ หรือ ดิน น้ำ ลม ไฟ รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเทคโนโลยี เป็นต้น ผลของ

การเปลี่ยนแปลงที่มีการนำเทคโนโลยีใหม่มาทำหน้าที่แทนพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา พิธีกรรมเหล่านี้กำลังจะปรับเปลี่ยนบทบาทเป็นอย่างอื่น แปรสภาพเป็นธรรมเนียมประเพณี ส่วน บทบาทหน้าที่ของเทคโนโลยีสมัยใหม่จะสนองต่อความต้องการกับจำนวนประชากรหรือไม่ยังไม่ สามารถกล่าวสรุปได้ว่าผลการเปลี่ยนแปลงเป็นเช่นไร แต่พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว และการทำนา ก็จะไม่น่ากลับหวนคืนมาอีกเช่นเคย

นอกจากนั้นยังเป็นงานวิจัยที่ได้จากการบันทึกจากการเสวนาทางวิชาการหัวข้อ “พิธีกรรม และความเชื่อในยุคดิจิทัลในงานประชุมวิชาการที่สะท้อน ย้อนคิด สังคมวิทยา และมานุษยวิทยาเชียงใหม่” จัดโดยภาควิชาสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2555) เป็นการนำงานของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ศึกษาเป็นเรื่องเกี่ยวกับ พิธีกรรม ความเชื่อ (เจ้าที่ และผีปวยลา: พลวัตของความรู้ชาวบ้าน อำนาจ และตัวตนของคนท้องถิ่น) นำมาวิพากษ์ซึ่งงานดังกล่าวได้พิจารณาจากพิธีกรรม ความเชื่อจากแง่มุมของอำนาจโดยอาศัย แนวคิดนีโอมาร์กซิสม์ที่มองว่า ความเชื่อเป็นอุดมการณ์ที่มีอำนาจ และก็สร้างอำนาจผ่านพิธีกรรม เช่น ความเชื่อเรื่องผีเมืองเป็นรากฐานอำนาจให้เจ้าเมืองโดยเฉพาะเมื่อมีการไหว้ผีเมืองผ่านพิธีกรรม ซึ่งในงานวิจัยได้ให้ข้อเสนอถึง ความสัมพันธ์ของอำนาจจะมีความชอบธรรมได้ก็ต่อเมื่อเป็นสิ่ง นำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ หรือประโยชน์ของชุมชน อำนาจเป็นธรรมแม้จะรุนแรงหากว่าความ รุนแรงนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์ของชุมชนนอกจากนั้นยังได้นำมโนทัศน์จำพวก Liminality ของ Turner ซึ่งให้เห็นว่าในช่วงเวลาดังกล่าวซึ่งเกิดขึ้นในช่วงที่มีการประกอบพิธีกรรมอยู่ระหว่างอำนาจ การควบคุมทั้งก่อนหน้า และหลัง เป็นสภาวะไร้อำนาจที่เปิดให้สร้างสรรค์สิ่งใหม่ได้อย่างอิสระ กว่า จึงเปิดโอกาสให้ผู้หญิงรวมทั้งคนที่เสียเปรียบ หรือด้อยกว่า ซึ่งในสภาวะปกติมักจะถูกระเบียบ กฎเกณฑ์เข้าควบคุมได้ระบวย และได้มาซึ่งอำนาจ เช่น การเป็นร่างทรง จึงเป็นการชี้ชวนให้ พิจารณาพิธีกรรม ความเชื่อที่แตกต่างกันไปจากที่คุ้นเคย

การศึกษาวัฒนธรรมข้าวของชาวนา โดยศึกษามูลเหตุที่ทำให้ชาวนาไม่ให้ความสำคัญ กับวัฒนธรรมข้าวอีกเรื่องหนึ่งเป็นงานของ งามพิศ ลัดยศสงวน (2545) เรื่อง วัฒนธรรมข้าวใน สังคมไทย: การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง เป็นการศึกษาและเลือกแบบแผนของการทำนา เพื่อเปรียบเทียบกับ อดีต ปัจจุบันและแนวโน้มของวัฒนธรรมข้าวในหมู่บ้าน และยังได้ศึกษาปัจจัย ต่าง ๆ ที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวยังคงมีอยู่ มีการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชาวนาในสถานการณ์ ปัจจุบันโดยได้เลือกเกษตรกรในตำบลบ้านนา จังหวัดนครนายกเป็นกลุ่มตัวอย่างในการศึกษาจาก การศึกษาในครั้งนี้ ปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวยังคงมีอยู่ในหมู่บ้านบ้านนา คือ ระบบครอบครัว และเครือญาติ การผลิตข้าวเป็นการค้า การชลประทาน การใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีการเกษตร สมัยใหม่ในการผลิตข้าว และแหล่งเงินทุน ส่วนปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวเปลี่ยนแปลงไป คือ

การรับนวัตกรรม แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การชลประทาน การคมนาคมและพ่อค้าชาวจีน ส่วนการเลือกแบบแผนการทำนาด้วยการเปรียบเทียบกับ อดีต ปัจจุบันและแนวโน้มของวัฒนธรรมข้าวในหมู่บ้านบ้านนา พบว่า อาจแบ่งวัฒนธรรมข้าวในหมู่บ้านออกเป็น 2 ยุค ยุคแรกเป็นยุคของวัฒนธรรมข้าวในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพเริ่มตั้งแต่การก่อตั้งหมู่บ้านเมื่อประมาณ 400 ปีมาแล้วจนถึงปี พ.ศ. 2490 ลักษณะเด่นของวัฒนธรรมข้าวในยุคนี้ คือ การผลิตข้าวเพื่อยังชีพแต่ทำนาปี ปลูกแต่ข้าวนาดำ ใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นหลักมีพิธีกรรมเกือบทุกขั้นตอนของการปลูกข้าวใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองโดยใช้ปุ๋ยธรรมชาติปลูกทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว มีผู้ฉางเก็บรักษาข้าวส่วนในเรื่องฐานะ และวิถีชีวิตชาวนาในยุคนี้ยังคงมีลักษณะคล้าย ๆ กัน ยุคที่สองเป็นยุคของวัฒนธรรมข้าวในระบบเศรษฐกิจแบบการค้าเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2491 จนถึงปัจจุบัน ลักษณะของวัฒนธรรมของยุคนี้เป็นการผลิตข้าวเพื่อการค้า ทำทั้งนาปี นาปรัง ปลูกข้าวนาดำ และนาหว่านใช้เครื่องจักรเป็นหลัก พิธีกรรม ความเชื่อ ประเพณี ค่านิยม โลกทัศน์และคติชาวบ้านเกี่ยวกับข้าวในสังคมไทยที่มีมาแต่ในอดีตปัจจุบันลดลงมาก ใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริม ทางราชการ ใช้ปุ๋ยเคมี ปลูกแต่ข้าวเจ้า ไม่มีผู้ฉางและฐานะทางเศรษฐกิจของชาวนาแตกต่างกันไป ส่วนแนวโน้มของวัฒนธรรมข้าวในหมู่บ้านบ้านนา มีแนวโน้มวัฒนธรรมข้าวอีกประมาณ 30-40 ปีข้างหน้าวัฒนธรรมข้าวจะสิ้นสุดลงเพราะ ไม่มีผู้ใดสนใจสืบทอด

การแลกเปลี่ยน และการค้าข้าว

การผลิต หรือการปลูกข้าว แต่เดิมเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคภายในครอบครัวหรือภายในครัวเรือนเท่านั้น แต่ด้วยความต้องการข้าวที่มีปริมาณเพิ่มมากขึ้น การผลิตข้าวจึงเปลี่ยนรูปแบบเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนและเป็นเป็นธุรกิจการค้าในที่สุดงานวิจัยที่เกี่ยวกับ การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวที่ให้ภาพของความเจริญรุ่งเรืองของสังคมชาวนาไทยในอดีต ที่เปลี่ยนวิธีการผลิตจากการผลิตเพื่อบริโภคเพื่อการค้าได้เป็นอย่างดี ได้แก่ งานวิจัยของ ชวลิต อังวิยุทธ (2544) ได้ศึกษาการแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ได้พบการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชนชาวนาที่ปลูกข้าวได้มีวิถีชีวิตเปลี่ยนไปจากเดิมอย่างมาก จากเดิมก่อนที่ชาติตะวันตกจะมาแผ่ขยายอาณานิคมลุ่มน้ำปากพนังที่เป็นลุ่มน้ำที่สำคัญบริเวณทะเลสาบสงขลาเคยเป็นชุมชน โบราณและเป็นแหล่งพักพิงของชาวมลายูมาก่อน จนกระทั่งมลายู และสิงคโปร์ตกเป็นเมืองภายใต้อาณานิคมของอังกฤษ และเพื่อผลประโยชน์ในดินแดนและความต้องการสูงสุดของ ประเทศไทยจึงได้รับอิทธิพลจากการล่าอาณานิคมด้วย ทำให้ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ประเทศไทยต้องเปิดเสรีทางการค้า ชุมชนเหล่านี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นของเทคโนโลยีและการพาณิชย์ด้านต่าง ๆ รวมทั้งการอพยพเข้ามาของชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีนได้อพยพเข้ามาอย่างมาก ทั้งเป็นนายทุนและเป็นแรงงานให้กับนายทุน เพื่อทำนาปลูกข้าว และประกอบการค้าข้าว

การอพยพของชาวจีนเริ่มเข้ามามากยิ่งขึ้น ถึงกับตั้งเป็นหมู่บ้าน ส่วนคนไทยที่ตั้งรกรากอยู่เดิม ส่วนใหญ่มีอาชีพประมง และต่อมาจึงได้เปลี่ยนเป็นปลูกข้าวเพราะเห็นว่าได้ราคาดี คนไทยใน บริเวณชุมชนมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับคนจีน เพราะต่างพึ่งพาอาศัยกัน ถึงแม้จะมีวัฒนธรรมแตกต่างกัน การตั้งโรงสีส่วนใหญ่เป็นนายทุนจีนที่มาจากกรุงเทพฯ เมืองนคร (นครศรีธรรมราช) มลายูเข้ามาตั้งโรงสีตามสองฝั่งแม่น้ำ ปากพนัง ปากพนังจึงเป็นศูนย์กลางการค้าข้าวของภาคได้มากกว่า 70 ปี และขยายไปยังบริเวณ ได้แก่ ปากเชียร (เชียรใหญ่) หัวไทร ปากคลองชะอวดระโนด การตั้งโรงสีมีการกันจะร่วมมือกันโดยเฉพาะเครือญาติ การรวมตัวของโรงสีได้ตั้งเป็น “สมาคมค้าข้าว” จุดมุ่งหมายเพื่อจัดโควต้าข้าวชนิดชั้น 3 ให้กับพวกแขก ต่อมาได้เกิดสงครามสมาคมได้ยุบเลิกไป ประกอบกับทางรัฐบาลสนับสนุนการตั้งโรงสีขนาดเล็กให้กับชาวนา “เครื่องสีปั่นแก้ว” แต่ในที่สุดก็มีการยกเลิกไปเช่นกันเนื่องจากธุรกิจข้าวชบเซา ปัญหาวอดภัย ทำให้ชาวนาปากพนังอพยพออกจากพื้นที่ได้เปลี่ยนไปทำไร่ทำสวนในเมืองอื่น ๆ หรือไปทำแร่เมื่อมีการเปิดศูนย์แร่ในปี พ.ศ. 2511-2512 จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2518-2519 พื้นที่ปากพนังและรอบทะเลสาบสงขลานิยมทำนาทุ่งคนก็หันมานิยมทำนาทุ่ง คนในถิ่นเริ่มอพยพย้ายถิ่นน้อยลง จะมีแต่พวกที่ขายที่ดินกับพวกที่ซื้อนา แต่อย่างไรก็ตาม การแลกเปลี่ยนการค้าข้าวยังมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมากก่อนสมัยสงครามโลกครั้งที่ 1 จนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงแม้ว่าลุ่มน้ำปากพนังจะไม่ได้รับการกระทบ กระเทือนมากนักผลิตข้าวของชาวนา และการแปรรูปจากข้าว แลบริบททะเลสาบสงขลาค่อนข้างจะได้รับการกระทบอย่างมากและที่สำคัญหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลได้ออกกฎหมายควบคุมการค้าข้าวและการเคลื่อนย้ายข้าวทำให้มีผู้ลักลอบ โดยที่กฎหมายมีความซับซ้อน ไม่สามารถนำมาผู้กระทำความผิดมาลงโทษซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้มีอิทธิพล ต่อมาเมื่อระบบการปกครองได้มีการเปลี่ยนไปรัชกาลที่ 5 ทรงเลิกไพร่ทาส ทำให้ลุ่มน้ำปากพนังและบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา ชาวนากลับมาทำนามากขึ้นทำให้เกิดทั้งชุมชนใหญ่และชุมชนเล็ก แต่อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันลุ่มน้ำปากพนังได้ลดการปลูกข้าวลงอย่างมากได้เปลี่ยนจากทำนาปลูกข้าวมาเป็นการทำนาทุ่งเพื่อหาเลี้ยงครอบครัว ซึ่งบางแหล่งสามารถหากำไร ได้อย่างรวดเร็วภายในไม่กี่เดือน แต่บางครั้งครอบครัวถึงกับจนลงเพราะเกิดการล้มละลาย

ปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาล

การศึกษาด้านปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาล มีนักวิชาการจำนวนหลายท่าน ที่ให้ความสนใจในการศึกษา เช่น สมชาย หลังหมอยา (2521) ปราณี กล้าส้ม (2529) สุริชัย หวันแก้ว และวิฑิต มั่นดาภรณ์ (2528) อภิชัย พันธเสน และมนตรี เจนวิทย์การ (2531) คำกิ่ง โถทอง (2538) วัชร บุษมี (2539) ฯลฯ ซึ่งนักวิชาการเหล่านี้ได้ศึกษาปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาล

แต่ละรัฐบาลมีความแตกต่างกันไป และเพื่อศึกษาปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาลดังกล่าว ผู้เขียนได้แยกเนื้อหาและผลสรุปที่สำคัญแบ่งออกเป็น 4 ช่วงระยะเวลา ช่วงแรก ปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 ช่วงที่สอง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475-2500 เป็นช่วงของคณะราษฎรเปลี่ยนอำนาจในการปกครองประเทศ ช่วงที่สาม เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2501-2516 เป็นช่วงการควบคุมอำนาจการปกครองของเผด็จการทหาร ช่วงที่สี่ หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516-ปัจจุบัน (พ.ศ. 2552)

ช่วงแรก ปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 เป็นงานของสมชาย หลังหมอยา (2521) ได้ศึกษาปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้กล่าวว่า เศรษฐกิจไทยในอดีตก่อนรัชกาลที่ 5 โครงสร้างเศรษฐกิจของไทยเป็นแบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองแต่พอหลังจากทำสนธิสัญญาการค้ากับชาติตะวันตก โครงสร้างทางเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองได้เปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้าด้วย และเมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงปกครองประเทศ 20 ปีแรกนโยบายของรัฐบาลที่เกี่ยวกับการทำนากยังคงเป็นแบบเดิม ๆ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอะไรมากนัก รัฐบาลใช้นโยบายขยายพื้นที่ทำนากด้วยการให้เอกชนดำเนินการขุดคลองเพิ่มขึ้น และให้สิทธิกับผู้ขุดคลองสามารถจับจองที่ดิน 2 ฝั่งคลอง มีการยกเว้นค่าที่นาให้แก่ชาวนาที่บุกเบิกพื้นที่ใหม่ แต่วิธีการส่งเสริมปรับปรุงประสิทธิภาพการทำนาไม่ได้แก้ไขให้หมดสิ้น ปัญหาชาวนาที่เกิดขึ้นเป็นปัญหาที่สั่งสมมาตั้งแต่อดีต เป็นปัญหาที่รัฐบาลไม่ค่อยให้ความสนใจในการแก้ปัญหา เช่น ปัญหาความยากจน ปัญหาความแห้งแล้ง ปัญหาความประพฤติกองข้าราชการ ฯลฯ ต่อมาในช่วงกลางของรัฐบาล ระบบเศรษฐกิจการค้ามีความเจริญรุ่งเรืองมากขึ้น ชาวนาและรัฐบาล มีรายได้จากการค้าสูงขึ้น ปัญหาของชาวนาที่มีอยู่เดิมมีเพิ่มขึ้น ทำให้มีความสลับซับซ้อนยากต่อการแก้ไข ปัญหาที่ดินเป็นปัญหาที่สำคัญในช่วงเวลานั้น มีการแย่งที่ดินระหว่างชาวนากับชาวนา มีการพิพาทของหลายฝ่าย เช่น ศาล ข้าราชการ ผู้มีบรรดาศักดิ์ เชื้อพระวงศ์ ผู้มีอิทธิพลตลอดจนชาวต่างชาติ ซึ่งได้รับสิทธิพิเศษตามสนธิสัญญา ฯลฯ สิ่งที่รัฐบาลให้ความสนใจเข้าไปแก้ไขปัญหา คือ ปัญหาเสถียรภาพในระบบการปกครองเนื่องจากต่างชาติได้คุกคามทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องให้ความสนใจในเอกราช ด้วยการจัดการปกครองแบบหัวเมืองต่าง ๆ กับกรุงเทพฯ การแก้ปัญหาของชาวนาจึงถูกจำกัดและใช้นโยบายการเกษตรด้วยความระมัดระวังด้วยการยึดหลักในการดำเนินงาน 3 ประการคือ ลงทุนน้อย ทำได้สะดวก และได้ผลรวดเร็ว ดังนั้นรัฐบาลจึงใช้วิธีการแก้ปัญหาเฉพาะหน้ามากกว่า ที่จะแก้ปัญหาในระยะยาว ช่วงปลายรัชกาล เป็นระยะที่เศรษฐกิจการค้าข้าวได้รับความกระทบกระเทือนจากสาเหตุหลายประการทั้งจากภายนอกประเทศและภายในประเทศ ทำให้รัฐบาลสนใจต่อปัญหาของชาวนาเพิ่มมากขึ้น รัฐบาลเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของการส่งเสริมการทำนา

ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญอันหนึ่งของเศรษฐกิจชาติ จึงได้ดำเนินการที่จะส่งเสริมและแก้ไขปัญหาวานาด้วยวิธีการใหม่ ๆ ยิ่งขึ้น เช่น ใช้หลักประชาธิปไตยมาช่วยในการแก้ไขปัญหาวานาในรูปกรรมการต่าง ๆ มีการประชุมฟังความคิดเห็น ฯลฯ มีการตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลไปประจำตามมณฑลต่าง ๆ การดำเนินงานของรัฐบาลแม้จะไม่สัมฤทธิ์ผลในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ก็เริ่มจุดเริ่มต้นที่ดีในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 คือ การที่รัฐบาลได้นำวิธีสหกรณ์เข้ามาใช้กับชาววานา

งานวิจัยของรัฐบาลที่ได้นำระบบสหกรณ์เข้ามาช่วยในการแก้ไขปัญหาวานา เป็นงานของ ปราณี กล้าส้ม (2529) เรื่อง การแก้ไขปัญหาวานาเศรษฐกิจที่เกี่ยวกับชาววานาโดยวิธีการสหกรณ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว วิธีการแก้ปัญหาวานาของรัฐบาล ก็คือ การที่รัฐบาลได้นำระบบและวิธีการแบบสหกรณ์เข้ามาช่วยแก้ไขให้กับชาววานา พระราชประสงค์ที่สำคัญคือ ต้องการสนับสนุนช่วยเหลือชาววานาได้กู้ยืมเงินในอัตราดอกเบี้ยที่ต่ำ โดยผ่านระบบการสหกรณ์ให้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ที่ดินตกอยู่ในมือของต่างชาติและคนร่ำรวยที่ไม่มีอาชีพทำนาได้ครอบครอง นอกจากนั้นยังต้องการให้กิจการสหกรณ์ เป็นระบบที่ช่วยสร้างจิตสำนึกในทางการเมืองของประชาชน ให้มีส่วนร่วมทางการเมืองในอนาคตให้กับชาววานา ผลสรุปแล้ว การวางนโยบายของรัฐบาลในเรื่องระบบสหกรณ์ดังกล่าวไม่ประสบความสำเร็จแต่อย่างใด ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ในช่วงเวลานั้นรัฐบาลพบกับอุปสรรคนานาประการ ไม่ว่าจะเป็นสภาพทางเศรษฐกิจที่ตกต่ำอย่างมาก รัฐบาลไม่มีเงินมากพอในการสนับสนุนระบบสหกรณ์ ชาววานาที่ให้ความสนใจกับกิจการสหกรณ์หวังผลเพียงอย่างเดียว คือ ได้กู้เงินจากระบบสหกรณ์ แต่จิตสำนึกในการมีส่วนร่วมในกิจการสหกรณ์ยังไม่มีปรากฏขึ้น

หนังสือ การเมืองเรื่องข้าว : นโยบาย ประเด็นปัญหาและความขัดแย้ง ของ อภิชัย พันธเสน และมนตรี เจนวิทย์การ (2531) ได้กล่าวว่า มีคนจำนวนมากยังคงมีความเชื่อในเรื่องปัญหาเกี่ยวกับข้าวว่า เป็นเรื่องของผลประโยชน์ที่ขัดกันระหว่างรายได้ของชาววานากับค่าครองชีพของกรรมกรในเมืองเป็นส่วนใหญ่ ถ้าทำให้ข้าวเปลือกราคาดีพอสมควรและราคาข้าวสารไม่สูงนัก คงจะไม่เกิดประเด็นขัดแย้งมากแต่ประการใด แต่จากการศึกษาถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ปัญหาเรื่องข้าว ที่ผ่านมานั้น มีประวัติศาสตร์ทางการเมืองอย่างยาวนาน การสงครามในประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการแย่งชิงแรงงานเพื่อนำมาใช้ในการปลูกข้าว ซึ่งการแย่งชิงในเวลาต่อมาได้พัฒนากลายเป็นเรื่องของความขัดแย้งและผลประโยชน์ระหว่างชนชั้นตั้งแต่สมัยยุคศักดินาจนมาถึงยุคทุนนิยมในปัจจุบัน ซึ่งข้อสรุปดังกล่าวทั้งอภิชัยและมนตรี ได้ทำการศึกษานโยบายและประเด็นปัญหาของพัฒนาการจากประวัติศาสตร์ทั้ง 3 ช่วงเวลาประเด็นนโยบายทางการเมืองมีส่วนเกี่ยวข้องกับปัญหาและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมวานา และเพื่อให้เห็นถึงสภาพของปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาววานา อย่างชัดเจนได้แบ่งพัฒนาการการศึกษาออกเป็น 3 ช่วงเวลา ช่วงแรก คือ

ระยะเวลา ก่อนที่จะมีการลงนามในสนธิสัญญาบาวริง ในปี พ.ศ. 2399 ช่วงที่สอง ระหว่างปี พ.ศ. 2399-2475 และช่วงที่ 3 แบ่งย่อยได้ 3 ช่วง คือ ปี พ.ศ. 2475 จนถึงปีที่สงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุด ในปี พ.ศ. 2488 ช่วงปี พ.ศ. 2489-2516 ช่วงปี พ.ศ. 2516-2519 และช่วงปี พ.ศ. 2520-2530 การแบ่งช่วงดังกล่าวยังได้มีการวิเคราะห์ห้วงเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2528/2529 พร้อมทั้งมีได้พิจารณาผลของการพัฒนาเศรษฐกิจอันสืบเนื่องมาจากนโยบายราคาข้าวของรัฐบาลเพิ่มเติมด้วย

ในสมัยอยุธยาช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 และ 21 ก่อนที่จะมีการลงนามในสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2399 สถานภาพการปลูกข้าวของชาวนาไทย อยู่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาในภาคกลาง ได้อาศัยชลประทานที่มีการกวาดต้อนผู้คนมาจากภาคเหนือและจากเขมรเป็นแรงงานสำคัญในการผลิตข้าวแทนการสูญเสียประชากรจากการสู้รบในสงครามกับพม่า พุทธศตวรรษที่ 21-ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ผลของสงครามทำให้เกิดระบบศักดินาเข้มแข็งขึ้นสามัญชนและผู้อพยพเข้ามาอยู่ใหม่จะต้องมี "นาย" ระบบการควบคุมกำลังพล ทำให้จำกัดในการเคลื่อนกำลังพลและควบคุมประชากร ไม่ให้มีการเคลื่อนย้ายเพื่อใช้ในการขยายพื้นที่เพาะปลูกใหม่และป้องกันกบฏ ความสัมพันธ์อย่างปกติระหว่างราชสำนักและประชาชนธรรมดา คือ การเกณฑ์คนไปทำงานให้กับรัฐ ในช่วงเวลาไม่มีสงครามได้ทำการค้าขายกับต่างประเทศ ทำให้เกิดความมั่งคั่งขึ้นเมื่อมีการนำข้าวจัดจำหน่ายทำให้เกิดทาสจากเงินกู้ขึ้น แต่หลังจากอาณาจักรอยุธยาล่มสลายมีการนำคนจากท้องถิ่นอื่นอพยพเข้ามาทำนาในภาคกลาง พุทธศตวรรษที่ 24 โครงสร้างสังคมมีการพัฒนามาจากระบบศักดินามีการจัดระดับชั้นทางสังคมเป็น 2 ชั้น ชั้นแรก เป็นชนชั้นนำ คือ ข้าราชการและเชื้อพระวงศ์ส่วนชนชั้นที่สองเป็นชนชั้น 'ไพร่' หรือสามัญชน ทาส และขอทาน กษัตริย์ในสมัยนี้มีฐานะเป็นเจ้าของชีวิตและเจ้าแผ่นดิน หลังจากการทำสัญญาทางการค้ากับอังกฤษในปี พ.ศ. 2399 ข้าวที่เคยผูกขาดโดยรัฐเพื่อใช้บริโภครภายในประเทศและส่งไปเลี้ยงทหารในสงครามได้ยุติลง การดำเนินงานได้เปลี่ยนไปเพื่อการค้าอย่างสมบูรณ์ มีการขยายผลผลิตด้วยการยกเลิกภาษี มีการขูดคลอง มีการเลิกทาส เพื่อใช้เป็นแรงจูงใจ สถานภาพของชาวนาไม่สู้จะดีขึ้น ปัญหาใหญ่ยังเป็นเรื่องการถือครองที่ดินที่ถูกจับจองโดยเชื้อพระวงศ์และขุนนาง ชาวนาขนาดเล็กต้องการเป็นเจ้าของที่ดิน ได้ก็คือ บริเวณที่ดินที่ไม่มีความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นชาวนาจึงกลายเป็นผู้เช่าและเจ้าศักดินาได้เปลี่ยนโฉมหน้าเป็นผู้ให้เช่าที่นา นอกจากนี้มีการใช้เงินในการเพิ่มผลผลิตเพื่อเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลก ทำให้ภายหลังราคาข้าวในตลาดโลกเป็นตัวกำหนดและมีผลกระทบต่อชาวนา อำนาจทางการเมืองของชาวนามีน้อยไม่มีผู้ใดในหมู่ชนชั้นนำที่ทำได้เป็นตัวแทนผลประโยชน์ของชาวนา มีความขัดแย้งขาดการประสานงานของข้าราชการด้วยกันในการรายงานถึงปัญหาที่เกิดขึ้น

แต่สิ่งหนึ่งที่ได้ปรับเปลี่ยนสภาพชีวิตของชาวนาตั้งแต่หลังสนธิสัญญาบาวริงจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2453 คือ การที่ชาวนาปลอดจากการถูกเกณฑ์เพื่อใช้เป็นแรงงานมาเป็นการเกณฑ์เพื่อรับ

ราชการแทน ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีการตั้งธนาคารสยามกัมมาจลขึ้นเพื่อเปิดโอกาสให้ชาวนาเพื่อนำเงินไปแก้ไขเศรษฐกิจ แต่ผลของการเปิดธนาคารกับให้โอกาสสำหรับผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจและนักธุรกิจในเมือง นอกจากนั้นยังมีการเปิดระบบสหกรณ์เพื่อช่วยเหลือชาวนาแต่ผลาประโยชน์ที่ได้รับกลับตกเฉพาะชาวนาที่มีที่ดินในการกู้สหกรณ์เท่านั้น หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 รัฐบาลได้มีนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาและช่วยเหลือชาวนาด้วยการยกเลิกภาษีที่ดิน ห้ามยึดผลผลิตและวัวควายของชาวนาเพื่อไปชำระหนี้ แต่ราคาข้าวตกต่ำมากคณะรัฐมนตรีได้ตัดสินใจส่งคณะผู้แทนไปยังประเทศยุโรปอเมริกาใต้และเอเชียเพื่อหาตลาดใหม่แต่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจได้คัดค้าน ในขณะที่เดียวกันข้าวไทยที่เลยส่งไปจำหน่ายยังจีนก็ได้ถูกระงับและยังเพิ่มภาษีเพิ่มขึ้นเป็น 5 เท่าเพื่อตอบโต้การที่รัฐบาลไทยมีนโยบายปฏิบัติกับต่อคนจีนในประเทศไทย ในปี พ.ศ. 2477 มีการรายงานข้าว 60 จังหวัดถึงผลเสียหายอย่างหนักถึงการปลูกข้าวไม่ได้ผล รัฐบาลบรรเทาปัญหาด้วยการแจกเมล็ดพันธุ์ข้าว จัดตั้งกิจการสหกรณ์เพิ่มเติมและในขณะเดียวกันก็ได้รับคำเตือนจากต่างประเทศให้ควรจัดระบบเศรษฐกิจเสียใหม่เนื่องจากสภาพการเมืองเศรษฐกิจและการคลังไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบัน รัฐบาลหาตลาดการค้าข้าวในต่างประเทศตามคำแนะนำแต่ไม่เป็นผลเนื่องจากถูกขัดขวางจากสหรัฐอเมริกา (รุนแรงยิ่งขึ้นในปี พ.ศ. 2520) ในกรณีคิวบา

ระหว่างปี พ.ศ. 2475-2488 ได้มีการผลิตข้าวปริมาณเพิ่มขึ้นและราคาข้าวได้เพิ่มสูงขึ้นด้วย แต่หลังสงคราม พ.ศ. 2488-2498 ไทยต้องส่งข้าวถึง 1.5 ล้านตันเพื่อใช้เป็นค่าปฏิกรรมสงคราม โดย ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เป็นผู้ลงนามในสนธิสัญญาต้นภาพกับฝ่ายสัมพันธมิตร ซึ่งจุดนี้ทำให้ชาวนารับภาระอันอย่างหนัก ปี พ.ศ. 2490 คณะทหารภายใต้การนำของ พลโทผิน ชุณหะวัณ ทำการยึดอำนาจรัฐบาลหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ ด้วยข้ออ้างฉบับที่ 1 รัฐบาลไม่สามารถแก้ปัญหาข้าวขาดแคลนได้ซึ่งนำไปสู่วิกฤต แต่รัฐบาลใหม่ทั้งนายควง อภัยวงศ์ ที่ได้อำนาจจากคณะรัฐประหารและจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เชิญมาเป็นผู้นำรัฐบาลแทนนายควง อภัยวงศ์ ก็ไม่ได้ทำให้ปริมาณผลิตข้าวสูงขึ้นได้และรัฐบาลก็ไม่คิดจะปลดภาระชาวนาที่เกิดจากราคาข้าวภายในประเทศ แต่สิ่งหนึ่งที่รัฐดำเนินการจนสำเร็จได้ คือ การก่อสร้างระบบชลประทานในภาคกลางในปี พ.ศ. 2491 จำนวน 15 โครงการ การกำหนดการถือครองที่ดินให้เกษตรกรได้ไม่เกิน 50 ไร่ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อไม่ให้ที่ดินตกไปอยู่นายทุนใหญ่ แต่อย่างไรก็ตามนโยบายของรัฐบาลก็ได้ถูกยกเลิกเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ยึดอำนาจปกครองประเทศแทน

ช่วงปี พ.ศ. 2500-2516 เป็นช่วงอมตคาธิปไตยเผด็จการปกครองประเทศทั้งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์และจอมพลถนอม กิตติขจร ยังคงไม่มีนโยบายอะไรเกี่ยวกับชาวนามากนัก

การดำเนินงานส่วนใหญ่เน้นไปตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฯ ที่สหรัฐอเมริกาได้ให้ประเทศไทยได้เขียนแผนขึ้น ผลของการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับแรกในปี พ.ศ. 2504 (พ.ศ. 2504-2509) และต่อด้วยแผนฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2510-2514) ความสำคัญของแผนฯ เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยเฉพาะอุตสาหกรรมการนำเข้า และให้ชาวนาออกจากพื้นที่และหาพื้นที่ใหม่เพื่อสร้างถนนอย่างกว้างขวาง สิ่งที่ชาวนาได้รับผลกระทบ คือ ที่ดินจากการขายฝาก จำนวนที่ดินการหาผืนดินใหม่เพื่อบุกเบิกหาที่ทำกิน ในปี พ.ศ. 2505 แม้การส่งออกข้าวจะมีปริมาณเพิ่มมากขึ้น แต่สิ่งที่ชาวนาได้รับ คือ รัฐบาลได้เข้าแทรกแซงในตลาดข้าวโดยควบคุมการส่งออก ทำให้ค่าธรรมเนียมนำเข้าเพิ่มขึ้น ทำให้ข้าวภายในประเทศราคาตกต่ำ ในทศวรรษ 2510 การจำหน่ายข้าวสำรองได้ขยายวงกว้างออกไปมาก ข้าวจำนวนครึ่งหนึ่งหนึ่งจำหน่ายในกรุงเทพฯ และอีกครึ่งหนึ่งส่งกลับไปยังตัวเมืองในจังหวัดต่าง ๆ มาตรการดังกล่าวมีผลทำให้ผู้ส่งออกมีต้นทุนสูงขึ้นในที่สุดต้นทุนดังกล่าวถูกผลักไปยังชาวนาวิธีนี้ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่เท่ากับลดค่าครองชีพคนในเมืองที่มีฐานะดีโดยทำให้ชาวนารับภาระแทนจนกระทั่งสิ้นสุดอำนาจของจอมพลถนอม กิตติขจร ในปี พ.ศ. 2516 มีการเรียกร้องจากประชาชนทวงคืนอำนาจ ปี พ.ศ. 2516-2519 ประชาธิปไตยชั่วคราว ช่วงช่วงปีที่ชาวนาได้มีโอกาสแสดงออกถึงปัญหาทุกข์ยากของตนมากกว่าครั้งใดในประวัติศาสตร์ แต่สิ่งที่น่าเสียดายการเรียกร้องเป็นแค่เพียงรูปแบบแต่ไม่มีการแก้ปัญหาแท้จริงในระดับขั้นผู้ปกครองและในปี พ.ศ. 2517 ได้เกิดวิกฤตการณ์น้ำมันแพงทำให้ราคาการส่งออกต้องเสียค่าธรรมเนียมนำเข้าและภาษีอกรเพิ่มขึ้นด้วยนักศึกษาจึงร่วมมือกับชาวนาร่วมกันประท้วง และเรียกร้องให้รัฐบาลประกันราคาข้าวเปลือกให้กับชาวนา แก้ไขปัญหานี้สิน แต่ได้เกิดเหตุการณ์เลวร้ายในปี พ.ศ. 2518 ชาวนาชาวไร่ถูกลอบสังหาร โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐไม่สามารถติดตามได้ ปี พ.ศ. 2520-2530 เป็นช่วงยุคมือถึงยุคประชาธิปไตยครั้งโบราณหลักของรัฐบาลมีการยึดอำนาจการปกครอง นายธานินทร์ กรัยวิเชียร ได้ถูกผลักดันจากคณะรัฐประหารเป็นนายกรัฐมนตรีนโยบายเรื่องข้าวในช่วงนี้ คือ การงดส่งออกข้าวออกเป็นการชั่วคราวระหว่างเดือนตุลาคม-พฤษภาคม พ.ศ. 2519 เนื่องจากข้าวภายในประเทศราคาสูงแต่ด้วยการมุ่งเน้นการปราบปรามคอมมิวนิสต์ทำให้ผู้มีการศึกษาจำนวนมากรู้สึกแปลกแยก คณะรัฐประหารชุดเดิมจึงยึดได้ยึดอำนาจคืนและผลักดันให้พลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ เข้ามาบริหารประเทศแทนในต้นปี พ.ศ. 2521 เกิดปัญหาแล้งจัดรัฐบาลจึงได้ตั้งงบประมาณบูรณะฟื้นฟูชนบทบริเวณที่ได้รับภัยพิบัติทางธรรมชาติซึ่งจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของโครงการนี้ คือ เพื่อเป็นการป้องกันปัญหาที่ไม่พึงปรารถนาทางการเมืองและสังคมจากชาวนาชนบทที่ยากจนได้รับผลกระทบทางเศรษฐกิจที่เลวร้ายเมื่อเป็นเช่นนี้ โครงการดังกล่าวจึงเน้นการรักษาเสถียรภาพของรัฐบาลมากกว่าการส่งเสริมชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีของประชาชน แต่ต่อมาพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ก็ได้ถูกบีบบังคับให้ลาออก

โดยนายทหารชุดเดิมเช่นกัน ด้วยข้อหาที่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของประเทศได้ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้เป็นนายกรัฐมนตรีสืบแทน โดยการสนับสนุนจากพรรคการเมืองซึ่งถูกบีบบังคับทางอ้อมจากฝ่ายทหารจนกระทั่ง พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้อยู่ในอำนาจนานกว่านายกรัฐมนตรีคนอื่น ๆ ภายหลังรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร

ซึ่งจากการแบ่งช่วงเวลาเพื่อทำการศึกษานโยบาย ประเด็นปัญหาและความขัดแย้งระหว่างชาวนาและรัฐบาล ของอภิชัย พันธเสน และมนตรี เจนวิทย์การ ได้ให้ข้อสรุปว่า ลักษณะของการพัฒนาในปัจจุบันที่มีการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจอย่างไม่ได้ตามสัดส่วนนั้น เป็นเพราะความล้มเหลวของแผนพัฒนาเศรษฐกิจในอดีต ราคาถูกกดราคาให้ตกต่ำในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อเป็นการสอดคล้องกับความต้องการของสหรัฐอเมริกาและธนาคารโลก และเมื่อไ้ก็ตามที่ราคาข้าวภายในประเทศสูงเนื่องจากราคาส่งออกสูงขึ้นก็จะทำให้เศรษฐกิจภาคชนบทพื้นตัว นอกจากนั้นการเติบโตที่ไม่มีคุณภาพจากนโยบายภาษีทำให้ชาวนาดกเป็นฝ่ายเสียเปรียบความเสียหายนอกจากนโยบายดังกล่าวได้แก่ การขยายเนื้อที่เพาะปลูกและการนำวิทยาการสมัยใหม่มาใช้ เช่น การใช้เครื่องจักรกล ปุ๋ยเคมี ผลที่ตามมา คือ ทำให้ป่าหมดไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาการขาดแคลนน้ำในแหล่งน้ำลำธาร ปัญหาพังทลายของหน้าดิน ปัญหาน้ำท่วมและน้ำแล้งบ่อยครั้ง การสูญเสียปริมาณธาตุอาหารในพื้นที่ดิน วิกฤติการของราคาข้าวที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งในอดีตจะยังคงเป็นวิกฤติการณ์ประจำในอนาคต ถ้าหากว่ารัฐบาลไม่มีมาตรการที่มีสายตาไกลในประเด็นนี้ การโต้แย้งและการเคลื่อนไหวทางการเมืองอันเนื่องมาจากข้าวมีราคาต่ำก็คงจะมีอยู่ต่อไป อาจจะกล่าวได้ว่า ระดับความเป็นประชาธิปไตยของประเทศไทยจะเป็นเครื่องวัดที่ดีของระดับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนา

ช่วงที่สอง ช่วงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475-2500 เป็นช่วงของคณะราษฎรเปลี่ยนอำนาจในการปกครองประเทศ ผลงานในช่วงนี้เป็นเรื่อง นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2481-2487 ของ ศาสนิต รวมสิลปี (2521) ได้กล่าวว่า รัฐบาลได้มีนโยบายช่วยเหลือชาวนาด้วยการเร่งขยายพื้นที่เพาะปลูกขยายการใช้แรงงานและทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ให้มีปริมาณเพิ่มมากขึ้น มีการส่งเสริมการปลูกข้าวด้วยการที่รัฐบาลได้มีการแจกเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ดี มีการช่วยเหลือชาวนาด้วยวิธีการต่าง ๆ นอกจากนั้นยังมอบให้กรมเกษตรและกรมประมง หาทางช่วยชาวนาให้ทำนาได้รับผลตอบแทนอย่างเต็มที่ มีการคิดเครื่องมือในการนำน้ำเข้านาให้ชาวนาให้ได้รับความสะดวก เช่น ในปี พ.ศ. 2436 ผลจากการเร่งแก้ไขปรับปรุงเครื่องมือในการทำนา สามารถผลิตเครื่องมือที่ดีที่สุดที่ใช้ชื่อว่า “แบบเทพฤทธิ์” สามารถผลิตระหัดวิดน้ำแบบใหม่เข้านาได้

ช่วงที่สาม ช่วงตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2501-2516 เป็นช่วงการควบคุมอำนาจของเผด็จการทหาร ตั้งแต่ยุคจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ จนกระทั่งสิ้นสุดยุคจอมพล ถนอม กิตติขจร การศึกษาปัญหา นโยบายของรัฐบาลต่อปัญหาของชาวนาในช่วงนี้เป็นงานของ คำเกิง โดทอง (2538) ได้ศึกษาเรื่อง นโยบายของรัฐบาลต่อปัญหาของชาวนา พ.ศ. 2501-2516 โดยเริ่มจากการที่รัฐบาลได้พยายามวาง นโยบายในการช่วยเหลือชาวนาเพื่อช่วยในการปฏิรูปทางเศรษฐกิจ สร้างและขยายทางหลวงแผ่นดิน ทำการวิจัยพันธุ์ข้าวใหม่ มีการเผยแพร่ความรู้ทางวิชาการสมัยใหม่ด้วยการทำนาสาธิตให้แก่ชาวนา นโยบายของรัฐบาลในการช่วยเหลือชาวนาที่ผ่านมาไม่มีความชัดเจนนัก ความชัดเจนของรัฐบาล ในการให้ความช่วยเหลือชาวนาได้ปรากฏขึ้นอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2508 รัฐบาลได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการให้ความช่วยเหลือชาวนา โดยมีนายกรัฐมนตรีเป็นประธานกรรมการ คณะกรรมการชุดนี้มีฐานะเป็นกรรมการระดับนโยบายของคณะรัฐมนตรี มีอำนาจหน้าที่ในการพิจารณาปัญหาและประสานงานการช่วยเหลือชาวนา ตามกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ โดยมี หลักการที่จะพัฒนาเกษตรของชาติให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ไปและทางรัฐบาลยังได้กำหนดกลุ่มที่ คอยให้ความช่วยเหลือชาวนา ซึ่งเป็นสถาบันและกลุ่มองค์กรชาวนาจำนวน 3 กลุ่ม คือ กลุ่มชาวนา สมาคมชลประทานราษฎร์ และสหกรณ์ซึ่งรัฐให้การสนับสนุน โดยจัดให้มี “สำนักงานกลาง ช่วยเหลือชาวนา” ทำหน้าที่รับผิดชอบต่อคณะกรรมการปฏิบัติงานตามที่คณะกรรมการมอบหมาย และคอยประสานงานกับหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง โดยมีเจ้าหน้าที่ร่วมปฏิบัติงาน

การช่วยเหลือชาวนาส่งผลให้ปริมาณการผลิตข้าวมีปริมาณเพิ่มสูงขึ้น แต่ในขณะเดียวกัน ชาวนาได้มีหนี้สินเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากผลผลิตข้าวที่มีปริมาณเพิ่มขึ้นราคาต้นทุนการผลิตได้สูงขึ้น ตามมาด้วย ในขณะที่ราคาข้าวกลับไม่เพิ่มขึ้นแต่ถูกกดราคาเอาไว้ เพื่อเป็นการสนับสนุนการพัฒนา ภาคอุตสาหกรรมที่ได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาลอยู่ในขณะนั้น ซึ่งการดำเนินงานของรัฐบาลได้ สร้างปัญหาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองในเวลาต่อมา

หนังสือเรื่อง ภาระหนี้สินของชาวนาและการค้าข้าว ในภาคกลางประเทศไทย พ.ศ. 2500-2501 โดยอุทิศ นาคสวัสดิ์ (2507) ได้กล่าวถึงหนี้สินของชาวนา เนื่องมาจากการผลิตข้าวของ ชาวนาขาดประสิทธิภาพ ทำให้มีรายได้ตกต่ำมาก นอกจากนั้นชาวนายังถูกกดขี่ในเรื่องหนี้สิน และการขายข้าว ชาวนาโดยทั่วไปมักตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพ่อค้าข้าว ราคาข้าวเปลือกที่ชาวนา ได้รับมักเป็นราคาที่พ่อค้าเป็นผู้กำหนด โดยเฉพาะข้าวหน้าลานที่เพิ่งเก็บเกี่ยวใหม่ ๆ ราคาจะยิ่งต่ำ มาก เพราะชาวนาต้องการเงินอย่างรีบด่วนจึงรีบจำหน่ายเพื่อนำเงิน ไปชำระหนี้และนำเงินเอาไปใช้ สอยภายในครอบครัว ภาระหนี้ของชาวนาที่ภูหนี่ยังมี 6 ประเภท คือ ภูเพื่อใช้หนี้เก่า ภูเพื่อซื้อ ที่ดิน ภูเพื่อซื้อเครื่องมือการเกษตร ภูเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการครองชีพ ภูเพื่อสัตว์พาหนะ ภูเพื่อบำรุง ที่ดินและหักล้างทางพง ภูเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในพิธีกรรม ภูเพื่อวัตถุประสงค์อย่างอื่นนอกจากที่กล่าว

แล้ว เช่น ค่าเช่าเรือนบุตร ค่าซ่อมแซมบ้าน ค่ายารักษาโรค ค่าเช่านาล่วงหน้า ค่าภาษีอากร ซึ่งการกู้หนี้ยืมสิน ส่วนใหญ่ชาวนาจะกู้จากญาติ ร้อยละ 26 จากคบคิด ร้อยละ 21 จากเพื่อน ร้อยละ 11 นอกจากนั้นชาวนาจะนิยมกู้จากพ่อค้า พ่อค้าข้าว สหกรณ์ เจ้าของนา เจ้าของโรงสี และเอกชนรายอื่น ๆ

รายงาน ความสัมพันธ์ระหว่างการถือครองที่ดินกับภาวะการผลิตของชาวนาใน 5 ภูมิภาค ภาคกลาง พ.ศ. 2507 ของไชยยงก์ ชูชาติ (2507) ชาวนาในภาคกลางไม่ว่าจะเป็นชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดินหรือผู้เช่าที่ดินได้รับผลกระทบจากปัญหาที่สำคัญ คือ ชาวนาไม่มีระบบการส่งน้ำของตนเองอย่างเพียงพอทำให้น้ำมีปริมาณมากและน้อยจนเกินไป ปัญหาการปราบศัตรูพืช ปัญหาเรื่องข้าวมีราคาตกต่ำ ปัญหาเรื่องขาดเงินทุนทำนา ปัญหาหนี้สิน ปัญหาดินเสื่อมโทรม ปัญหาเรื่องเครื่องมือทำนาไม่เพียงพอทำให้ผลผลิตตกต่ำ ซึ่งปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ทราบกันมานานแล้ว แต่ก็ยังไม่ได้รับการแก้ไขให้หมดสิ้นไป ถึงแม้ว่าชาวนาจะได้พยายามช่วยเหลือตนเองในการแก้กับปัญหาที่เกิดขึ้น หรือการที่รัฐบาลจะเข้ามาช่วยในการแก้ไขต่อการเพิ่มผลผลิตของชาวนา การยกระดับรายได้และวิถีชีวิตของชาวนาให้มีความเป็นอยู่ที่ดี การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เหล่าก็ไม่ได้เป็นไปตามความปรารถนาของรัฐบาล เช่น โครงการปฏิรูปที่ดิน อารยะ องค์สิงห์ (2521) ได้ศึกษาโครงการปฏิรูปที่ดินในการแก้ไขปัญหาความยากจนของเกษตรกรไทย พบว่า ประสิทธิภาพในการปลูกข้าวไม่ได้มีปริมาณเพิ่มขึ้น ตัวอย่าง ผลผลิตข้าวต่อพื้นที่การเพาะปลูกในช่วง พ.ศ. 2449 ถึง พ.ศ. 2452 เฉลี่ยแล้วตกไร่ละ 295 กิโลกรัม แต่ในช่วงปี พ.ศ. 2515-2516 ผลผลิตโดยเฉลี่ยต่อไร่เหลือเพียง 262 กิโลกรัมเท่านั้น นอกจากนั้น ขนาดที่ดินทำกินของชาวนายังลดลงเนื่องจากมีจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น และที่ดินทำกินส่วนหนึ่งยังสูญเสียกรรมสิทธิ์ไปกับการจำนำ จำนอง ขายฝากโดยผ่านกระบวนการอำนาจศาล และด้วยวาจาที่ไม่ผ่านอำนาจศาลมีการ โอนตามลำพัง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2500-2501 ประเทศไทยประสบกับความแห้งแล้งภาวะการผลิตของชาวนาต้องประสบปัญหาการผลิตไม่ได้ผลส่งผลให้ที่ดินที่ติดจำนองอยู่ไม่สามารถหาเงินไถ่ถอนได้

และนอกจากนั้นการสูญเสียที่ดินยังเกิดจากความรู้เท่าไม่ถึงการของนา คือ การที่ชาวนาจำนวนหนึ่งที่บุกเบิกที่ดินใหม่ในเขตป่าด้วยการหักล้างดางป่าและเมื่อจับจองเป็นที่ดินทำนาแล้วไม่ได้แจ้งสิทธิครอบครองต่อทางราชการ มักถูกพ่อค้ายาทุนและข้าราชการในเมืองแจ้งสิทธิครอบครองทับลงไปที่ดินทำกินของชาวนา

งานของ ไม่น์คอร, มาเรียน (2529) เรื่อง การอพยพแรงงานในประเทศไทย ได้ชี้ให้เห็นว่าการย้ายถิ่นของประชากรในภาคอีสานเข้าสู่กรุงเทพฯ ระหว่างวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2500-15 มกราคม พ.ศ. 2501 ช่วง 1 ปีมานี้ การย้ายถิ่นของชาวนาอีสานเกิดจากปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจเป็น

หลักถึงร้อยละ 80 ส่วนปัจจัยเรื่องการขาดแคลนอาหารและแหล่งทำการเพาะปลูกมีเพียงร้อยละ 15 เท่านั้น และส่วนที่เกิดจากปัจจัยทางด้านสังคม และด้านอื่น ๆ เช่น การเชื่อมต่อ หรือ การทำธุรกิจ เป็นเพียงส่วนน้อย สิ่งที่ชาวนาในภาคอีสานต้องการให้ทางรัฐบาลเข้ามาให้ความช่วยเหลือ คือ คลองชลประทาน สระน้ำหรือบ่อน้ำ การอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ทางด้านการคมนาคม การขนส่งในรูปแบบถนนทางหรือรถโดยสารสาธารณะ

การประชุมสัมมนาวิชาการระดับจังหวัด เรื่อง “ผลกระทบจากปัญหาตลาดข้าวต่อชุมชน ในจังหวัดฉะเชิงเทรา และแนวทางแก้ไข สุริชัย หวันแก้ว และวิทิต มันทาภรณ์ (2528) ได้กล่าวถึง ปัญหาที่มีผลกระทบต่อชุมชนในจังหวัดฉะเชิงเทรา คือ ปัญหาเกี่ยวกับตลาดข้าวเป็นปัญหาที่มีความเชื่อมโยงกับปัญหาในด้านต่าง ๆ หลายประการ ทั้งภายใน (ระดับชาติและระดับท้องถิ่น) และภายนอกประเทศ ทั้งตลาดภายในประเทศและต่างประเทศ ภายในประเทศ ระดับชาติ ราคาข้าว มักถูกกำหนดโดยผู้ส่งออกรายใหญ่มีลักษณะผูกขาด ส่วนในระดับท้องถิ่นคุณภาพของข้าว การขาดปัจจัยพื้นฐานในการเก็บเกี่ยว (ยุ้งฉาง) การอบความชื้นของข้าว ระบบการขนส่งและการคมนาคม เป็นปัญหาเชื่อมโยงที่สำคัญที่ทำให้ต้องอาศัยพ่อค้าคนกลางให้การสนับสนุน นอกจากนี้ยังมีปัจจัยด้านอื่น ๆ เป็นองค์ประกอบของปัญหาต่อการตลาดด้วย เช่น คุณภาพของข้าว และการลดความชื้นข้าวเปลือก ช่วงเวลาการผลิตและการเก็บเกี่ยว ทำให้ข้าวมีปริมาณมากจนล้นตลาด หรือขาดแคลน การขาดกลุ่มหรือสถาบันเกษตรกรในการต่อรองราคา เกษตรกรไม่ได้เก็บคืนข้าวเปลือกเพื่อนำมาจำหน่ายที่หลัง และที่สำคัญหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องมักเน้นเรื่องปัญหา ราคาข้าวมากเกินไปโดยไม่ได้เชื่อมโยงกับองค์ประกอบที่กล่าวข้างต้น

ฉะนั้นสิ่งที่สามารถเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาดตลาดข้าว หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง ควรมีการประสานงานฝ่ายต่าง ๆ ตั้งแต่ในระดับจังหวัด ไม่เน้นการแบ่งแยกเป็นหน่วยงานตามสายงานส่วนกลางโดยขาดประสานความร่วมมืออย่างใกล้ชิด ในเรื่องการพยุง ประกันราคาข้าวแทรกแซงราคาข้าวรัฐบาลควรกำหนดนโยบายให้ทันตามฤดูกาลเก็บเกี่ยว ซึ่งในปัจจุบันรัฐบาลมักจะประกาศนโยบายหลังการเก็บเกี่ยว แล้วเป็นเวลานาน โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ทำนา 2 ครั้ง นอกจากนั้นมักจะมีการอ้างถึงเสมอว่าราคาข้าวขึ้นอยู่กับตลาดโลกโดยไม่คำนึงถึงตลาดภายในประเทศ เช่น ตลาดระหว่างจังหวัด ภูมิภาค ที่มีความแตกต่างด้านความต้องการข้าวและการผลิต การตลาดโดยตรงระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภค ไม่ควรพึ่งแต่ภาครัฐเพียงฝ่ายเดียวเกษตรกรควรรวมกลุ่มเพื่อร่วมมือในการแก้ไขปัญหารวมถึงสถาบันการศึกษา หรือ งานวิจัยทั้งระดับท้องถิ่นและส่วนกลางเป็นหน่วยสำคัญในการวางโครงการหรือหาแนวทางให้ความช่วยเหลือ

วัชร บุญมี (2539) ได้ศึกษาการเมืองเรื่องข้าว: ศึกษากรณีพริเมียมข้าวพบว่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีการผลักดันนโยบายพริเมียมข้าว ได้แก่ โครงสร้างระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่พึ่งพิง ซึ่ง

เป็นการพึ่งพิงด้วยการอาศัยทุนจากเทคโนโลยีจากต่างประเทศ และ โครงสร้างระบอบการปกครองแบบกึ่งอำนาจนิยมกึ่งประชาธิปไตยที่เอื้อต่อการสร้างพันธมิตรของชนชั้นนำแบบพันธมิตร 3 ฝ่าย หรือ ไตรภาคี (Tripple Alliance) ที่เป็นตัวแทนของพลังภายนอกประเทศ ได้แก่ 1. องค์การระหว่างประเทศ อาทิ กองทุนการเงินระหว่างประเทศ ธนาคารโลก และรัฐบาลอเมริกัน 2. ภาครัฐ ได้แก่ กลุ่มชนชั้นนำทางอำนาจทั้งในและนอกระบบราชการ ขุนนาง นักวิชาการ หรือกลุ่มเทคโนโลยี และ 3. ภาคเอกชนภายในประเทศ ได้แก่ นายทุนชาติ ซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับผลประโยชน์จากนโยบาย ทั้งนี้ด้วยการพิจารณาจาก “ข้าวและแรงงาน” ในฐานะเป็นวัตถุดิบและสินค้า เป็นหลักและการใช้หลักการพิจารณาดังกล่าวมานี้ เป็นวิธีคิดที่มีมาตั้งแต่ในอดีตแล้ว ส่วนผู้ที่คัดค้านนโยบายพรีเมียมข้าว ได้แก่ ชาวนา โดยมีอุดมการณ์ที่แตกต่างจากกลุ่มแรกด้วยอุดมการณ์ที่ว่า การพัฒนาจะต้องดำเนินไปพร้อม ๆ กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การกระจายความเสมอภาคทางสังคมและมองนโยบายพรีเมียมข้าวในฐานะรูปแบบของนโยบายการพัฒนาที่ชูรีดภาคเกษตรกรรม และอุตสาหกรรมส่วนเกินจากระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านรอบนอกไปสู่ศูนย์กลางที่มีชนชั้นปกครองและนายทุนเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์

ถึงแม้ว่า จะมีขบวนการ ๆ ต่อสู้ของชาวนาภายใต้การนำของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยและกรรมกรเพื่อเรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหของชาวนาชาวไร่โดยเฉพาะ กรณีพรีเมียมข้าวก็ไม่สามารถก่อให้เกิดผลต่อการปรับเปลี่ยนแต่อย่างใด เนื่องจากสหพันธ์ดังกล่าวเป็นเพียงการรวมตัวของชาวนา นิสิต นักศึกษาและกรรมกร ซึ่งบุคคลเหล่านี้ขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องเกี่ยวกับพรีเมียมข้าว แต่อย่างไรก็ตาม ในระหว่างปี พ.ศ. 2525-2529 สถานการณ์ของราคาข้าวภายในประเทศ มีแนวโน้มตกต่ำลงมาตลอด ถึงแม้ว่ากลุ่มไตรภาคีจะพยายามผลักดันนโยบายเก็บค่าพรีเมียมอย่างต่อเนื่องแต่เนื่องจาก พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ซึ่งเป็นรัฐบาลในขณะนั้น ได้สั่งให้ยกเลิกนโยบายการเก็บค่าพรีเมียม คือ การคงอัตราค่าพรีเมียมไว้ที่ระดับศูนย์ตั้งแต่วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2529 เรื่อยมาจนกระทั่งในปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวนา

การศึกษาประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทย ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาของนักเศรษฐศาสตร์ เช่น James C. Ingram Robert J. Muscat เสนาะ อุณาตุล ซึ่งงานของแต่ละท่านไม่ค่อยมีความแตกต่างกันมากนัก โดยกล่าวว่า ประเทศไทย ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง (Self-sufficiency) และการผลิตสินค้ามากชนิดมาเป็นการผลิตสินค้าจำกัดชนิดและแลกเปลี่ยนสินค้าชนิดนั้น ๆ กับต่างประเทศ ดินุกและยางทั้งหมดที่ผลิตได้ถูกส่งออกทั้งหมด สำหรับข้าวและไม้สัก มีส่วนหนึ่งเก็บไว้เพื่อ

การบริโภคและอีกส่วนหนึ่งถูกส่งออกนอกจากนั้นยังเชื่อว่า ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ประเทศไทย มีปัญหาการใช้รายได้จากสินค้าออกด้วย ซึ่งการศึกษาและให้ข้อสรุปดังกล่าว ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2511) ได้มีผลงานการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจเช่นกัน เป็นงานที่ศึกษาในช่วงปี พ.ศ. 2399-2508 ได้ ศึกษาเรื่อง การพัฒนาเศรษฐกิจของไทยมีลักษณะคล้ายกับนักวิชาการดังกล่าวข้างต้น แต่ฉัตรทิพย์ มองว่า ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เศรษฐกิจไทยขึ้นกับการผลิตข้าวเป็นสำคัญ การเพาะปลูกขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิอากาศ การเพิ่มของปริมาณข้าวที่ผลิตได้ มิใช่เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ เทคโนโลยีทางการผลิต แต่เป็นเพราะการเพิ่มพื้นที่ดินและจำนวนแรงงาน ส่วนไม้สักต้องใช้เวลา ในการเพาะปลูกแต่ละต้นยาวนานระหว่าง 60-300 ปี ก่อนไม้ที่เริ่มปลูกจะนำมาใช้ได้ การผลิตดีบุก ย่อมขึ้นกับวัตถุดิบสินแร่ดีบุกที่มีอยู่ การเพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ ของสินค้าส่งออกเช่นนี้ แสดงให้เห็นชัด ว่า การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทยในระบายนั้น ไม่ได้มีความรวดเร็วแต่อย่างใด แต่เป็นการผลิต เพื่อสนองความต้องการของตลาดภายนอกประเทศ และสำหรับภายในประเทศมีการพัฒนาอย่างอื่น นอกเหนือจากการพัฒนาสินค้าส่งออกเล็กน้อย โดยที่ประเทศไทยไม่ได้มีตัวเลขรายได้ประชาชาติ ก่อน พ.ศ. 2481-2482 อัตราการพัฒนาจึงได้ใช้วิธีการคาดคะเน ซึ่งวิธีการที่ดีที่สุดอันหนึ่ง คือ การคาดคะเนจากตัวเลขมูลค่าสินค้าออก ซึ่งมูลค่าสินค้าออกเพิ่มเพียงปีละ 3.7 เปอร์เซ็นต์ อัตรา การเพิ่มทั้งระบบไม่เกิน 3 เปอร์เซ็นต์ต่อปี เมื่อคำนึงถึงอัตราการเพิ่มของประชากร 2.2 เปอร์เซ็นต์ ต่อปี จาก พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2480 แล้ว อัตราการเพิ่มของรายได้ต่อบุคคลของประเทศไทยก่อน สงครามโลกครั้งที่ 2 จะน้อยกว่า 1 เปอร์เซ็นต์ต่อปี ซึ่งนับว่าเป็นอัตราการเพิ่มที่ต่ำลง ส่วนปัญหา ของประเทศไทยจากสมุดรายงานสถิติรายปีของประเทศไทย มิใช่ปัญหาจากการใช้เงินรายได้จาก สินค้าเท่านั้น แต่เป็นปัญหาที่เพิ่มขึ้นจากปริมาณสินค้าส่งออก ปัญหาการด้อยการพัฒนาเป็นปัญหา ในระดับรากฐานการผลิต แต่สิ่งหนึ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของประเทศไทยในเวลานั้น คือ ประเทศไทยต้องการเปลี่ยนโครงสร้างเศรษฐกิจของประเทศที่ระดับการผลิตเป็นหลัก (เปลี่ยนจาก เกษตรกรรมมาเป็นอุตสาหกรรม) งบประมาณรายจ่ายของรัฐบาลเน้นหนักไปทางด้านป้องกัน ประเทศ การบริหารทั่วไป และเงินส่วนราชการเป็นสำคัญส่วนงบประมาณรายจ่ายในการพัฒนา อุตสาหกรรมรัฐบาลไม่มีนโยบายในการตั้งงบประมาณแม้แต่โครงการเดียว อุตสาหกรรมที่ยังคงมี เหลืออยู่ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 คือ อุตสาหกรรมที่สามารถต่อสู้กับการแข่งขันจากสินค้าเข้าได้ ซึ่งก็คือ อุตสาหกรรมที่เสียน้ำหนักมากในการขนส่งและจำเป็นต้องอยู่ใกล้วัตถุดิบ ได้แก่ อุตสาหกรรมประเภทแปรรูปวัตถุดิบเกษตรกรรม มีโรงสีข้าว และโรงเลื่อยเป็นสำคัญ นอกจากนั้น มีโรงทำอัดลมและเบียร์ และโรงงานซีเมนต์ ส่วนหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาจนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2508 มีการเร่งพัฒนาอุตสาหกรรม เน้นการขนส่งผลการผลิตไปจำหน่ายภายนอกประเทศ เช่น การคมนาคมระหว่างท่าเรือกับโรงงาน และตลาดกรุงเทพฯ มากกว่าการขนส่งระหว่างส่วน

ภูมิภาคและส่วนกลางส่วน ปัญหาที่สำคัญ คือ ปัญหาการชำระหนี้และดุลการชำระเงินกับต่างประเทศ เนื่องจากกิจกรรมรากฐานการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นปัจจัยพื้นฐาน (Infrastructure) ถนน ไฟฟ้า ประปา สร้างขึ้นด้วยเงินตราต่างประเทศ

งานวิจัยที่เน้นศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเฉพาะบางภูมิภาค และได้ศึกษาในเวลาใกล้เคียงกับการทำสนธิสัญญาบาวริง (พ.ศ. 2398) ในช่วงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชจนกระทั่งประเทศไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 เป็นงานของ สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์ (2522) ศึกษา วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2394-2475 งานของ ชูสิทธิ์ ชูชาติ (2523) วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475 งานของ ประนุช ทรัพย์สาร (2525) ศึกษา วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่าง พ.ศ. 2394-2475 และงานของศรีัญญา คันธาชิต (2540) ศึกษาพัฒนาการทางเศรษฐกิจ ลุ่มน้ำบางปะกง ระหว่างปี พ.ศ. 2491-2475 ซึ่งผลของงานวิจัยทั้ง 4 ชิ้นนี้ ได้ให้ข้อสรุปของแต่ละภูมิภาคที่แตกต่างกันโดยสุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์ (2522) ได้กล่าวว่า สภาพเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของไทยก่อนการเปิดประเทศการค้าเป็นแบบยังชีพ แต่เมื่อมีการเปิดการค้าแบบเสรีในปี พ.ศ. 2398 สภาพพื้นฐานทางเศรษฐกิจของไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงจากสภาพเศรษฐกิจแบบพอยังชีพมาเป็นระบบการผลิตเพื่อการค้า และการแลกเปลี่ยนโดยตรงได้เปลี่ยนไปเป็นการแลกเปลี่ยนด้วยเงินตรา ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้ส่งผลกระทบต่อทำให้เศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของไทยถูกเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ แต่อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายใน ด้วยปัจจัยภายนอกหมู่บ้านวิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทของไทยในภาคกลางก็เป็นที่ไปด้วยความล่าช้า ส่วนงานวิจัยของ ชูสิทธิ์ ชูชาติ (2523) พบว่า สภาพเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือเป็นระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง แต่หลังจากเปิดประเทศในปี พ.ศ. 2398 ระบบการค้าเสรีได้เกิดขึ้น สินค้าสำเร็จรูปจากโรงงานอุตสาหกรรมได้เข้าสู่หมู่บ้านทำให้สภาพเศรษฐกิจมีทั้งวิธีการผลิตสินค้าเพื่อนำมาใช้เองควบคู่ไปกับการซื้อสินค้าสำเร็จรูปส่วนภายในหมู่บ้านมีการเปลี่ยนแปลงอยู่บ้างแต่ช้ากว่าภาคกลาง และงานวิจัย ของ ประนุช ทรัพย์สาร (2525) ได้ข้อสรุปในการศึกษา พบว่า แต่เดิมการผลิตภายในหมู่บ้านชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพทำหัตถกรรมครุฑเรือ และอาชีพทำนาโดยอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ มีเครื่องมือ ที่ใช้ในการผลิตอย่างง่าย ๆ และชาวบ้านสามารถทำเองได้ เช่น ไร่ที่ทำจากไม้ประดู่ เสียม เคียวและผานไถนา ส่วนการค้าเป็นการผลิตเพียงเพื่อใช้สอยบริโภคเองหรือแลกเปลี่ยน แต่พอหลังจากทำสนธิบาวริงกับชาติตะวันตก ในปี พ.ศ. 2398 ประเทศไทยในขณะนั้นได้รับผลกระทบทำให้จำเป็นต้องเปิดประเทศเพื่อทำการค้าอย่างเสรี สิ่งตามมา คือ ทำให้ภายในหมู่บ้านมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ แต่การเปลี่ยนแปลงภายในหมู่บ้านมีความล่าช้าอย่างมาก เนื่องจากได้รับแรงกดดันจากอำนาจรัฐ

ที่ดึงเอาส่วนเกินออกไปจากหมู่บ้าน เกิดวิกฤตการณ์ทางธรรมชาติ ส่วนภายในหมู่บ้านเองมีแรง
 เกาะแน่นในหมู่บ้านสูงทำให้ไม่มีการแตกตัวออกไป แรงกระทบจากภัยปัจจัยภายนอกหลัง
 การทำสนธิสัญญาบาวริง ทำให้ประเทศไทย ต้องเปิดเสรีทางการค้าอย่างกว้างขวาง เศรษฐกิจใน
 หมู่บ้านในภูมิภาคนี้เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงเนื่องจาก ได้มีเส้นทางรถไฟเพื่อการติดต่อการคมนาคม
 ใดๆก็ตามภายในหมู่บ้านก็ไม่สามารถจะเปลี่ยนแปลงภายในหมู่บ้านได้ ไม่มีชนชั้นเกิดขึ้นใหม่
 การเพาะปลูกข้าวยังคงเป็นอาชีพหลัก หัตถกรรมครัวเรือนไม่สามารถมีการพัฒนาเป็นงาน
 อุตสาหกรรม วิธีการผลิตยังคงรักษาสภาพเดิม ๆ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก ผลที่ได้รับจาก
 การเปลี่ยนแปลงอย่างล่าช้าภายในหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ ชาวชนบทต้องรับภาระมา
 โดยตลอด โดยที่หมู่บ้านไม่สามารถสร้างทุนด้วยตนเองได้

งานวิจัยที่ศึกษาเฉพาะบริเวณภาคตะวันออกเฉียงของไทยแต่ศึกษาเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำ
 บางปะกงเป็นงานของ ศรัญญา กันธาชีพ (2540) ศึกษาพัฒนาการทางเศรษฐกิจ ลุ่มน้ำบางปะกง
 ระหว่างปี พ.ศ. 2491-2475 ช่วงเวลาที่ศึกษาเป็นระยะที่ภาวะการผลิตและการค้าข้าวขยายตัวอย่าง
 มาก มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในบริเวณพื้นที่บริเวณนี้ ซึ่งก่อน
 ปี พ.ศ. 2419 เศรษฐกิจส่วนใหญ่ของราษฎรยังเป็นการผลิตเพียงเพื่อยังชีพและเสียดำเนินการเป็น
 ส่วนใหญ่ แต่ในขณะเดียวกันก็เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาด
 แต่การแลกเปลี่ยนสินค้ายังเป็นไปในระดับต่ำ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ยังคงเป็นแบบเดิมขณะเดียวกัน
 เศรษฐกิจเพื่อการค้าก็ก่อตัวขึ้น ในบางส่วนของลุ่มแม่น้ำบางปะกง มีการผลิตสินค้าทั้งอุตสาหกรรม
 น้ำตาลทรายและการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าว โดยเฉพาะในเขตเมืองชลบุรีและ ฉะเชิงเทรา
 การผลิตน้ำตาลทรายจะมีพวคนายทุนเข้าไปลงทุนทั้งการปลูก และการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อใช้ในการ
 การบริโภคทั้งภายในประเทศและภายนอกประเทศ ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของระบบเจ้าภาษีนาย
 ออกร การขยายตัวของเงินตรา การแบ่งงานกันทำในกิจกรรมการผลิตทำให้ระบบทุนนิยมก่อตัว
 ขึ้นส่วนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าว ตั้งแต่ พ.ศ. 2419-2475 ในลุ่มแม่น้ำบางปะกง นับว่าเป็น
 ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และการขยายตัวทางเศรษฐกิจของบริเวณพื้นที่บริเวณนี้
 อย่างชัดเจน ทั้งการขยายตัวของชุมชนเนื่องมาจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าว แรงงานอพยพที่ทำให้
 เกิดความหลากหลายทางด้านเชื้อชาติ วัฒนธรรม การค้าที่ขยายตัวทำให้เกิดชุมชนเมืองเพิ่มขึ้น
 รวมทั้งระบบเงินตราที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน กล่าวได้ว่า
 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจข้าวใน พ.ศ. 2419-2475 เศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกงมี
 ลักษณะการผลิตเพื่อการค้าอย่างแท้จริง โดยมีการขยายตัวภายในท้องถิ่น และความเสื่อมของ
 อุตสาหกรรมในครัวเรือน รัฐมีการจัดเก็บภาษีเพิ่มขึ้น วัฒนธรรมท้องถิ่นมีความหลากหลายและ

มีความซับซ้อนขึ้น เนื่องจากมีการอพยพเข้ามาตั้งหลักแห่งในการปลูกข้าวของกลุ่มต่าง ๆ โดยเฉพาะชาวจีนมีบทบาทอย่างมากทั้งแรงงาน ผู้ประกอบการผลิตและพ่อค้าในบริเวณลุ่มน้ำบางปะกง

นอกจากนั้นยังมีงานวิจัยที่มีการสำรวจอย่างจริงจังเป็นครั้งแรกโดย คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน (2525) นักสังคมวิทยา จากมหา วิทยาลัยฮาร์วาร์ด ประเทศสหรัฐอเมริกา ที่ได้รับเชิญจากรัฐบาลสยามที่มีรูปแบบการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ปลายสมัยรัชกาลที่ 7 ได้ให้เข้ามาสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยามโดยร่วมกับเจ้าพนักงานกระทรวงเศรษฐกิจและกระทรวงมหาดไทย จำนวน 4 ภาค ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคใต้และภาคกลาง รวม 40 ตำบล จาก 32 จังหวัด โดยมีสาระสำคัญ 2 ประการคือ ความเป็นอยู่ของพลเมืองและความก้าวหน้าในทางเศรษฐกิจของราษฎร โดยใช้เวลาในการสำรวจเป็นเวลา 1 ปี (พ.ศ. 2473-2474) และต่อมา ซิม วีระไวทยะ (2525) ได้แปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทยซึ่งปรากฏในรายงาน Siam, Rural economic survey 1930-1931 ผลของการสำรวจของซิมเมอร์แมน ในปี พ.ศ. 2473 ให้มีความสำคัญกับความเสื่อมและความล้าหลังไว้หลายประการ ซึ่งได้ชี้ช่องไว้ให้แก้ไขและให้ข้อสันนิษฐานโดยทั่ว ๆ ไปว่า อาจจะมีข้อผิดพลาดอยู่มาก เช่น ตำบลสันทราย จังหวัดเชียงใหม่เป็นตำบลแรกที่เริ่มสำรวจ ความสับสนของชาวนาในเรื่องรายได้จากพืชผลในปีหลังสุดมักสับสนกับรายได้ในปีก่อน ๆ ทั้งนี้เป็นเพราะราษฎรส่วนใหญ่ไม่สามารถแยกรายได้และรายจ่ายสำหรับปี พ.ศ. 2472 และปี พ.ศ. 2473 ให้ออกจากกันได้ ฯลฯ ซึ่งผลของการสำรวจชาวนาในแต่ละภูมิภาคมีปัญหาแตกต่างกัน เช่น ปัญหานี้สินของชาวนาในภาคกลางมีหนี้สิน 190 บาทต่อครอบครัว ภาคเหนือ 30 บาทต่อครอบครัว ภาคใต้ 10 บาทต่อครอบครัว ภาคอีสาน 14 บาทต่อครอบครัวและยังพบว่าในบรรดาทุก ๆ 100 ครอบครัวนั้น มีหนี้สินที่แตกต่างกันไป ภาคกลาง 49 ครอบครัว ภาคเหนือ 18 ครอบครัว ภาคใต้ 18 ครอบครัว ส่วนปัญหาที่ดินและปัญหาไร่นาที่ดิน มีเจ้าที่ดินจำนวนมากสะสมที่ดิน โดยมีได้ทำการเพาะปลูก เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เป็นของคนไทยอาศัยอยู่ในเมืองหลวง ที่ดินส่วนหนึ่งในภาคกลางตกเป็นของคนจีนและชาติอื่น ๆ แต่ยังไม่ร้ายแรง ภาคใต้ชาวมลายูเช่ามาจากชาวมลายูผู้เป็นเจ้าของที่ดินด้วยกัน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเขตชลประทานทางตะวันออกและจังหวัดชัยภูมิมีปัญหาที่สำคัญและควรพิจารณาเป็นอย่างยิ่ง เพราะในจังหวัดนี้เกือบทุกครอบครัวต้องเช่านาทำ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้เช่ากับเจ้าของที่นาไม่ใคร่กลมกลืนกันนัก โดยปกติเจ้าของนาจะไม่อาศัยอยู่ในนาของตน สัญญาเช่าที่ทำกันนั้นก็มักกำหนดเพียงปีเดียว โดยเหตุที่เจ้าของที่นาส่วนมากอยู่ในกรุงเทพฯ ผู้เช่าไม่ใคร่เอาใจใส่ในการบำรุง ที่ดินในภาคเหนือ ภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ดินของชาวนาเป็นแปลงเล็ก ๆ อยู่กระจัดกระจาย ชาวนาคนหนึ่งมีที่ดินหลายแปลงอยู่ห่างกัน และแปลงหนึ่งมีเนื้อที่เพียงงานเดียวก็มีบ้านเจ้าของที่ดินก็อาศัยไกลจากที่นา ซึ่งตามที่ได้กล่าวมาแล้วปัญหาและการไร่นาในแต่ละภูมิภาคมีปัญหาและอัตราส่วนแตกต่างกัน

ไป ภาคกลาง 36 เปอร์เซ็นต์ ภาคเหนือ 27.44 เปอร์เซ็นต์ ภาคใต้ 14.50 เปอร์เซ็นต์ และภาคอีสาน 18 เปอร์เซ็นต์

สมภพ มานะรังสรรค์ (2536) ศึกษาแนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวถึงเศรษฐกิจข้าวของไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากหลังทำสนธิสัญญาเบาริ่ง โดยเฉพาะการผลิตข้าวจากการผลิตเพื่อบริโภคมาเป็นการผลิตเพื่อการค้ามีปริมาณเพิ่มมากขึ้น ด้วยแรงกระตุ้นจากตลาดโลก ที่ต้องการข้าวช่วงปลายศตวรรษ ที่ 19 ทำให้เศรษฐกิจไทยขยายตัวเพิ่มขึ้นในช่วงต้นของศตวรรษที่ 20 โดยเชื่อมการขยายตัวทางตลาดทางการค้า Zimmerman (1931); Ingrame (1955); และฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2511) ได้สรุปไปในทำนองเดียวกันว่า แต่เดิมเศรษฐกิจในชนบทของไทยเป็นลักษณะของเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ (Subsistence economy) ซึ่งสามารถพึ่งตนเองได้ระดับหนึ่ง แต่พอหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นต้นมา รัฐบาลได้มีแนวนโยบายที่จะพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ตามทิศทางการพัฒนาของประเทศตะวันตกโดยเน้นการขยายบริการขั้นพื้นฐานของรัฐออกไปอย่างกว้างขวาง มีการกำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ. 2504 ซึ่งส่งเสริมให้เกิดการพัฒนากระบวนการทำนาปลูกข้าวให้มีความหลากหลายยิ่งขึ้น เพื่อที่จะให้ได้ผลผลิตที่มีปริมาณและคุณภาพมากขึ้นอันเป็นการตอบสนองต่อการเพิ่มของจำนวนประชากรและความต้องการของเศรษฐกิจแบบตลาด ในรูปแบบของทุนนิยมเสรี

งานวิจัยการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลังปี พ.ศ. 2475 เป็นงานของชอบ ดิสุวรรณโกก, สุวิทย์ ธีรสาสวัตต์, เสกสรรค์ ชงวณิชย์, และชุมพล แนวจำปา (2532) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคตะวันออกเฉียงเหนือในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน โดยศึกษา 4 ชุมชน คือ หมู่บ้านอาหวาด ตำบลดินแดง อำเภอไพรบึง จังหวัดศรีสะเกษ (ฐานะยากจน) หมู่บ้านม่วงใต้ ตำบลมะเฟือง อำเภอพยุหะไชย จังหวัดบุรีรัมย์ (ฐานะปานกลาง) หมู่บ้านไพรขลา ตำบลไพรขลา อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ (ฐานะดี) หมู่บ้านห้วยชะยุ่ง ตำบลห้วยชะยุ่ง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี โดยหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก่อนปี พ.ศ. 2475 ที่เป็นเพียงเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตนเองอยู่เดิมได้เปลี่ยนมาเป็นเศรษฐกิจการค้า คือ เดิมประชาชนจะผลิตเพื่อการบริโภคด้วยตัวเอง ไม่ได้ผลิตเพื่อขายครั้งนี้มีการสร้างรถไฟสายกรุงเทพฯ นครราชสีมาถึงมวกเหล็ก พ.ศ. 2441 ถึงปากช่อง พ.ศ. 2443 และปี พ.ศ. 2444 ถึงนครราชสีมา โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเปิดเป็นทางการเมื่อวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2444 ระบบการผลิตสินค้าได้ตามมา นครราชสีมาจึงเป็นประตูเปิดภาคกลางติดกับภาคอีสานเป็นครั้งแรก และเป็นศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเพื่อการค้าทั้งนี้การขยายตัวของทางรถไฟขยายตัวจากนครราชสีมามุ่งทางเหนือจนถึงหนองคาย และมุ่งสู่ตะวันออกเฉียงใต้จนถึงอุบลราชธานี และต่อมาก็มี

รถไฟสายต่าง ๆ ตามมามากมาย การที่มีเส้นทางเดินทางที่สะดวก การค้าขายเริ่มเปลี่ยนจากเพื่อใช้เองมาเป็นการขายเริ่มมีปริมาณเพิ่มขึ้น สินค้าที่ขายจากเดินด้วยเท้าด้วยการหาบเร่จากหมู่บ้านสูเมืองเริ่มเปลี่ยนไป ปัจจุบันเป็นการผลิตเพื่อขายด้วย ดังนั้นสิ่งที่ปัญหาทางเศรษฐกิจในช่วงปี พ.ศ. 2475 เป็นต้นมาและทำให้การเปลี่ยนแปลงการผลิตเนื่องจากปัจจัย 4 ประการ ประการแรก คือ การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรที่รวดเร็ว ประการที่สอง การสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างชาวไทยอีสานกับชาวไทยภาคกลางโดยสร้างทางรถไฟ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ประการที่ 3 สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีการนำพืชเศรษฐกิจเข้ามาปลูกเป็นไร่เป็นสันและประการที่สี่ มีการนำเทคโนโลยีสื่อสารเข้ามาใช้ ซึ่งทั้ง 4 ประการ นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อย่างมากมาย เช่น การทำลายความสมดุลทางธรรมชาติ ป่าไม้ถูกทำลาย การทำลายความอิสระการดำรงชีวิตเมื่อสภาพความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติหมดไป ราชจ่าย และภาระหนี้สินเพิ่มขึ้น เมื่อผลิตเองไม่ได้ก็ต้องซื้อ สังกม เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชนได้รับผลกระทบ ส่วนบทบาทของรัฐในการพัฒนาหมู่บ้าน หมู่บ้านที่ยากจนยังได้รับผลประโยชน์น้อยกว่าหมู่บ้านปานกลางและหมู่บ้านฐานะดี เช่น โรงเรียนจะมีอยู่ในหมู่บ้านที่อยู่ในฐานะดี

จිරนัย สีนทอง (2543) ศึกษา การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมเศรษฐกิจในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง: ศึกษากรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา พบว่า จากการที่ประเทศไทยมีการพัฒนาประเทศทางด้านสาธาณูปโภค ทำให้ชุมชนบ้านกลางมีการเปลี่ยนแปลงทุกด้าน คือ มีการเปลี่ยนในด้านสังคม กล่าวคือ สังคมมีลักษณะเป็นครอบครัวเดี่ยวเพิ่มขึ้น ชาวบ้านมีลักษณะการพึ่งตนเอง ลักษณะเป็นแบบธุรกิจ มีการว่าจ้างแรงงานแทนการแลกเปลี่ยนแรงงาน แต่ชาวบ้านมีการศึกษาสูงขึ้น ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางด้านวัฒนธรรม ความสัมพันธ์กับชาวบ้านลดลง ชาวบ้านเข้าวัดน้อยลงบางคนเลิกฟังรายการธรรมจากวิทยุ โทรทัศน์แทนการเข้าวัด ในด้านพักผ่อนหย่อนใจชาวบ้านใช้เวลากับครอบครัวมากกว่า การสังสรรค์กับเพื่อนบ้านและผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ชาวบ้านจะออกหางานทำโดยไม่จำเป็นต้องประกอบอาชีพตามบรรพบุรุษ เพราะมีการศึกษาสูงขึ้นทำให้หางานทำได้หลากหลายยิ่งขึ้น ในด้านการเปลี่ยนแปลงด้านเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพดั้งเดิมของชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงเช่น นำปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และเครื่องจักรกลมาใช้ในการเพิ่มผลผลิต

ส่วนงานวิจัยของสุวิทย์ ธีรสาส์น และชอบ ดิสวน โลก (2536) ศึกษา เรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือ และอีสานกลางก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ พบว่า ประวัติและแบบแผนการตั้งถิ่นฐาน ได้ข้อสรุปว่า อีสานเหนือและอีสานกลาง มีการอพยพจากบริเวณที่มีประชากรหนาแน่น ไปตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่มีประชากรเบาบางและอพยพจากบริเวณที่มีทำกินต่ำไปสู่บริเวณที่มีทำกินสูงกว่า ส่วนสภาพทางเศรษฐกิจ

สังคมและวัฒนธรรมก่อนมีแผนได้ข้อสรุปว่ามีคล้ายคลึงกัน 2 ชุมชน คือ สภาพเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง พึ่งธรรมชาติพึ่งตั้งเหนือธรรมชาติ มีการแลกเปลี่ยนค้าขายกับชุมชนอื่น และเมืองน้อยมาก และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมช่วงมีแผนพัฒนาฯ พบว่า สาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงเนื่องมาจาก 1. การเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วอันเป็นผลจากการพัฒนาสาธารณสุข 2. นโยบายของรัฐและอิทธิพลของนายทุนนิยม 3. การรับเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ และ 4. การพัฒนาระบบคมนาคมและข้อมูลข่าวสาร

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, ปันทดา เผือกพันธ์ (เพ็ชรสิงห์) และ รุ่งอรุณ ทิมชุมหะเถียร (2532) ศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในชุมชนชาติพันธุ์กวยและญ้อ: การศึกษาเปรียบเทียบเฉพาะกรณี พบว่า ชุมชนชาติพันธุ์กวยและญ้อ มีเศรษฐกิจระหว่างชุมชนที่เปลี่ยนไปได้มีอาชีพเปลี่ยนไปโดยอดีตยึดถืออาชีพหลัก แต่ในปัจจุบันลักษณะการประกอบอาชีพเปลี่ยนไปประกอบอาชีพเกษตรมากยิ่งขึ้น ส่วนการแลกเปลี่ยนแรงงานและการจ้างงานมีลักษณะคล้ายกัน คือ ในอดีตมีการเปลี่ยนแรงงานทั้งในด้านเกษตรกรรมและไม่ใช่อุตสาหกรรม ปัจจุบันมีการแลกเปลี่ยนแรงงานเฉพาะญาติ ส่วนวิถีชีวิตทั้งชาติพันธุ์กวยและญ้อทางการเมือง ลักษณะของผู้นำที่ชุมชนทั้งสองแห่งคล้ายกัน ในอดีต คือ เป็นบุคคลที่มีศีลธรรม มีความเป็นผู้อาวุโส และมีฐานะปานกลางหรือมั่งมีแต่ในปัจจุบันผู้นำทั้งสองชุมชนต้องปกครองดูแลลูกบ้าน โดยอาศัยพระเดช ความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำทั้งสองมีความคล้ายคลึงกัน คือ ตัวแทนของชาวบ้าน ปัจจุบันตัวแทนจากรัฐบาล ความขัดแย้งทางชาติพันธุ์ในอดีตไม่มี ปัจจุบันเป็นความขัดแย้งระหว่างผู้นำกับชาวบ้าน การมีส่วนร่วมของชาวบ้านกับการพัฒนาชาติพันธุ์กวย ในอดีตมีระบบวัฒนธรรมท้องถิ่น ผู้นำอาวุโส หมอพื้นบ้าน และพระมีบทบาทอย่างมาก

วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์, สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ (2534) ศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการพัฒนาทางการเมือง ในประเทศไทยในช่วง 1951-1990: กรณีศึกษาภาคอีสาน พบว่า ทางด้านเศรษฐกิจมีการค้าขายแลกเปลี่ยนในเขต 3 ลุ่มแม่น้ำ คือ ลุ่มน้ำสงคราม ลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี มีความแตกต่างกันเล็กน้อย ลุ่มน้ำสงครามการค้าขายสินค้าต่าง ๆ อยู่ในมือพ่อค้าคน ไทยอีสาน ส่วนมากเป็นการค้าข้าว เหลือ ของป่า ปลาและเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ โดยอาศัยเรือ ส่วนลุ่มน้ำชีได้รับอิทธิพลของระบบทุนนิยมค่อนข้างเร็วและทำให้พ่อค้าคนจีนสามารถขยายขอบเขตการค้าขายของตนออกไปอย่างกว้างขวางและสำหรับลุ่มน้ำมูลมีการขยายตัวเหมือนลุ่มแม่น้ำชีเพราะบริเวณนี้มีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา-อุบลราชธานีผ่านทำให้การค้าขายขยายตัวเหมือนลุ่มน้ำชี พ่อค้าคนกลางทำดำเนินธุรกิจการค้ามีทั้งพ่อค้าไทยอีสานและพ่อค้าคนจีน เพื่อนำไปจำหน่ายส่งต่อในเมือง และส่งเมืองเสร็จก็รับซื้อสินค้ากลับไปขายให้หมู่บ้าน การผลิตในช่วงปี พ.ศ. 2500-2533 (ปัจจุบัน) เป็นการผลิตเพื่อการพาณิชย์มาก

ยิ่งขึ้น โดยนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการผลิตและหลังปี พ.ศ. 2500 การพัฒนาประเทศเป็นไปตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ความสัมพันธ์กับอิสานมีทั้งความสัมพันธ์และเสียเปรียบ 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือพ่อค้านายทุน และกลุ่มที่ 2 คือ พ่อค้านายทุนกับข้าราชการ ส่วนด้านสังคม-การเมือง เป็นข่าวสารข้อมูลจึงการโต้แย้งของ 2 ฝ่าย อุดมการณ์ที่เป็นฝ่ายรัฐบาลและพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โดยมีจุดมุ่งหมายหลักในการเป็นสงครามแย่งชิงประชาชน และทางด้านวัฒนธรรมเป็นอุดมการณ์ของชาวอิสานเกิดจากการผสมผสานของระบบความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนา พราหมณ์ และมีซึ่งแสดงออกถึงการดำเนินชีวิต

เงื่อนไขของการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจ

ประคอง เอี่ยมศิริ (2537) ศึกษา เงื่อนไขของการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจในสังคมเปลี่ยนแปลง: กรณีศึกษาหมู่ 3 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา พบว่า เงื่อนไขของการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจ ประกอบด้วยปัจจัยหลายประการที่สำคัญ คือ

ประการแรก ระบบนิเวศชุมชน เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นอันเป็นที่ตั้งชุมชนนั้นตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกง สภาพของดินเป็นดินตะกอนมีความสมบูรณ์สูง และยังประกอบด้วยสภาพของภูมิอากาศที่มีอุณหภูมิและแสงแดดมีความเหมาะสมต่อลักษณะธรรมชาติของข้าว ซึ่งปัจจัยพื้นฐานดังกล่าวจึงเป็นตัวสนับสนุนที่ทำให้ชุมชนชาวนามีการทำนาปลูกข้าวประเภทขึ้นน้ำหรือข้าวนาเมืองจนกลายเป็นกิจกรรมการผลิตหลักสืบเนื่องต่อกันมา นอกจากนี้ระบบชลประทานที่เป็นพัฒนาการทางกายภาพของชุมชนมีส่วนช่วยให้การทำนายังคงสืบต่อมา เนื่องจากมีการสร้างประตูระบายน้ำเพื่อป้องกันน้ำเค็มและควบคุมปริมาณน้ำให้เหมาะสมกับการทำเกษตรกรรมซึ่งการพัฒนาทางด้านกายภาพเช่นนี้ทำให้ชาวนา ได้เปลี่ยนแบบแผนการผลิตจากการปลูกข้าวนาปีมาเป็นการทำนาปรังส่วนจะมีการปลูกชนิดอื่นเป็นไปได้ยากเพราะการรุกเข้ามาของน้ำทะเลทำให้ดินมีความเค็มสูงทำให้ไม่สามารถปลูกพืชชนิดอื่นในฤดูทำนาได้นอกจากการทำสวนในช่วงฤดูฝน นอกจากนี้ระบบชลประทานยังช่วยในการกักเก็บน้ำตามลำคลองและทุ่งราบมิได้มีการขุดคลองข่อยระบายน้ำเข้าไปแปลงนาแต่อย่างใดทำให้ชาวบ้านที่อยู่ในที่ลุ่มส่วนต้นของลำคลองได้รับประโยชน์จากระบบชลประทานมากกว่าชาวบ้านที่อยู่ในที่ดอนหรือห่างไกลจากลำคลองซึ่งไม่สามารถใช้น้ำในช่วงฤดูแล้งเพื่อทำการเกษตรได้

ประการที่สอง เป็นเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน โดยเงื่อนไขทางด้านนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดระเบียบทางสังคมซึ่งก่อให้เกิดแบบแผนของความสัมพันธ์ทางการผลิตที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน โดยเฉพาะการจัดแบ่งมรดกทรัพย์สินของครัวเรือนที่จะมอบให้กับบุตรหลานอย่างใกล้ชิดหรือเท่าเทียมกัน สามารถเป็นหลักประกันว่าแต่ละครัวเรือนจะมีทุนและปัจจัย

การผลิตเป็นของตนเอง นอกจากนั้นกลุ่มเครือข่ายและเพื่อนบ้าน ใกล้เคียงต่างก็เป็นหน่วยพื้นฐานในการแลกเปลี่ยนหรือการพึ่งพาทางด้านแรงงานของชุมชนส่งผลให้ขั้นตอนในการทำงาน โดยเฉพาะการปลูกและเก็บเกี่ยวซึ่งเป็นงานหนักสามารถสำเร็จลงได้และได้ผลผลิตออกสู่ตลาดได้ทันเวลา หากเกิดภัยธรรมชาติความเสียหายก็ไม่มี ความรุนแรงนักทำให้ต้นทุนในการผลิตไม่แพงมากนักทำให้การว่างงานตามฤดูกาลและการว่างงานแฝงไม่ปรากฏให้เห็นเด่นชัด

ประการสุดท้าย การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมของสมาชิกกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนหมู่บ้าน และการปฏิสัมพันธ์ต่อกันทั้งในด้านแรงงานร่วมกัน การร่วมกิจกรรมประเพณีของชุมชนสามารถช่วยก่อให้เกิดการเรียนรู้ การถ่ายทอดประสบการณ์ ค่านิยมและโลกทัศน์ที่ดีต่อการผลิตทางเกษตรกรรม และวิถีการดำเนินชีวิต ในชุมชนซึ่งแบบอย่างเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดการผลิตซ้ำทางผลผลิตและทักษะความชำนาญอย่างต่อเนื่องซึ่งจากงานวิจัยนี้พบว่า การถ่ายทอดการเรียนรู้ดังกล่าวดำเนินไปอย่างกว้างมีลักษณะทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ซึ่งเงื่อนไขในการปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจในสังคมเปลี่ยนผ่านของชุมชนหมู่บ้านนอกจากเป็นไปตามเงื่อนไขและองค์ประกอบต่าง ๆ ที่กล่าวมาแต่อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าชุมชนจะมีการเพาะปลูกข้าวอย่างต่อเนื่องกันมาก็ตาม แต่แบบแผนการผลิตดังกล่าวก็มิได้มีลักษณะที่หยุดนิ่ง แต่ไม่มีการเคลื่อนไหวปรับตัว ไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ของชุมชนตลอด เช่น โครงสร้างพื้นฐานและการบริการของรัฐ ปัจจัยทางด้านทุนการผลิตของชาวบ้าน การมีเครื่องทุ่นแรงที่ทันสมัย การมีระบบชลประทานที่มีประสิทธิภาพมากกว่าในอดีต หรือการมีพืชหรือกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นที่ทำให้ผลตอบแทนสูงกว่าการทำนาปลูกข้าว โครงสร้างทางประชากรและขนาดของครัวเรือนเปลี่ยนไป รวมทั้งกลไกตลาดของข้าวในส่วนกลางและต่างประเทศจะมีส่วนทำให้ความผันแปรไม่มากนักน้อยในอนาคต